

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»

На правах рукопису

ІВАНОВ СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ

Гриф

Прим. №

УДК 94(477.82-2)"1941/1944"

СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.)

07.00.01 – Історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Трофимович Володимир Васильович,

доктор історичних наук, професор

Острог – 2017

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження.....	8
1.1. Історіографія дослідження.....	8
1.2. Джерельна база.....	21
1.3. Методологія дослідження	30
РОЗДІЛ 2. Ставлення населення Волині до нацистської окупації.....	37
2.1. Суспільно-політичні настрої населення.....	37
2.2. Участь місцевих жителів у формуванні окупаційної адміністрації.....	58
РОЗДІЛ 3. Повсякденне життя волинян і соціокультурні процеси в умовах «нового порядку».....	80
3.1. Соціально-економічне життя, побут і стратегії виживання волинян.....	80
3.2. Культура, освіта та релігія в умовах окупації.....	100
РОЗДІЛ 4. Нацистський терор.....	122
4.1. Репресії проти цивільного населення.....	122
4.2. Голокост на Волині.....	142
4.3. Становище радянських військовополонених.....	165
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія крайова

АПЦ – Автономна православна церква

ГО – Генеральна округа

ЖСУ – Жіноча служба України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОКВ – Верховне командування вермахту

ОУН – Організація українських націоналістів

РКУ – Райхскомісаріат «Україна»

СА – штурмові загони

СД – служба безпеки

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СС – охоронні загони

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УЧХ – Український червоний хрест

УШПР – Український штаб партизанського руху

ВСТУП

Актуальність теми. Період німецької окупації в Україні належить до одного з найбільш інтенсивно досліджуваних тематичних полів. Ознакою сучасних пошукових зусиль вітчизняних дослідників є регіоналізація. Детальне вивчення місцевих документів і матеріалів не лише дає можливість з'ясувати специфіку окупаційної доби в різних регіонах України, а й вийти на широкі узагальнення.

Соціальна сфера війни, попри значну кількість праць, в яких розглядаються ті чи інші проблеми цього спектру, в цілому залишається неопрацьованою. Евакуаційна епопея, міграційні процеси, соціальні заходи держави, завдані окупацією збитки є лише верхівкою айсберга, по-суті – макрорівнем, який дає тільки загальне уявлення про перипетії війни. Натомість соціальна історія має кілька інших рівнів, кожен з яких вимагає певного типу джерел та способу їх інтерпретації, особливого добору інструментарію. Цей напрям володіє надзвичайно великим евристичним потенціалом і дозволяє забезпечити таке бачення історії Другої світової війни, яке пов'язане не лише з новим емпіричним матеріалом, а насамперед із теоретичними напрацюваннями на базі сучасних методик.

Як бачимо, увага до Волині у період німецької окупації є не випадковою. До того ж, населення цього історичного регіону у зазначений період було представлене різними національностями та соціальними верствами, що посилює увагу до вивчення обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» «Актуальні проблеми української історії та історіографії модерної доби» (державний реєстраційний номер 0108U010890).

Метою роботи є комплексне висвітлення становища населення Волині у період німецької окупації.

Для реалізації визначеної мети поставлено **завдання** дослідити:

- стан наукової розробки проблеми, інформативні можливості основних видів джерел, теоретико-методологічні засади;
- суспільно–політичні настрої місцевого населення в окупаційний період;
- участь місцевого соціуму у формуванні окупаційної адміністрації;
- соціально–економічне становище, побут, освітнє, релігійне, культурне життя волинян;
- репресії німецької влади щодо місцевого населення та радянських військовополонених.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичні процеси на Волині, а його **предметом** – тогочасне становище місцевого населення.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період німецької окупації Волині: 22 червня 1941 р. (окуповано м. Устилуг) – 22 липня 1944 р. (звільнено міста Устилуг та Любомль).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію історико-етнографічної Волині: Волинську обл.; Рівненську обл. (крім поліської зони); Славутський, Шепетівський, Старокостянтинівський, Ізяславський, Білогірський, Теофіпольський райони Хмельницької обл.; Шумський, Вишнівецький, Кременецький райони Тернопільської обл.; Новоград-Волинський район Житомирської обл.

Наукова новизна одержаних результатів визначається відсутністю у вітчизняній історіографії узагальнюючих праць із вказаної тематики у запропонованих хронологічних межах. У рамках поставлених завдань автором **уперше**:

- з’ясовано стан розробки теми у контексті компаративного переосмислення напрацювань як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, окреслено основні історіографічні напрями її висвітлення, введено до наукового обігу комплекс матеріалів, які склали основу дослідження;

- висвітлено етнічну структуру населення регіону та показано її вплив на формування національної політики окупантів;
- простежено суспільно-політичні настрої місцевих жителів у розглядуваний період.

Отримали подальший розвиток висновки попередніх досліджень про:

- формування й основні напрямки діяльності цивільної окупаційної адміністрації та карально–репресивної системи;
- питання фізичного знищення нацистами місцевого населення та військовополонених, визиск у господарській сфері, експлуатацію місцевих «трудових ресурсів»;
- релігійне життя, освіту, спорт в умовах нацистської окупації Волині.

Удосконалено і доповнено знання про:

- принципи німецької окупаційної політики;
- динаміку у зміні настроїв місцевого населення під час окупації;
- структуру та діяльність допоміжної адміністрації;
- процеси духовно-культурного життя на Волині у розглядуваний період.

Практичне значення одержаних результаті полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при подальшому вивченні нацистської окупації як на території Волині, так і України загалом; написання тематичних і узагальнюючих підручників, посібників, монографій; у краєзнавчій роботі. Опрацьовані дисертантом різноманітні джерела, насамперед раніше неопубліковані архівні матеріали, можуть бути залучені під час укладання збірників документів і матеріалів з історії України розглядуваного періоду.

Апробація результатів дослідження здійснена на теоретичних семінарах кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія». Основні положення та висновки представлені в доповідях на: XVII науковій студентсько-викладацькій конференції «Дні науки Національного

університету «Острозька академія» (Острог, 2012 р.); III Регіональній студентській науковій конференції «Актуальні питання історії України. Україна і світ» (Острог, 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи» (Львів, 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії XX ст.» (Івано-Франківськ, 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Волинь повстанська» (Острог, 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті» (Рівне, 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (Львів, 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 70-річчю вигнання німецьких загарбників із західних областей України (Острог, 2014 р.); XIX науковій студентсько-викладацькій конференції «Дні науки Національного університету «Острозька академія» (Острог, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Геноцид України у XX столітті» (Львів, 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Боротьба за Україну у 1943–1944 роках: влада; збройні сили; суспільство» (Київ, 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (Острог, 2014 р.); XX науковій студентсько-викладацькій конференції «Дні науки Національного університету «Острозька академія» (Острог, 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті» (Київ, 2015 р.); VIII Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2015).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлені у 18 публікаціях, 9 з яких – у фахових виданнях, 4 – виданнях, внесених до наукометричних баз даних, 5 – у збірниках тез конференцій.

РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база і методологія дослідження

1.1. Історія вивчення теми

Історіографію, що стосується обраної теми, можна розділити на три групи: радянську, українську, закордонну.

Із середини 40-х і до кінця 80-х років ХХ ст. питання, пов'язані з історією окупаційного режиму на території СРСР, і України зокрема, знаходились у рамках офіційного історико-партійного дискурсу. Основною ідеєю, яка «червоною ниткою» проходила через праці радянських істориків, стали злочинні дії німецької окупаційної адміністрації, надмірна жорстокість її представників і військовослужбовців вермахту до місцевого населення. Значна увага також приділялася вивченню економічних процесів. Інші ж теми досліджувались у значно менших масштабах.

Серед праць радянського періоду в першу чергу потрібно згадати десяти томну «Історію Української РСР». Зокрема, період окупації висвітлено у 8-му томі «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». Серед піднятих тут питань – нацистські плани щодо України; пограбування економіки; структура окупаційної адміністрації; репресивна політика гітлерівців; вивезення населення на примусові роботи до Німеччини [303].

Початковому періоду війни присвячений воєнно-історичний нарис В. Анфілова «Початок Великої Вітчизняної війни». У ньому здійснена одна з перших спроб проаналізувати готовність СРСР до відбиття німецької агресії, бойові дії червня-липня 1941 р., заходи які вживалися його керівництвом у цей період. Праця дозволила виявити деякі чинники, що визначали настрої населення на початку війни [268].

Радянському партизанському руху присвячені праці Героя Радянського Союзу В. Клокова. Зокрема, його книга (у співавторстві з І. Куликом та І. Слинько) «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» стала першим дослідженням подібного роду в УРСР. У ній містяться епізоди,

що стосуються німецького адміністративного апарату на окупованих територіях, пограбування нацистами українських земель і репресій, які ними здійснювалися [314].

Тема опору окупантам знайшла відображення у дослідженні М. Ковалю «Боротьба населення України проти фашистського рабства». Спираючись на значну кількість архівних документів, автор довів, що спротив «новому порядку» носив систематичний і масовий характер, а боротьбу з окупантами вели не лише учасники партизанських загонів і члени підпільних організацій, а й звичайні люди, які опинилися в умовах окупації. Праця дала розгорнуту картину окупаційної політики, а тому стосується багатьох аспектів, висвітлених у дисертації. Німецький окупаційний режим також ґрунтовно досліджений в іншій праці історика – «Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні» [317, 318].

Проблеми соціально-економічного характеру докладно розглянуті у статті М. Івасюти «Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками і їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 років)». Вона піднімає широке коло питань: становище сільського господарства; податкову систему; репресії; партизанський рух. Автор зробив спробу порівняти економічні заходи, що впроваджувалися окупантами на території різних областей західного регіону України [308].

Життя селянства у роки війни розглянуто у праці М. Арутюняна «Радянське селянство в роки Великої Вітчизняної війни». Спираючись на значний фактичний матеріал, автор проаналізував стан сільського господарства Радянського Союзу, його перебудову на воєнний лад та відродження у повоєнні роки. Проте життя села в умовах окупації проаналізовано у книзі побіжно, а тому при написанні дисертації були використані переважно ті її матеріали, які стосуються загальних засад німецької політики у галузі сільського господарства [270].

Соціально-економічним питанням також присвячена монографія М. Загорулька та А. Юденкова «Крах плану «Ольденбург». Тут проаналізовані основні заходи окупаційного апарату влади в соціальній та економічній сфері. Вказавши на незначне корегування курсу німецького керівництва у цій сфері функціонування суспільства, дослідники наголосили на тому, що з'явилися вони винятково під впливом поразок Вермахту на фронтах війни, і назвали їх демагогічними [299].

Працею, що безпосередньо торкається німецького окупаційного режиму на Волині, є монографія Л. Степанова «До історії антифашистської боротьби на Ровенщині». Зокрема, у ній містилась інформація, що стосувалася німецьких репресій проти місцевого населення, Голокосту, долі радянських військовополонених, Руху Опору [390].

Серед досліджень радянського періоду важливе місце посідає багатотомне видання «Історія міст і сіл УРСР». Фактично, це була перша фундаментальна праця, що висвітлювала історію населених пунктів окремих областей України. Хоча період німецької окупації у даному контексті був лише одним із епізодів історії окремих міст і сіл, це енциклопедичне видання містило значну кількість фактичного матеріалу, що стосується німецької репресивної політики, Голокосту, радянських військовополонених, діяльності партизанських загонів та підпільних груп, втрат, завданих гітлерівцями [416-418].

Відзначаючи важливе значення вищеназваних праць, варто зазначити, що характеристика морально-психологічного стану та побуту населення, освіти, культури на окупованих територіях залишилися у них недостатньо висвітленими.

Після 1991 р. у дослідженні німецького окупаційного режиму з'явилися нові аспекти. Зокрема, це стосується таких питань, як історія повсякденності, соціальна психологія, краєзнавство та регіоналістика. Почали видаватися нові узагальнюючі праці, що стосувалися воєнного періоду. Однією з них стало дослідження М. Ковалю «Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній

війнах (1939–1945 рр.)». Тут розглянуто низку питань, які стосуються обраної теми: німецький «новий порядок», репресії окупаційної адміністрації, знищення євреїв та радянських військовополонених, вивезення населення на примусові роботи до Німеччини, економічний визиск окупованих територій, українська культура в тогочасних умовах [320].

Заслуговує на увагу праця Ю. Олійника «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944)». Вона має комплексний характер та охоплює низку аспектів: від структури окупаційних органів влади до становища культури і освіти. При цьому питанням повсякденного життя та побуту місцевого населення приділено значно менше уваги [361].

З–поміж останніх узагальнюючих досліджень, присвячених Другій світовій війні, на увагу заслуговує двотомник «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.». У праці зроблено спробу як узагальнити попередні здобутки у дослідженні воєнного періоду, так і застосувати нові методологічні підходи [281, 338, 341, 343].

Однією із найбільш дотичних до обраної теми монографій є праця Ю. Сороки «Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки)». У ній простежено зміни в чисельності, складі і структурі населення регіону, його соціальний, культурний, духовний розвиток, участь у суспільно-політичному і господарському житті [385].

Зацікавлення викликають праці В. Шайкан, у першу чергу «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни». Автор визначила основні соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на території райхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, охарактеризувала певні форми співпраці з окупантами, які були зумовлені не лише характером окупаційного режиму, але й ментальними та морально-психологічними чинниками. Прагнення вижити, проявивши звичний конформізм, забезпечити

себе засобами до існування, а також перебування частини інтелігенції в полоні ілюзій про «допомогу Німеччини й Вермахту у створенні національної держави» стали, на думку авторки, ключовими чинниками, що спонукали частину інтелігенції до співпраці з окупантами. Крім того, дослідниця спробувала зробити типологізацію різних проявів колабораціонізму, виділивши такі його види: політичний, адміністративний, військовий, економічний, побутовий, культурний [401].

Заслуговує на увагу й інше її дослідження – «Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941-1944». У ньому дослідниця спробувала розглянути окупаційний період «знизу», через повсякденне життя різних категорій населення [402].

Питанням колабораціонізму присвячена і монографія О. Клименка та С. Ткачова «Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр.». Тут розглянуто структуру карально-поліційного апарату, викладено короткі документальні біографи гітлерівців і місцевих колаборантів. Автори прагнули показати, що колабораціонізм не був маргінальним явищем, а поширювався на порівняно масові соціальні групи населення [312]. У даному контексті також варто згадати працю А. Боляновського Українські військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945) [275].

Становище економіки на окупованій території України охарактеризовано у монографії О. Перехреста «Українське село в 1941–1945 рр.». Автор системно й ретельно реконструював увесь комплекс заходів центральних відомств Берліна, РКУ та місцевих окупаційних адміністрацій щодо організації визиску сільськогосподарської продукції, форм та методів експлуатації потенціалу українського села, засоби впливу на трудову активність селянства тощо [370].

На широкому документальному матеріалі ґрунтується дослідження В. Борщевича «Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція». Воно дозволило простежити релігійну політику та становище духовенства в окупаційний період [276].

З-поміж праць, присвячених Голокосту, варто відзначити науковий доробок О. Круглова. В першу чергу, це – монографія «Енциклопедія голокосту», в якій викладена узагальнена картина знищення гітлерівцями єврейського населення України на прикладі окремих її областей [420]. Значну кількість маловідомого фактичного матеріалу було опубліковано у статті дослідника «Знищення євреїв у м. Рівне на початку листопада 1941 р. у світлі німецьких документів», у якій в обіг введено значну кількість раніше невідомих документів [327]. Крім того, об'ємний фактичний матеріал, що стосується даної тематики, можна почерпнути з «Довідника про табори, тюрми та гетто на окупованій території України», «Нарисів з історії та культури євреїв України», довідника «Голокост в Україні (1941–1944)» [321, 414, 415].

Варто відзначити праці Р. Михальчука, у яких висвітлюється Голокост на території Рівненської області. Він опублікував низку статей, присвячених різним аспектам цієї проблеми: антисемітизму тогочасної україномовної легальної преси; конфіскації власності євреїв; системі реєстрації останніх; утворенню і функціонуванню гетто; особливостям Голокосту на прикладі окремих районів. Підсумком наукових пошуків автора стала кандидатська дисертація «Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)» [352, 354, 355].

Доля українських оstarбайтерів була висвітлена у дослідженні С. Гальчака «На узбіччі суспільства (Поділля, 1942–2007)». Тут окреслено політику окупаційної влади щодо насильницької мобілізації людських ресурсів, дискримінацію, умови життя, каторжну працю оstarбайтерів із Поділля у військовій промисловості і сільському господарстві райху, протидію місцевих жителів загарбникам [279].

Вивезення населення Рівненської області на примусові роботи до Німеччини розглянуто у праці В. Данильчук «Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині». У ній докладно проаналізовані методи та форми вербування, динаміка та масштаби

цього процесу. У книзі вміщено цінну інформацію про пропагандистське оформлення процесу вивезення оstarбайтерів [291].

Одна з найбільш дискусійних тем у новітній українській історіографії – українсько–польський конфлікт 1943–1944 рр. – ґрунтовно розглянута у дослідженні В. Ільюшина «Волинська трагедія 1943–1944 рр.». Зокрема, автор проаналізував причини конфлікту, стан аківських та оунівських військових формувань, подав значну кількість фактів про безпосередній перебіг конфлікту [309].

Польсько-українському протистоянню присвячена також книга О. Каліщук «У тіні Волині? Політика vs пам'ять». У ній проаналізовано особливості функціонування волиньських подій у суспільному дискурсі України та Польщі. Дана проблема розглянута дослідницею на декількох рівнях: моральному, науковому, політичному і прагматичному [310].

У даному контексті викликає зацікавлення монографія Б. Гудя «Українсько-польські конфлікти новітньої доби». Особлива увага у ній присвячена впливу впливу етносоціальних чинників на загострення українсько-польського протистояння у першій половині ХХ ст. [287].

У сучасній вітчизняній історіографії, присвяченій нацистському окупаційному режимові, представлений ще один напрям, пов'язаний із дослідженням тогочасного адміністративного апарату. Це важливо, адже від отримання знання про конкретний управлінський інструментарій, на основі якого і здійснювалася окупаційна політика, залежить об'єктивність проведених досліджень. Це – перспективний напрям, оскільки до цього часу інформація про нацистський окупаційний апарат влади мала загальний характер. Названі проблеми розглянуто О. Лисенком, О. Гончаренком та М. Куницьким у монографії «Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр». У тексті проаналізовано порядок створення та функціонування німецьких і місцевих інституцій РКУ, їх службова компетенція та повноваження, кадрове забезпечення, система адміністративно–територіального устрою в її статичних

та динамічних проявах, досліджені юридичні й правові механізми та засоби впливу німецької окупаційної адміністрації на місцеве населення у сфері соціальних відносин. Знайшлося тут місце і для детальних характеристик нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалася окупаційна політика, а також судових механізмів врегулювання повсякденного життя місцевого населення [342].

Вагомий внесок у дослідження історії Волині окупаційного періоду зробив луцький дослідник О. Ленартович. Тут потрібно згадати його праці, присвячені гітлерівській адміністративній системі та політиці окупаційної влади на території регіону. Вони відзначаються багатостороннім розглядом піднятих проблем [335–337].

Більш конкретні й розгорнуті, порівняно з іншими публікаціями, характеристики нацистського окупаційного режиму подані колективом авторів на чолі з В. Кучером в одному з розділів 4-го тому колективної монографії «Політична історія України ХХ ст.». У книзі з'ясовано порядок й умови розчленування української території на кілька окупаційних зон. Тут доведено, що це був заздалегідь запланований акт, а Україна стала не лише безправною територією, а фактично перетворилася на німецьку колонію [332].

Серед останніх праць, присвячених окупаційному періоду, варто виділити монографію М. Куницького «Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)». У ній на основі архівних джерел досліджено проблему функціонування цивільної адміністрації райхскомісаріату «Україна». Новизна дослідження полягає у спробі автора комплексно проаналізувати соціально-правовий статус тих категорій населення, які проживали в РКУ [330].

Заслуговує на увагу монографія С. Стельниковича «Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)». У ній автор усебічно проаналізував процеси формування та діяльність військових і цивільних окупаційних органів влади в генеральному окрузі «Житомир», національну, господарсько-колоніальну політику гітлерівців, повсякдення

місцевого населення, рух Опору, соціокультурні процеси й пропаганду на окупованій території регіону [389].

Цікавий фактичний матеріал, присвячений періоду німецької окупації, міститься у фахових наукових виданнях, зокрема «Сторінках воєнної історії України» та «Українському історичному журналі». Тут розглянуто широке коло проблем: примусові депортації населення до Німеччини; становище православ'я на окупованій території; карально-репресивна система, створена гітлерівцями; становище освіти та культури; структура тогочасних органів влади; історія окремих регіонів України. Автор також використав наукові збірники, у яких опубліковані дослідження, що стосуються обраної теми, та матеріали мережі інтернет.

При написанні дисертації були використані праці краєзнавчого характеру. Можна констатувати, що у сучасній історичній літературі їм приділяється недостатньо уваги. Автор вважає це недоліком, оскільки вони дозволяють глибше проаналізувати історію окремих регіонів та повсякденне життя місцевого соціуму [297, 353, 360, 395, 397].

Окупаційний період знайшов широке висвітлення у працях сучасних російських дослідників. Значна їх частина розглядає ті його аспекти, які залишаються малодослідженими. Так, у монографії І. Єрмолова «Три роки без Сталіна. Окупація: радянські громадяни між нацистами і більшовиками» показана співпраця громадян СРСР з нацистами на окупованих територіях, розкриваються причини й основні прояви колаборації [295].

Значний інтерес викликає робота Б. Ковальова «Повсякденне життя населення Росії в період нацистської окупації». На основі широкого документального матеріалу у ній розкрито різні аспекти тогочасного життя місцевих жителів: німецька пропаганда, культурне, освітнє та релігійне життя, побут населення, колабораціонізм [316].

Аспектам психологічного характеру присвячені дослідження Є. Сенявської «Психологія війни у ХХ столітті: історичний досвід Росії» та

«Людина на війні: історико-психологічні нариси». Головною їх темою є людина на війні, її думки, почуття, поведінка [376, 377].

Питанням німецької окупаційної політики присвячена праця Ф. Сініцина «Розділяй і володарюй. Німецька окупаційна політика». На основі архівних документів автор довів, що особливо важливим у зазначений період був національний фактор, оскільки політика гітлерівців базувалася на расовій основі [378].

Серед спеціальних праць, присвячених проблемі колабораціонізму, однією з найбільш ґрунтовних є монографія російського академіка М. Семиряги «Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни». Автор стверджував, що в умовах війни колабораціонізм виявився у широкому діапазоні – від побутової до військово-політичної співпраці і що на побутовому рівні він мав вимушений характер, оскільки був спричинений природним бажанням значної частини населення вижити [375].

Німецьку політику щодо радянських військовополонених охарактеризовано у праці М. Єріна та Г. Хольного «Трагедія радянських військовополонених. Історія шталагу 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 рр.» [294]. Спираючись на значний документальний матеріал, автори ґрунтовно розглянули такі аспекти, як: використання примусової праці червоноармійців; жорстокі умови утримання у таборах; репресії, яких зазнавали полонені з боку табірної поліції та охорони. Проблеми військового полону висвітлені також у монографії О. Смилова «Полон. Життя і смерть у німецьких таборах». У ній, зокрема, автор простежив участь німецького командування у знищенні радянських військовополонених, умови утримання у таборах [381]. Деякі аспекти обраної теми розглянуті у праці Г. Куманьова «Розсекречені сторінки Другої світової війни» [329].

Релігійному життю на окупованих територіях присвячена монографія М. Шкаровського «Хрест і свастика. Нацистська Німеччина і Православна церква». Тут розглянуто принципи, на яких базувалася політика гітлерівців у релігійній сфері, а також діяльність Православної церкви на окупованих

територіях СРСР та Європи. Зокрема, в одному з її підрозділів охарактеризовано становище православ'я у райхскомісаріаті «Україна» [404].

Певний внесок у з'ясування повсякденного життя українців, їх правового становища та стосунків з окупаційною владою здійснив нідерландський історик К. Беркгоф у своїй праці «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою». У полі зору автора перебувають різні аспекти існування тогочасного українського суспільства. Важливо, що дослідник виділив у структурі місцевого суспільства різні етнічні, національні й соціальні категорії – українців, росіян, євреїв, селян, колишніх розкуркулених, працівників органів місцевого управління та господарських установ. Тому ця праця, порівняно з іншими дослідженнями, – більш різноманітна, у ній відсутні однолінійні твердження та крайні, наперед запрограмовані підходи. Особливістю дослідження став також т. зв. антропологічний підхід, коли історичні події розглядаються через долю окремо взятих людей [273].

Історії Східної Європи міжвоєнного та воєнного періодів присвячена монографія американського історика Т. Снайдера «Криваві землі». Автор зосередив увагу на різноманітних аспектах німецької репресивної політики: економічному пограбуванні окупованих територій; Голокості; знищенні радянських військовополонених; системі концтаборів. Усі вони висвітлені у тісному зв'язку з нацистською ідеологією [382]. У іншій своїй праці – «Перетворення націй» – автор розглянув процеси, що відбувалися у Центрально–Східній Європі з 1569 р. до кінця ХХ ст. Значна увага і ній приділена міжнаціональним конфліктам, зокрема українсько-польському протистоянню та Голокосту [383].

Розгорнута картина життя місцевого населення подана у праці американської дослідниці В. Лауер «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні». Тут розглянута політика німецької влади на прикладі ГО «Житомир». Незважаючи на назву, у книзі, крім Голокосту, проаналізовано гітлерівські плани щодо України; зміни у психології цивільних людей протягом

війни; формування адміністративної системи; нацистська ідеологія та пропаганда; колаборація; Рух Опору; наслідки окупації [333].

На значному фактичному матеріалі побудована монографія британського історика Р. Еванса «Третій рейх. Дні війни. 1939–1945». Вона є заключною працею трьохтомного дослідження автора, у якому простежується історія нацистської Німеччини. Особлива увага тут приділена розробці та реалізації плану «Барбаросса», гітлерівському «новому порядку», знищенню євреїв та полонених червоноармійців [406].

Становищу освіти на окупованих територіях присвячена монографія чеської дослідниці Б. Єржбакової «Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів». Автор описала принципи німецької освітньої політики, а також їх зв'язок з тогочасною політичною ситуацією та ідеологією. Незважаючи на це, праця не дає чіткої відповіді на питання, наскільки значущою була роль органів місцевого самоврядування та й загалом громадськості в процесі розбудови освітньої мережі [296].

Серед польських досліджень, що стосуються даної теми, варто відзначити працю Г. Мотики «Від волинської різанини до операції «Вісла». У ній докладно проаналізовані передвоєнна політика II Речі Посполитої, протистояння між різними військово-політичними силами у період німецької окупації та його відлуння у перші повоєнні роки. Крім того, автор спробував показати розглядувані проблеми на мікрорівні, через призму сприйняття звичайної людини, що підвищує наукову цінність дослідження [356].

Значна частина англомовної літератури присвячена Голокосту. Так, у праці американської дослідниці М. Вейнер про євреїв України та Молдови в окупаційний період піднято такі питання, як: ідеологічний підтекст знищення євреїв; діяльність німецьких зондеркоманд; їхня діяльність на прикладі окремих регіонів. У книзі міститься важливий статистичний матеріал, який показує втрати єврейського населення у роки окупації [413]. В американській енциклопедії «Гетто в окупованій німцями Східній Європі» та «Енциклопедії

єврейських общин» доля євреїв України розглянута на прикладі окремих населених пунктів [422, 423].

Окремо варто відзначити монографію ізраїльського історика С. Спектора «Голокост волинських євреїв, 1941–1944», яка є одним з найкращих досліджень у західній історіографії з даної тематики. Територіально вона охопила сучасні Рівненську, Волинську та Тернопільську області. У праці проаналізовано різні сторони життя євреїв під час окупації: їхня повсякденність; антисемітські укази німецької влади; створення та функціонування гетто [412].

Книгою-документом можна назвати дослідження М. Масманно «Спеціальні команди Ейхмана. Каральні операції СС. 1941–1945». Автор виступав суддею на Нюрнберзькому трибуналі з американської сторони. Книга містить велику кількість документального матеріалу та спогадів очевидців. Тут описано перебіг Голокосту на окупованих Німеччиною територіях [348].

Серед праць німецьких істориків слід виокремити монографію К. Штрайта «Вони нам не товариші»: вермахт і радянські військовополонені 1941–1945 рр.». Це дослідження вважається класичним з тематики військового полону [405]. У книзі Г. Кноппа «Історія вермахту. Підсумки» з-поміж різних виокремлено військові злочини німецьких солдат та генералітету. Наведені тут факти доводять, що вермахт брав безпосередню участь у репресіях [315].

Серед істориків української діаспори заслуговує на увагу книга В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні». На основі комплексу джерел тут проаналізовано життя українського населення у зазначений період, показано загарбницьку суть політики нацистів щодо українських земель [324].

Загалом, попри те, що в останні два десятиліття в історичній науці у висвітленні історії Другої світової війни відбулися серйозні зрушення, значні перспективи залишаються для вивчення тогочасного повсякденного життя і побуту населення, а також історії окремих регіонів. Додаткових досліджень потребують аспекти, пов'язані з особливостями взаємовідносин місцевого населення й окупантів. Незважаючи на безперечну наукову цінність

використаних праць, вказані проблеми розглянуті у них лише частково, а тому потребують нових ґрунтовних досліджень.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різні за походженням та інформативним потенціалом джерела, які можна розподілити на декілька груп: архівні матеріали, публікації документів, періодична преса, мемуарна література.

Підґрунтям для вивчення становища населення Волині в період німецької окупації стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.), Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), Волинського обласного краєзнавчого музею (ВОКМ), Державного історико-культурного заповідника м. Острога (ОДІКЗ).

Одними із найцілісніших фондів, які дозволяють аналізувати нацистську окупаційну політику, котра проводилася з боку центрального апарату РКУ та підпорядкованих йому регіональних управлінських структур, є фонди 3206 «Райхскомісаріат «Україна» [4–8] та 2077 «Генеральний комісар Волині і Поділля» [1–3] ЦДАВО України. Серед наявних у них документів міститься нормативно-правова база, на основі якої не лише здійснювалися управлінські дії німецької адміністрації в окупованій Україні, а й формувалося внутрішнє середовище, в якому існувало місцеве суспільство.

Документи цих фондів дозволяють побачити як стратегічну мету окупації України, так і суто тактичні завдання, що поставали перед адміністрацією РКУ усіх управлінських рівнів. Фонд 2077 ЦДАВО України, що найбільш повно репрезентує відповідну діяльність генеральних комісаріатів, дозволив

простежити конкретні механізми взаємодії між центральним апаратом РКУ та німецькими регіональними органами влади, їх вплив на підпорядковані місцеві органи влади та суб'єктів суспільного життя.

Документи ф. 3833 ЦДАВО України («Крайовий провід Організації українських націоналістів на Західно-Українських землях») містять інформацію про суспільно-політичне життя на території Волині у 1941–1944 рр. Звідти використана інформація, що стосується створення та діяльності товариства «Просвіта» [9, 10].

Цінним джерелом стали трофейні матеріали фонду КМФ-8 ЦДАВО України («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»). До його складу увійшли директивно-розпорядча документація, звіти, донесення, матеріали нарад, списки, листування нацистських адміністративних установ (у тому числі імперського міністерства з управління окупованими східними областями; Оперативного штабу імперського керівника А. Розенберга для окупованих східних областей; райхскомісаріату «Україна»). Вони дозволили: простежити структуру окупаційної влади на українських землях; розкрити форми та методи економічного визиску загарбаних територій, примусового вивезення населення на роботи до Німеччини, пограбування культурних цінностей; з'ясувати німецьку політику з питань освіти, культури, церкви, виявити прояви голокосту, терору і масового знищення цивільного населення, спалення сіл; побачити ставлення до радянських військовополонених [12–15].

Серед матеріалів, що зберігаються у ЦДАГО України, автором було використано такі фонди: 57 («Колекція документів з історії Комуністичної партії України») [16–19]; 62 («Український штаб партизанського руху») [20]; 70 («Ровенський обласний штаб партизанського руху») [21]; 166 («Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР») [22]. Вони містять як різноманітні огляди та доповідні записки радянських державних, партійних органів і спецслужб про становище та ситуацію на захоплених теренах України,

так і оригінальні документи чи їх копії, що належали німецьким окупаційним органам влади. Цей евристичний масив дозволив виокремити основні напрями реалізації завдань окупаційної політики, реконструювати форми, методи та механізми забезпечення функціонування установ РКУ, соціально-правовий статус і становище місцевого населення. Чимало в цих документах і відомостей про осіб, які стали на службу до окупантів, тих, хто підтримував їхню політику.

Значний масив матеріалів, пов'язаний з окупаційним періодом, зберігається у Держархіві Рівненської обл. Насамперед, це фонди Р-22 («Гebітскомісаріат в м. Рівне») [49–54] та Р-23 («Гebітскомісаріат у м. Костопіль») [55, 56]. У першому виявлені розпорядження щодо організації системи управління та податкової системи; звернення та оголошення до населення; директиви, які стосуються мобілізації робочої сили. Важливим джерелом для розуміння тогочасної політики став «Урядовий вісник гebітскомісара у Рівному», який тут знаходиться. Під час опрацювання другого фонду найбільша увага була приділена звітам місцевої допоміжної адміністрації.

У фонді Р-27 Держархіву Рівненської обл. («Острозька районна управа») особливу зацікавленість викликали «Книги стану та перебігу життя», що склалися сільськими управами. Вони дозволили глибше проаналізувати становище на місцях, релігійну, культурну та економічну політику окупантів, освітній та професійний рівень чиновників допоміжної адміністрації [57-75].

Матеріали, що торкаються суспільно-політичного життя, економічної та культурної ситуації, розпоряджень та директив німецької влади, почерпнуті з фондів: Р-30 («Колекція матеріалів Організації українських націоналістів-Української повстанської армії») [76–81]; Р-33 («Ровенська міська управа») [82-94]; Р-40 («Острозька районна комендатура») [95]; Р-41 («Поліція в м. Рівне») [96]; Р-52 («Рівненська районна управа») [97]; Р-53 («Пивоварний завод № 4 у м. Ровно») [98]; Р-68 («Німецький бургомістр в м. Ровно») [99]; Р-69 («Ровенське окружне товариство «Просвіта») [100–105]; Р-72 («Місцева інституція самопомоги Ровенського району») [106, 107]; Р-77 («Український

центрального комітету допомоги бідним і військовополоненим українцям») [108-110]; Р-78 («Рівненський міський кооператив») [109, 110]; Р-82 («Місцевий комітет самопомоги м. Костополя Ровенської округи») [111–115]; Р-254 («Сільська управа в Золотіїві Ровенської області») [116]; Р-255 («Дубенська окружна управа») [117]; Р-294 («Український комісаріатський бургомістр у м. Ровно») [118, 119]; Р-322 («Дубенська міська управа») [120] Держархіву Рівненської обл. Вони містять значний фактичний матеріал, що стосується економічної політики гітлерівців, культурно-освітньої ситуації в регіоні, функціонуванню окупаційного адміністративного апарату. Зацікавлення також викликають преса та джерела особового походження, що зберігаються у фонді Р-30.

Репресивна політика гітлерівців і збитки, завдані окупацією, відображені у фондах Р-288 («Острозька районна надзвичайна комісія Ровенської обл. по розслідуванню злочинів і нанесених збитків під час німецької окупації Острозькому району Ровенської обл.») [288] та Р-534 («Матеріали учасників історичних подій на Рівненщині») [125–128] Держархіву Рівненської обл. У них знаходяться важливі статистичні матеріали, а також спогади учасників історичних подій, які дозволяють подивитися на період окупації з точки зору окремо взятої людини.

З-поміж фондів Держархіву Волинської обл. найбільша кількість документів, що стосуються німецької окупації, зосереджена у фондах Р-1 («Луцька міська управа») [23–31] та Р-2 («Луцький окружний комісаріат») [32–35]. Зокрема, у першому виявлено та проаналізовано розпорядження райхскомісара України, генерального комісара Волині і Поділля, окружного комісара, бургомистра-посадника м. Луцька, так і різноманітні документи, що відбивають загальний господарський стан, роботу окремих промислових і торгових підприємств, державних установ; відомості про жителів міста і області, осіб, примусово вивезених до Німеччини.

Серед матеріалів фонду Р-2 Держархіву Волинської обл. виокремлено циркулярні розпорядження райхскомісара України, генерального комісара

Волині і Поділля, постанови, розпорядження, інструкції, звіти, листування окружних комісаріатів з генеральним комісаріатом Волині і Поділля, міськими та районними управами, біржею праці, іншими установами з питань проведення окупаційної політики, економічного визиску окупованої території Волині. Документи фонду є досить важливими і з точки зору появи даної німецької управлінської структури, адже гебітскомісаріат «Луцьк» в адміністративній системі РКУ був сформований одним із перших. Тому ці документи віддзеркалюють взаємостосунки між цивільною та військовою адміністраціями в період формування цивільних установ РКУ, процес легітимації відповідних управлінських структур, відмінності в їх ставленні до етнічних груп місцевого населення, зокрема до євреїв, зосереджених у цей час у гетто.

У ході написання дисертації використані фонди: Р-70 («Луцький відділ центрального товариства «Українефільм»») [36]; Р-87 («Луцька обласна управа») [37]; Р-164 («Волинська обласна комісія по обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню») [38]; Р-1021 («Волинський провід ОУН») [39]; фонд Наукової бібліотеки [40-42] Держархіву Волинської обл. У фонді Р-70 автора зацікавили матеріали, що стосуються діяльності товариства «Українефільм» і дозволяють глибше проаналізувати німецьку пропаганду на окупованих територіях. Матеріали фонду Р-87 стали корисними для характеристики освітньої політики окупантів. У документах фонду Р-164 відображено наслідки окупації, збитки, завдані громадянам міст і сіл Волині, колгоспам, сільрадам, установам та підприємствам, містяться відомості щодо кількості загиблих і вивезених до Німеччини по районах області, списки населених пунктів, знищених загарбниками. Фонд Р-1021 включає у себе цікаві матеріали щодо освітньої політики окупантів, зокрема переписуванні історії у пропагандистських цілях. Фонд Наукової бібліотеки містить розпорядження та директиви волинського гебітскомісара, що стосуються різних напрямів окупаційної політики.

Серед фондів, опрацьованих у Держархіві Житомирської обл., – Р-1162 («Звягельська міська управа») [43, 44], Р-1440 («Редакція газети «Звягельське слово») [45, 46] та Р-1465 («Звягельський гебітскомісаріат») [47]. Документи ф. Р-1162 – це накази та розпорядження з різних питань; протоколи засідань управ; списки співробітників управ і відомості на виплату їм зарплати; заяви громадян про звільнення їх від податків і про відведення землі, різноманітні скарги жителів; оголошення управи про розстріл заручників. У фондах Р-1440 та Р-1465 представлено накази, постанови та розпорядження, листування гебітскомісара з різних питань.

У фондах ВОКМ [126–139] та ОДІКЗ [140, 141] зосереджена інформація про різноманітні сторони життя місцевого населення у період окупації, вивезення на примусові роботи до Німеччини, опір окупаційному режиму. Серед матеріалів ВОКМ особливо цінною є підбірка оголошень і розпоряджень місцевої допоміжної адміністрації, що дає розгорнуту картину регламентації життя на Волині.

Певне уявлення про морально-психологічний стан, настрої, поведінку населення, економічні, політичні й, безумовно, соціокультурні процеси в умовах нацистської окупації дають матеріали усної історії, зокрема 25 розповідей очевидців, зібраних автором до свого особистого архіву. Ці спогади містять цікаву інформацію про стратегію виживання місцевих жителів, взаємне сприйняття окупантів і населення, його морально-психологічний стан, побут, повсякденне життя, репресивну політику гітлерівців. У поєднанні з іншими джерелами вони дозволяють побудувати цілісну картину життя місцевого соціуму в період окупації. На жаль, хронологічна дистанція, що відокремлює нас від подій того часу, труднощі пошуку респондентів та транскрибування інтерв'ю дали можливість на сьогоднішній момент сформуванню відносно невеликого комплексу інтерв'ю [142–166].

Частина інформації, що була залучена до написання тексту, виявлена в збірках документів і матеріалів, зміст яких конкретизує діяльність окупаційної адміністрації здебільшого в репресивно-каральній сфері, організації системи

економічної експлуатації, позаекономічних методів та засобів використання праці людей, умов набору та відправки їх на роботу до Німеччини. Значна їх кількість була опублікована у радянський період: «Звірства, грабунки і насилля німецько-фашистських загарбників» [176]; «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (збірник є одним з найбільш повних, виданих у тогочасний період, містить значну кількість німецьких документів) [182]; «Злочинні цілі – злочинні засоби: документи про окупаційну політику фашистської Німеччини на території СРСР (1941–1944 рр.)» (у ньому зосереджено значний документальний масив, у якому розкривається сутність німецького окупаційного режиму, плани гітлерівського керівництва щодо освоєння «життєвого простору» на Сході) [188]; «Цілком таємно! Лише для командування!. Стратегія фашистської Німеччини у війні проти СРСР» [195]; «Повідомлення Надзвичайної Державної комісії по виявленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників про руйнування, грабежі і злочини німецько-фашистських загарбників і їх посібників в місті Ровно і Ровенській області» [196].

Частина збірників стосувалася окремих областей та регіонів – «Волинь радянська (1939–1965 рр.)» [171], «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.)» [175], «Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)» [186], «Радянська Ровенщина» [189]; «Радянська Тернопільщина 1939–1958» [190], «Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945» [191]. Названі збірники зосереджують у собі значний фактологічний матеріал, присвячений окупаційному періоду. Проте у них бракує документів актового та діловодчого характеру, що відображали б засади політики нацистів у сфері регулювання життя місцевого населення та особливості її реалізації.

Значну кількість документального матеріалу містить восьмитомний збірник «Нюрнберзький процес», що видавався в кін. 80-их–90-их рр. ХХ ст. Він охоплює значне коло питань, які стосуються періоду німецької окупації. Так, третій том вміщує тексти виступів обвинувачів, допитів свідків і

документи, що доводять провину підсудних у плануванні та здійсненні агресії проти різних країн (у т. ч. СРСР). Четвертий том включає у себе матеріали про військові злочини нацистів. Шостий том складають виступи обвинувачів про індивідуальну відповідальність головних нацистських військових злочинців. При написанні дисертації в першу чергу були використані такі матеріали збірника, як: директивні розпорядження німецьких керівників щодо здійснення окупаційної політики; покази свідків, які безпосередньо стосуються Волині [183–184].

Сучасними українськими науковцями видано низку збірників, що торкаються обраної теми. Так, у збірнику «Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали» (укладач М. Гон) описано нацистську політику, спрямовану на масове знищення єврейського населення Рівненщини, його опір нацистському режиму та допомога з боку місцевих мешканців [169]. Різних сторін життя місцевого населення на території Волині торкаються збірники «Віхи історії України у документах і матеріалах (1939–1991 рр.)» [147]; «Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова» (укладач В. Берковський) [168]; «Україна в Другій світовій війні у документах» (укладач В. Косик) [179]; «Український здвиг. Волинь 1939–1955» (укладач В. Сергійчук) [193].

Матеріали щодо українсько–польського конфлікту на Волині, репресивної політики окупаційної адміністрації містяться у збірниках «Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польської публікації» (укладач В. Сергійчук) [192]; «Історія українсько–польських конфліктів» (т. 2, уклад. М. Сивіцький) [194]; «Польсько–українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» (укладач В. В'ятрович) [187]; «Літопис УПА» (Т. 2 «Волинь і Полісся: Документи і матеріали»; Т. 4 «УПА і запілля на ПЗУЗ») [180, 181].

Серед російських збірників, використаних у дослідженні, – «1941 рік» (під редакцією В. Наумова) [167]; «Рідня. Поліція і партизани 1941–1944. На прикладі України» (укладач О. Гогун) [172]; «Другорядний ворог. ОУН, УПА і вирішення єврейського питання» [174]; «Українські націоналістичні організації

в роки Другої світової війни» [197]. Перший з них допомагає краще зрозуміти психологічну ситуацію, у якій перебувало населення на початку окупації. У другому розкривається структура та діяльність поліційних формувань на окупованих територіях СРСР.

Також автор використав збірник «Документи і матеріали, що стосуються німецької окупації у Польщі». Зокрема, до нього включено лист жительки Острога Б. Штирнберг. Він дозволив поглянути на знищення єврейського населення через долю окремо взятої людини і конкретизувати знання про морально-психологічну атмосферу, у якій жило тогочасне суспільство [198].

Важливим джерелом, що розкриває становище місцевого населення, є інформаційні, управлінсько-розпорядчі та інші нормативні акти, які розміщувалися на сторінках періодичних видань. Це, зокрема – повідомлення про відкриття шкіл, закладів професійної освіти, музеїв, театрів, інших культурно-освітніх установ, соціально-економічну політику окупантів. Автор дослідження використовував матеріали таких видань, як «Волинь», «Вісник української інформаційної служби», «Вісті для українських селян», «Голос Сарненщини», «Костопільські вісті», «Самостійність», «Український голос» [199–244].

Потреба висвітлення процесів окупаційної доби з позиції пересічної людини, поза офіційним владним дискурсом, вимагає залучення джерел, здатних показати суб'єктивне, емоційно-чуттєве сприйняття тогочасної дійсності. Першочергову роль тут відіграє мемуарна література. Можливість більш глибокого аналізу тогочасного періоду відкривають опубліковані спогади очевидців (В. Барац, В. Бондарця, В. Войцеховича, Ф. Інтергойза, Р. Кравченка-Бережного, Д. Медведєва, Я. Орла, М. Подвряка, У. Самчука, Н. Солошенко-Тиравської) [245, 247, 249, 256-259, 261-266]. Цінність цих джерел полягає й у тому, що вони дають можливість визначити різні моделі ставлення до окупантів, побачити досить широкий спектр суспільних реакцій на нову владу – від повного її сприйняття та цілковитої лояльності до відрази та ненависті.

Слід зазначити, що матеріали мемуарного характеру містять певні фактичні помилки, які зумовлені часовою відстанню, прагненнями ретушувати й подати у вигідному світлі свої власні дії. Безумовно, характеризуючи мемуарну літературу, необхідно виходити з того, яких політичних, світоглядних позицій дотримується їхній автор.

Автор також використав інтернет-ресурси iremember.ru [251–255] та zwiahel.ucoz.ru [250, 260]. Перший являє собою зібрання спогадів людей з різних регіонів СРСР про окупацію та військові дії. Другий вміщує свідчення осіб-учасників історичних подій на території Новоград-Волинщини. Матеріали ресурсів, залучені до написання дисертації, містять цікаву інформацію про початковий період окупації, побут та повсякденне життя населення, гітлерівську пропаганду, вивезення людей на примусові роботи до Німеччини, дозволяють охарактеризувати зміни, що відбувалися у свідомості людей протягом 1941–1944 рр.

1.3. *Методологія дослідження*

Методологію дослідження складають загальнонаукові та спеціальні історичні методи. В основу роботи покладено принципи історизму, наукової об'єктивності, системності та проблемно-хронологічний підхід.

Принцип історизму полягає в обов'язковому врахуванні уроків минулого, вітчизняного та світового досвіду, конкретно-історичних обставин і характеру епохи. Принцип об'єктивності вимагає спиратися на максимально повну сукупність джерел різного походження та їх неупередженого осмислення. Об'єктивність дослідження явища залежить від здійсненого відбору емпіричного матеріалу, його аналізу і інтерпретації, співставлення різних точок зору на проблему. Принцип системності орієнтує на комплексне розуміння історичних знань про епоху, в якій відбувалося становлення і розвиток соціального явища.

До загальнонаукових методів дослідження відносяться: аналіз, синтез порівняння, узагальнення, абстракція, індукція, дедукція. Застосування методів аналізу і синтезу дозволило визначити стан історіографічної розробки теми, показати напрямки наукових пошуків попередніх дослідників і результати їхніх напрацювань. Аналіз дав можливість вивчити окремі складові частини об'єкта, зробити низку наукових абстракцій, визначити понятійний апарат. Подальше їх поєднання привело до виявлення глибшої сутності нацистського окупаційного режиму як цілісного явища. Метод узагальнення дав змогу охарактеризувати нацистську політику, а також сформулювати висновки до розділів роботи.

У роботі застосовувався метод наукової абстракції, який дозволяє зосередитися на найсуттєвіших особливостях процесу і відповідно виділити другорядні, випадкові сторони. Використання цього методу пов'язано із визначенням загальної характеристики явища і притаманних йому суперечностей та специфічних проявів. У результаті дослідник отримує не випадкове нагромадження фактів, а цілісну картину суспільно-політичного життя. Використання методу абстракції дало змогу автору показати рівень впливу німецьких чиновників на службовців української адміністрації і пересічних волинян. Окрім того, вказаний спосіб пізнання дозволив прослідкувати характерні риси окупаційного режиму на території Волині.

Метод порівняння дозволяє визначити спільні та відмінні риси явищ, причини їх виникнення та можливі наслідки. Цей шлях пізнання використовувався під час побудови доказової бази концептуальних положень роботи. Шляхом порівняння із результатами інших досліджень вдалося визначити повноваження органів влади, їхній юридичний статус, права і обов'язки місцевого населення.

Концептуальні положення дисертації було сформовано шляхом застосування прийомів індукції та дедукції. Суть індукції як методу полягає в отриманні висновку на базі часткового, одиничного. Ефективність цього методу проявилася під час аналізу суспільно-політичних настроїв населення Волині у розглядуваний період та характеристики окремих аспектів економічного життя

регіону. Дедукція передбачає рух думки від загального до одиничного. Згаданий метод був використаний при висвітленні міжетнічних відносин та особливостей культурно-освітнього життя на Волині у 1941-1944 рр.

Серед спеціальних історичних методів, використаних у дослідженні, варто виділити історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, метод історичної періодизації, метод усної історії.

Історико-генетичний метод – один з основних методів історичного дослідження, спрямований на вивчення походження, етапів розвитку конкретних історичних явищ. Він дозволив подати події окупації у логічній послідовності, виявити причинно-наслідкові зв'язки між ними.

Історико-порівняльний метод дозволяє виявити загальне і особливе в історичних явищах. В основі історико-типологічного лежить розподіл сукупності об'єктів або явищ на якісно однорідні класи (типи) з урахуванням властивих їм загальних значущих ознак. В історичній науці історико-типологічний метод застосовується для вивчення масових історичних об'єктів і явищ, його основне завдання – виявлення та аналіз соціально-економічних і соціально-культурних історичних типів, тобто створення історичної типології. Названі методи дозволили порівняти становище різних верств населення у роки окупації; виявити, наскільки відрізнялася ситуація у містах і сільських регіонах; охарактеризувати рівні, які включала у себе окупаційна адміністративна система.

Історико-системний метод спрямований на вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем: аналіз їх структури і функцій, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, а також динамічних змін. Він дозволив створити повну, багатовимірну картину повсякденного життя населення Волині у 1941–1944 рр. Метод історичної періодизації полягає в умовному розподілі історичного процесу чи явища на певні хронологічні періоди. Вони мають ті чи інші відмінності, в залежності від обраного критерію періодизації. Використання цього методу дозволило виділити декілька умовних періодів, які

характеризують окупаційну добу: друга половина 1941 р. – формування німецької окупаційної системи та адміністративного апарату; 1942 р. – наростання гітлерівської репресивної політики; 1943 р. – поч. 1944 р. – криза та крах німецького окупаційного режиму.

У ході підготовки дослідження було використано метод усної історії у формі записів спогадів учасників історичних подій на Волині, їхньої об'єктивної реконструкції та інтерпретації. Застосування такого методу є важливим для розуміння становища пересічної людини, світоглядного сприйняття нею історичних явищ і процесів, її психологічного стану. Крізь призму усної історії на досвіді окремої людини можна простежити різні способи виживання в складних умовах, розкрити вплив згаданого життєвого етапу на подальшу долю, з'ясувати низку важливих аспектів життя соціуму при тих чи інших історичних обставинах. Як елемент комплексного наукового пошуку з окресленої проблеми, спогади слугують суттєвим доповненням інших видів джерел.

Також потрібно відзначити, що для сучасної історичної науки характерним є міждисциплінарний підхід. Він полягає у планомірній інтеграції історичної науки з географією, економікою, соціологією, соціальною психологією.

Складовою частиною теоретично-методологічних засад дослідження є відповідна термінологія, властива для означення складових частин і характерних явищ періоду Другої світової війни. Основним терміном, що характеризує зміст дослідження, є поняття «місцевий соціум» (або його відповідник – «місцеве населення»). Воно охоплює як постійні (селяни, робітники, службовці, інтелігенція), так і тимчасові (військовополонені, жителі гетто, учасники Руху Опору, поліції) соціальні когорти. До найбільш уживаних в роботі відносяться терміни: окупація, етнос, райхскомісаріат, гебітскомісаріат, Голокост, гетто, юденрат, репресії, допоміжна українська адміністрація, колабораціонізм.

Окупація – тимчасове зайняття території держави або її частини військовими силами іншої держави. Найчастіше відбувається внаслідок військових дій.

Етнос – стійка, історично сформована на певній території спільність людей, що мають спільні риси, усталені особливості культури та психічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість),

Райхскомісарат – володіння райху, очолюване призначеним з Берліна імперським комісаром (генерал-губернатором).

Гевітскомісаріат – адміністративна одиниця, що входила до складу райхскомісаріату.

Голокост – термін, яким визначають знищення нацистами та їх посібниками євреїв у роки Другої світової війни.

Гетто – район міста, у якому оселяються дискриміновані національні меншини (у даному випадку – євреї).

Юденрат – в роки Другої світової війни адміністративний орган єврейського самоуправління, який примусово створювався німецькою окупаційною владою у кожному гетто для забезпечення виконання нацистських наказів, що стосувалися євреїв.

Репресії – каральні заходи, вжиті державними органами.

Допоміжна українська адміністрація – допоміжні адміністративні органи, що створювалися нацистами на окупованій території України з представників місцевого населення для впровадження наказів і розпоряджень німецької влади.

Колабораціонізм – це добровільна чи вимушена співпраця з ворогом у будь-яких сферах життя : політичній, військовій, економічній, побутовій, культурній та інших, що носила ознаки злочину

Політичний колабораціонізм – це співпраця з ворогом на ідейних засадах.

Адміністративний колабораціонізм – це форма співпраці з ворогом лояльних осіб з місцевого населення в органах управління різного рівня, діяльність яких керована і контрольована окупантами.

Військовий колабораціонізм – добровільна і вимушена служба у військових формуваннях гітлерівців та їх сателітів.

Економічний колабораціонізм – це співпраця у будь-яких галузях економіки на користь ворога.

Побутовий колабораціонізм – встановлення доброзичливих стосунків між окупантами і місцевим населенням, котрі не наповнені злочинним змістом.

Культурний колабораціонізм – це співпраця з окупантами у духовній сфері, яка сприяла поширенню серед населення вірнопідданських почуттів, пропаганді зверхності арійської раси, задовольняла інтереси окупаційної влади і сприяла високому психологічному настрою окупантів.

Висновок до першого розділу

Теоретичну основу дослідження склала низка як загальнонаукових (порівняння, узагальнення, абстракція, індукція, дедукція), так і спеціально-історичних методів (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, метод історичної періодизації, метод усної історії). У поєднанні з міждисциплінарним підходом вони дозволили сформуванню чіткої структури дисертації.

Значна кількість праць, присвячених окупаційному періоду, з'явилась у радянський період. Основна увага у них приділена бойовим діям, партизанському руху, соціально-економічним та адміністративним питанням, репресивній політиці гітлерівців. Крім того, радянські історики накопичили значну кількість документального матеріалу. Проте такі аспекти як культура, освіта, повсякденність і морально-психологічний стан висвітлювалися не повною мірою.

У працях сучасних українських дослідників окреслений період розглянуто у ракурсі нових підходів. Зокрема, посилена увага до питань психологічного характеру, зроблені спроби подати історичні події «знизу», через долю окремої людини. Піднімаються проблеми регіоналістики, проте, на думку автора, увага до них все ще залишається недостатньою.

Закордонна історіографія проблеми представлена працями російських, німецьких, американських, британських та інших авторів. Вони дослідили різноманітні аспекти теми: морально-психологічне становище населення на окупованих територіях, Голокост, знищення радянських військовополонених, участь вермахту у нацистських репресіях, становище Православної церкви.

Здійснений автором історіографічний аналіз дав змогу стверджувати, що, незважаючи на значний науковий доробок, обрана тема не отримала належного висвітлення на рівні окремих областей та історичних регіонів, зокрема і Волині.

Підґрунтям дисертації слугують численні матеріали українських архівів, збірники документів, періодична преса, мемуарна література. Опрацювання та критичний аналіз комплексу різноманітних за походженням та за ступенем інформативності матеріалів дало можливість сформувати цілісну картину становища населення Волині у період німецької окупації.

РОЗДІЛ 2. Ставлення населення Волині до нацистської окупації

2.1 Суспільно-політичні настрої населення

У кінці липня 1940 р., коли військова могутність Третього райху досягла вищої позначки, на нараді керівництва збройними силами Німеччини А. Гітлер уперше заговорив про «східний похід» як конкретну мету. Тоді ж він наказав готувати план нападу на СРСР, що отримав кодову назву «Барбаросса». У грудні цього року його було остаточно розроблено і затверджено до виконання як «Директиву № 21». В основу цього документу було покладено ідею «блискавичної війни». В інструктивному додатку до плану «Барбаросса» прямо наголошувалося, що «війна проти Росії – один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Мета цієї війни – розгром сьогоденної Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю». Найважливішими військовими, економічними і політичними центрами СРСР нацисти вважали Ленінград, Москву, Україну і Кавказ [268, с. 14-16; 302, с. 587-592; 378, с. 24]. Війна проти Радянського Союзу мала для загарбників екзистенціальне значення по завоюванню «життєвого простору», кінцевою метою якого було світове панування [378, с. 28].

Нацистська теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Наголос на привласненні українського потенціалу та його «раціональному використанні» з'явився вже в 1933 р. Того ж року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», за яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Німеччини. [302, с. 593-614; 379, с. 17; 385, с. 157; 387, с. 10-11].

Перед початком Другої світової війни чільне місце в ідеологічній сфері Третього райху займала расова концепція, що базувалася на ідеях Ж. де Гобіно, Г. Гюнтера, Х. Чемберлена, Л. Стоддарда. Розробкою вирішення долі народів Радянського Союзу нацисти займалися на протязі багатьох років, вивчаючи внутрішнє становище в СРСР [375, с. 229; 378, с. 12].

Усі народи Радянського Союзу, за винятком Прибалтики, розглядалися нацистами як «расово неповноцінні» у порівнянні з арійцями і нездатні до будь-яких форм самоорганізації та управління. В першу чергу, це стосувалося східних слов'ян – українців, білорусів, росіян [383, с. 190].

Особливу ставку гітлерівське керівництво робило на можливість всіляко розпалювати національні чвари у середовищі радянського населення. Про це відверто зазначалось у т. зв. «Зеленій папці» Г. Герінга. В цьому документі був спеціальний розділ «Ставлення до населення за територіальними ознаками», в якому наголошувалося на необхідності використовувати в інтересах Німеччини «можливі наявні протиріччя між українцями і великоросами» [302, с. 615-639; 347, с. 62-66; 371, с. 375].

Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що корінною відмінністю гітлерівських планів щодо СРСР від планів для країн Західної Європи було те, що європейська територія Радянського Союзу, у т. ч. Україна, фігурувала як простір для майбутньої колонізації німцями. Це означало планомірну ліквідацію корінного населення на завойованих Східних землях. Лише невелику частину планувалося зберегти в якості робочої сили, а інша підлягала знищенню [303, с. 87; 357, с. 42; 378, с. 29].

Справжні плани гітлерівського керівництва щодо СРСР і його населення передбачалося ретельно приховувати. Підготовку до нападу намагалися вести у якомога більшій таємниці. Так, 8 травня 1941 р. побачили світ пропозиції ОКВ (Головне командування збройних сил Німеччини) щодо пропагандистської підготовки війни проти СРСР. У них зазначалося, що «оголосити про наші плани німецькому народу та іноземним країнам можна буде лише у день нападу без будь-якої попередньої підготовки» [169, с. 177-178; 268, с. 17].

14 червня 1941 р. у радянських газетах було опубліковано повідомлення, в якому спростовувалися чутки про війну і стверджувалося, ніби відносини між СРСР і Німеччиною складаються найкращим чином, а про зіткнення і мови бути не може. І армія, і народ повірили в це і заспокоїлися – адже війни ніхто не хотів [329, с. 66].

Але те, про що радянські люди боялися навіть подумати – велику біду і велику війну – приніс їм світанок 22 червня 1941 р. У цей час німецькі війська отримали умовний сигнал «Дортмунд»: по радянським прикордонним заставам і укріпленням було нанесено потужний артилерійський удар, а через декілька хвилин ворог вдерся на територію Радянського Союзу [268, с. 50; 385, с. 144]. Одночасно із вторгненням сухопутних військ німецька авіація наносила удари по аеродромам, районам скупчення радянських військ, вузлам і лініям зв'язку, дорогам. Масованих повітряних налетів зазнали і населені пункти [329, с. 50].

Початок війни був раптовим і неочікуваним для населення Волині. Це підтверджується спогадами очевидців. Уродженка м. Острога Ольга Руй згадувала, що «22 червня 1941 р. на світанку пролунав гуркіт, але люди не здогадувалися про те, що це летять німецькі літаки. Не вірилося, що скоро німці просунуться на схід. Спротив Червоної армії був героїчним, але слабким» [162, арк. 1].

У розповіді уродженки с. Гільча Здолбунівського району Тетяни Примак початок війни залишив зовсім недитячі спогади. 22 червня 1941 р. вона побачила німецький літак, що летів на схід, і почала махати руками, оскільки ніколи літаків не бачила. Пілот дав чергу із кулемета [160, арк. 1]. Рівнянин Сергій Корнільєв розповідав, як у 1941 р. німецькі літаки бомбардували Рівне, особливо військове містечко [148, арк. 1]. За словами іншого рівнянина – Валентина Логвиса, бомбардували о 6-7 годин ранку. Особливо сильними були удари в районі Боярки, де знаходився танкодром. [152, арк. 1].

Зі слів ветерана Володимира Мандрика, якого війна застала у Новограді-Волинському (до 1793 р. та у 1941–1944 рр. мав назву Звягель), можна дізнатися, що місто піддавалося постійним нападам ворожої авіації, оскільки

там були аеродром, склади зброї та палива. О 4-ій годині ранку спалахнула пожежа. Це викликало паніку серед цивільного населення [253].

У перші дні війни настрої населення СРСР у цілому відповідали тим радянським пропагандистським штампам, які були вироблені у передвоєнний період і не відповідали драматизму ситуації. Навіть партійне керівництво, незважаючи на більшу обізнаність, не завжди розуміло усю вагу подій, що відбувалися [376, с. 200-201; 396, с. 457].

Зокрема, про це писав уродженець Кременеччини Михайло Подворняк у своїх спогадах «Вітер з Волині»: «Уже третій день, як почалася війна, але ми не мали з фронту жодних правдивих відомостей. В районі ще було НКВС, міліція і вся радянська влада. Кожного дня на стодолах у селі висіли повідомлення, що німці відступають, а радянські війська йдуть уперед. Ми бачили, як над нами цілими табунами летіли на захід большевицькі літаки, але назад не верталися. І по всьому було видно, що повідомлення, які висіли на стодолах, неправдиві» [264, с. 125].

Не сприяли обізнаності населення з дійсним станом речей втеча багатьох радянських керівників у тил і відсутність достовірної інформації про військові та політичні події [407, с. 54-55]. На це вказував мешканець м. Рівного (до 1991 р. – м. Ровно) Володимир Кулій. За його словами, ніхто не знав, що потрібно робити. Місто дуже швидко залишилося без влади. Багато людей повтікало у передмістя, а після повернення застало німецьку владу. [151, арк. 1].

Відступ радянської армії нерідко викликав, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а, з іншого, озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські вояки, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх навмисно кидають напризволяще. Абрам Городницький з Новограда-Волинського зауважив, що він та його родичі три доби провели в багатотисячній колоні біженців та відступаючих, зазнаючи постійних бомбардувань німецької авіації [252].

Формуванню антирадянських настроїв у середовищі українського суспільства сприяв вибірковий принцип проведення евакуації. Стан

транспортної системи й об'єктивні труднощі визначали, що абсолютна більшість цивільного населення мала залишитися на окупованій території. Розуміння цього факту диктувало поведінку, спрямовану на виживання за умов окупації. Ця мета йшла врозрід із політикою «випаленої землі», яку проводила відступаюча радянська влада. Прагнення людей забезпечити своє існування у важких умовах війни призводило до незаконного, на думку партійних функціонерів, привласнення суспільного майна під час відступу частин радянської армії [360, с. 139-140; 385, с. 149]. Як приклад, цікавим є епізод зі спогадів М. Подворняка: «З міста деякі люди втекли до села і казали, що большевики готуються до втечі. Ці чутки ще більше піднесли нашого духа. А коли люди довідалися, що в сусідньому селі вже розібрали колгоспа, то всі, мов один, рушили на колишній фільварок. Кожен шукав по стайнях своїх коней, тягнув на вулицю свого воза, плуга, борони... І за кілька годин колгоспу імені Сталіна не стало, його дуже тяжко було зорганізувати, але легко було розібрати» [264, с. 125, 126].

Війна – це соціальне явище. У ній відображаються майже всі сторони життя суспільства, спроектовані на екстремальну ситуацію конфлікту із зовнішнім світом, іншими соціумами. І ключовим ресурсом тут є власне людський потенціал у різних його проявах [377, с. 30, 31, 39]. В умовах кризи суспільства, коли перед населенням виникає проблема, як жити далі, люди не можуть довго вести себе індиферентно. Рано чи пізно, особистість повинна визначитися, з ким вона, сприймає нові порядки, стає до них в опозицію чи намагається знайти компромісне рішення. Все залежить від рівня духовної культури та ціннісних орієнтацій особистості [401, с. 70]. Війна СРСР з нацистською Німеччиною, породила довготривалу надзвичайну ситуацію, що сколихнула суспільство. Швидке просування вермахту на початку бойових дій проти СРСР породжувало цілий спектр політичних настроїв, що були вмотивовані як передвоєнною політикою радянської влади, так і обіцянками окупантів, пов'язаними зі зміною системи господарювання. Значна частина мешканців Західної України не була готова сприйняти радянську модель

економіки, безоплатну працю, колективізацію та індустріалізацію. Усе це призводило до численних конфліктів та ворожого сприйняття радянської влади більшістю жителів [360, с. 135; 374, с. 75; 375, с. 202; 385, с. 123; 392, с. 12].

Михайло Продворняк у своїх спогадах описав почуття волинян, які «чекали якогось визволення, чекали війни. І найбільше сподівалися її від Німеччини». Початок війни односельці оповідача сприйняли «з великою радісною вісткою... Німецьке військо проходило шляхами на схід, інколи ставало для ночлігу по селах, але жодної шкоди людям не робило.... Німецькі вояки, що зупинилися у селі на декілька днів, варили в солдатській кухні обід, роздавали людям добрий суп, кашу, роздавали цукерки, горілку, яку десь забрали в кооперативі, а дітям кидали різні забавки. Одному нашому господареві дали великого портрета Гітлера. Він узяв його тремтячими руками, дивився на нього довго, а сльози так і текли з його очей... І справді, тому дядькові було чого тішитися. Він був багатим господарем, радянська влада зарахувала його до куркулів... А тепер Гітлер його звільнив від того жаху, в якому він жив довгі місяці, але той господар тоді ще не знав, що той «освободитель» колись спалить його двір і помордує його дітей» [264, с. 117, 133, 134].

Просування гітлерівських військ вглиб радянської території та хаос перших днів війни призвели до того, що певна частина населення вітала їх. Житель с. Семенів Білогірського району Леонід Віллічук згадував: «Можливо, що дехто очікував приходу німців. Деякі особи свідомо співпрацювали з окупантами та шпигували на їхню користь. Переважно це були молоді хлопці» [143, арк. 1].

Мешканець Мізоча Іван Бихалець згадував, як 27 червня 1941 р. у місто увійшла німецька танкова колона. Люди виходили з хат і з цікавістю розглядали «визволителів». Дехто виносив на їх прохання яйця та молоко. Вояки висаджували дітей на танки, фотографували, пригощали цукерками [353, с. 45].

На декого з українців справляв вплив зовнішній вигляд гітлерівських військ. На цьому наголошувала Дедюк Ніна Василівна, жителька с. Сокиричі Ківерцівського району. Вона зазначила, що «німецькі солдати були дуже гарні, з закачаними рукавами, чисті, охайні, що дуже контрастувало з нашими солдатами» [146, арк. 1].

За словами Павла Пивоварчука, уродженця с. Малатин Тучинського району, гітлерівці з'явилися у населеному пункті на початку липня 1941 р. Його мешканці в основному були налаштовані, хоча і насторожено, але мирно [373, с. 521]. У центрі Костополя німців зустрічала юрба місцевих мешканців з короваєм та квітами. З гілок та дерев було споруджено величну «Тріумфальну арку» [359, с. 37-38]. Така ж арка існувала у с. Боремель Млинівського району. Під нею проходили колони солдат та військової техніки [326, с. 63]. Про перші дні окупації згадував Улас Самчук у своєму творі «На білому коні. На коні вороному». Зокрема, у приміщенні Крем'янецького ліцею був влаштований прийом, на якому були присутні вояки вермахту та три генерали [265, с. 111].

Ілюзія лояльності німців була доволі сильною. Українські прапори висіли на деяких установах аж до 1942 р. [151, арк. 2]. Посилилась діяльність українських націоналістів, які намагалися скористатися ситуацією. На Волині під їх проводом відбулися акції, присвячені подіям 30 червня 1941 р. Так, 31 червня 1941 р. у Рівному відбувся з'їзд, на який прибуло чимало оунівських активістів. Була утворена сотня Українського визвольного війська. Почали відкриватися українські школи та магазини [256, с. 64].

Українська преса відреагувала на це низкою публікацій. Так, на сторінках костопільської газети «Самостійність» відзначалося, що 8 липня 1941 р. у місті відбувся мітинг, який відкрив представник окружного проводу ОУН Григорій Рибак. Подібні заходи відбулися у всіх районних центрах та багатьох селах Костопільської округи [234; 368, с. 49-50].

27 липня 1941 р. у Рівному відбулося зібрання української молоді, яка повинна була засвідчити «патріотичні почуття, державну відданість і організаційну стійкість». Районна влада наказала сільським громадам

підготуватись до цього заходу. Кожний присутній на ньому повинен був мати жовто–блакитний прапор і транспаранти з політичними гаслами [116, арк. 2].

У деяких населених пунктах Волині за участю оунівців протягом осені 1941 р. проводились урочистості щодо освячення символічних могил. Зокрема, така подія відбулася 7 вересня 1941 р. у с. Кустин Олександрійського району. На урочистостях побував голова Української Ради Довір'я на Волині Степан Скрипник [200].

Звичним явищем у перші дні окупації було перейменування міських вулиць на честь важливих подій та діячів української історії. Наприклад, у Луцьку були створені площа Ринок, вулиці Троїцька (на честь Троїцької церкви, що існувала у XVIII ст.), кн. Свидригайла та Острозького, Лесі Українки [237]. У Млинові з'явилися вулиці Євгена Коновальця, Богдана Хмельницького, Тараса Шеченка [397, с. 121].

Нацистська національна політика мала три основні мети. По-перше, мотитувати місцеве населення надавати допомогу німецькій владі та армії. По-друге, деполітизувати настрої місцевого населення, аби запобігти спротиву окупаційній владі. По-третє, роз'єднати народи окупованої території, і тим самим запобігти об'єднанню представників різних національностей під антинацистськими гаслами [378, с. 98-99]. Правляча верхівка нацистської Німеччини прекрасно розуміла, що одержати перемогу над Радянським Союзом, спираючись виключно на військову силу, не використовуючи додаткові політичні методи, буде складно. Одним з цих методів могла бути гра на національних почуттях у радянському суспільстві [275 с. 532; 347, с. 61].

Волинь привертала увагу Берліна з декількох причин: багатонаціональний склад населення регіону; багаторічний конфлікт між двома основними групами населення – українцями та поляками; наявність значної єврейської громади, що сприяло активізації т. зв. пангерманського руху; значні сільськогосподарські ресурси краю; наявність німецької общини, яка проживала тут майже 100 років; невисокий рівень національної свідомості

місцевого населення, що зумовлювалося історичними причинами [287, с. 374; 368, с. 113-115].

Національний склад Волині на той час був досить строкатим. Варто зауважити, що напередодні війни у регіоні проживало понад два мільйони населення: 68,4 % українців; 16,8 % поляків; 10,5 % євреїв; 2,2 % німців; 1,1 % чехів, а також білоруси, росіяни, литовці, молдовани та ін. [368, с. 38; 409, с. 103]. Наприклад, лише у Рівному станом на 15 жовтня 1941 р. було зареєстровано 37028 осіб 24 національностей (див. додаток 2) [364, с. 236].

Вступаючи на захоплену територію, німецькі війська в першу чергу зав'язували відносини з місцевим німецьким населенням, яке після реєстрації отримувало статус «фольксдойче». Ця категорія мала певні матеріальні пільги. З числа «фольксдойче» окупанти призначали бургомістрів, старост, інших посадових осіб місцевого значення, вербувала перекладачів, агентів поліції і гестапо [378, с. 119-120].

Цікавим є німецький документ, що стосується Волині: «Вона має певні типові ознаки, які відрізняють її від решти України. Густота населення більша, співіснування різних етнічних груп проявляється більш різко: українці, поляки і євреї співіснують тут майже рівнозначно і також у кількісному відношенні приблизно однаково поряд одні з одними і, в той час, одні проти інших. Росіяни відіграють лише незначну роль. Різні етнічні групи демонструють різне ставлення щодо німців, а між собою є недовірливими і ворогуючими» [382, с. 161].

Німецькі чиновники наголошували, що існувала «суттєва відмінність» між різними регіонами Волині. Більшість її території «20 років знаходилась під польським і лише 2 роки під російсько-радянським пануванням». Східна ж її частина належала до Радянського Союзу, тому «наслідок цього для населення є очевидним. Населення тут більш вимогливе. Воно відвикло віддаватись політичним сподіванням, але вмів сховати свої почуття під зовнішньою тупістю... Настрій населення є неоднорідним. Головні причини частково негативних проявів полягають у розвитку політичних і економічних обставин

країни. Так, крайні націоналісти очікують якнайскорішого українського самоуправління і швидкого проведення аграрної реформи. Основна маса населення в меншій мірі зачіплена цією проблемою. Всі скаржаться лише стосовно недостатку предметів широкого вжитку, що сильно відчувається, а в містах — через нестачу продуктів харчування. Незважаючи на однорідну загальну тенденцію, проявляються значні відмінності у картині настроїв окремих етнічних груп внаслідок расово-етнічних контрастів і впливів» [179, с. 162].

Варто зауважити, що наприкінці 1941 – у першій половині 1942 рр. окупаційна влада розділила населення України на чотири групи. До першої відносилася та частина мешканців (про неї говориться як про «досить значну меншість»), яка серйозно була налаштована співпрацювати з новою владою через ненависть до попереднього режиму. Представники цієї групи сподівалися на повернення права приватної власності. До другої групи належала незначна частина населення, яка вела «подвійну гру», допомагаючи окупантам і водночас таємно підтримуючи зв'язок із партизанами, тобто намагалася пристосуватися до будь-якої влади. Третю групу становили люди, які відкрито боролися з окупантами й поповнювали партизанські загони. І, нарешті, до останньої групи німецька влада віднесла абсолютну більшість цивільного населення України, яке підкорялося, але вичікувало подальшого розвитку події [360, с. 144-145; 378, с. 205; 392, с. 13].

Можна констатувати, що більшість волинян сприймала нацистів як мінімум насторожено. Про це, зокрема, свідчать німецькі документи. Так, у доповідній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р, в окремому розділі вказувалося на настрої місцевого населення під час просування німецьких військ углиб території України: «На захід від польсько-російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною». У доповіді про становище в зоні відповідальності на Правобережній Україні, підготовленій у штабі 444-ї

охоронної дивізії, відзначалося: «Переважна більшість не займає певної, осмисленої позиції щодо нової влади... Роль німецької армії як визволительки не сприймається місцевим населенням як дещо само собою зрозуміле...» [379, с. 234-235].

Нацисти використовували різноманітні методи впливу на свідомість людей. В першу чергу окупанти пропагували антирадянські настрої, сполучені з антисемітизмом (євреїв обвинувачували у всіх помилках і злочинах радянської влади). Матеріали на цю тему публікувалися практично у кожному номері газет і журналів [347, с. 68-69; 378, с. 98-99]. Згідно з планами німців громадяни України єврейської і циганської національностей в умовах окупації взагалі виключалися із суспільно-політичного життя і були соціально ізольовані [377, с. 120]. Головними принципами психологічного впливу визначалися: простота та примітивність тверджень; звернення до почуттів, а не розуму; логічна продуманість відповідних текстів (при цьому логічний виклад вважався необов'язковим); постійне повторення пропагандистських тез; використання та нарощування практичного досвіду [328, с. 354-356].

У пресі та листівках постійно порівнювалося і наголошувалося на тому, як погано жили українці за більшовиків і яке світле майбутнє їх чекає під управлінням німців. Масово нав'язувалася думка про те, що радянська влада планово організувала в Україні голод, її політика була спрямована на винищення українського народу. Населення окупованих територій переконували в тому, що Радянський Союз готувався до наступу на весь світ: будувалися могутні укріплення, виготовлялася різноманітна зброя, мобілізувалися усі можливі сили на Захід. Більше того, гітлерівці акцентували увагу на тому, що лише завдяки війні мешканці СРСР стали вільними. Що західні країни вже не могли спокійно спостерігати як більшовики знущаються з людей і гублять таку прекрасну давню культуру [183, с. 560-563; 295, с. 22-23; 374, с. 232-233].

Окупанти обіцяли українцям ліквідувати колективні господарства, повернути особам, що були розкуркулені чи вислані більшовиками,

конфісковане майно. Гітлерівці намагалися схилити місцеве населення на свій бік, обіцяючи відновлення права приватної власності на засоби виробництва, заохочуючи особисту ініціативу. Вони наголошували, що саме ринкові відносини дадуть можливість українцям плідно працювати, а, отже, жити у достатку [360, с. 136, 137; 378, с. 99].

Час від часу влаштовувалися пропагандистські акції, що повинні були виправдовувати німецьке панування на українських землях. Наприклад, керівництву рівненської міської управи було запропоновано взяти участь у міжнародній ярмарці в Кенігсберзі 12-15 жовтня 1941 р. Метою даного заходу було показати, як Волинь «боролася з польською та большевицькою владою» [93, арк. 41].

Національна політика реалізовувалась німецькою владою також за допомогою проведення зборів і мітингів, організації виставок і музеїв, діяльності музичних колективів. Як об'єкт пропаганди часто використовували постать Т. Шевченка. Так, у березні 1942 р. святкування, присвячені поету, відбулися у приміщенні рівненського кінотеатру. Подібні заходи також мали місце у селах Демидівського, Гоцанського, Острожецького та Дубенського районів [395, с. 400-401]. У Дубно 2 серпня 1942 р. навіть було видано відозву до мешканців міста щодо збору коштів на спорудження пам'ятника поету. Планувалося залучити до участі відомого українського скульптора І. Кавалерідзе [120, арк. 1].

Загалом, німецька пропаганда була доволі успішною. Багатьом здавалася слушною заява А. Розенберга про те, що Радянський Союз «ожебрачив українців у всіх ділянках суспільного життя». У часописі «Волинь» за 7 вересня 1941 р. з цього приводу було оголошено конкурс на краще висвітлення радянського періоду «Що я пережив за останні два роки большевицького панування» [352, с. 43].

На становище населення Волині мала вплив пропагандистська кампанія з вербування робочої сили до Німеччини наприкінці 1941 р. – початку 1942 р. Через численні засоби масової інформації волинян запрошували на працю до

райху, яка нібито мала матеріально забезпечити як самих працівників, так і їх сім'ї [290, с. 33; 389, с.219]. Григорій Редька згадував, що по всьому Корцю були розвішані плакати. Вони зображали людину, яка їла хліб з маслом. Так німці агітували виїжджати до Німеччини [161, арк. 1].

Багато уваги окупаційна влада приділяла «пронімецькій пропаганді». Специфічною формою нацистської пропаганди серед населення Волині була організація подорожей до райху. Від імені учасників делегацій публікувались хвалебні відгуки про життя у Німеччині, інформація про яке раніше «приховувалась більшовиками» [378, с. 100]. Наприклад, у середині 1943 р. відбулася 10-денна мандрівка Німеччиною 16 осіб, головним чином українських агрономів, а також сільських старост з Житомирщини. По завершенні поїздки обов'язковим для її учасників були пропагандистські зустрічі з місцевим населенням. Зокрема, така зустріч відбулася у Новограді-Волинському [389, с. 408-411].

Окупанти намагалися створити в очах місцевих жителів ілюзію законності своїх дій. Офіційна процедура передачі влади від військової адміністрації установам РКУ мала надзвичайно помпезний характер. На зібраннях були присутні й місцеві керівники, представники допоміжної поліції тощо. Після виступів і обопільних подяк наступав урочистий момент, і влада переходила до адміністрації РКУ. Після цього її представник, як правило, гебітскомісар, формулював вимоги до населення та місцевого керівництва [330, с. 137].

Вплив гітлерівської пропаганди на настрої населення України був досить вагомим. Окупанти прагнули посіяти паніку та безнадійність, щоб примусити людей усвідомити необхідність співпраці з чужинцями. За допомогою тотального переслідування, контролю, залякування гітлерівці намагалися виховати покоління слухняних рабів. З цією метою нацисти створювали умови, коли людина рано чи пізно змушена буде шукати роботу, щоб не померти від голоду. При цьому система контролю з боку органів окупаційної влади була настільки відпрацьована, що уникнути реєстрації на біржі праці було

неможливо, а знайти роботу – ще важче. Більшість нацистів, педантично втілюючи план «Ост», терором і залякуванням примушувала українське населення до співпраці з режимом з метою самозбереження. Коли перед українським соціумом постала проблема виживання, гітлерівці тим самим сприяли виникненню колабораціоністських настроїв, пособництва німецькій адміністрації і активно використовували це в інтересах райху і вермахту. У початковий період війни значна частина цивільного населення не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму [401, с. 123-124].

Загравання гітлерівців з населенням відбувалися недовго. Донесення радянської розвідки наголошували, що з перших же днів війни загарбники проводили нещадну по відношенню до мирного населення політику: «Захоплення сіл і міст зазвичай починається із спорудження шибениць, на яких німецькі кати вбивають перших мирних жителів, що попалися під руку. При цьому фашисти залишають шибениці з повішеними на багато днів і навіть на декілька тижнів. Так само вони вчиняють з тими, кого розстрілюють на вулицях міст і сіл, залишаючи трупи по багато днів неприбраними» [374, с. 233].

За словами Володимира Ільчука, жителя с. Семидуби Дубенського району, лояльність німців була недовгою. Вони палили села і будинки за те, що люди допомагали радянським танкістам. Хтось ховався в льохах, хтось тікав у ліс. У всіх наготові були зібрані найнеобхідніші речі [147, арк. 1]. Уродженка с. Оженин Острозького району Олімпіада Савич згадувала, що одразу після свого приходу німці стратили голову сільради. Вони зараз же почали здійснювати реквізиції. Почався суворий облік населення [259, с. 23].

Острожанин Василь Новак зазначав, що у початковий період війни німці робили вигляд, що йдуть на поступки населенню. Ненадовго були закриті колгоспи. Потім вони показали своє справжнє обличчя. Люди зустрічали німця як визволителя, але невдовзі це враження пройшло [157, арк. 1]. Як впливає зі спогадів Тетяни Примака, спочатку гітлерівці робили вигляд, що вони миролюбні. Проте згодом все змінилося [160, арк. 1].

Варто зазначити, що на початку війни у свідомості населення за інерцією продовжувало існувати розділення ворога на «німців» та «фашистів». Але внаслідок загострення боротьби ці поняття у свідомості людей зливались. Образ ворога–звіра, безсумнівно, пояснювався конкретними причинами: виховані у нацистській ідеології німці, вважали себе расою господарів, «надлюдьми», а по відношенню до інших народів вели себе як найгірші з варварів. Відчутний контраст між уявленнями про європейську культуру та її «носіями» чітко фіксувався простими людьми, навіть малоосвіченими селянами [377, с. 43-45].

Якщо на початку війни окупаційна влада проводила певні заходи, які користувалися підтримкою цивільного населення, то поступово її політика починала викликати все більше незадоволення в українському суспільстві. Облудливі заяви нацистів про те, що вони, начебто, звільняють народи, поневолені більшовиками, дуже скоро втратили свій вплив навіть на найбільш довірливих людей. Злочини окупантів викликали ненависть до ворога й поширення руху Опору [360, с. 145-146].

Про зміну у ставленні до німців згадував священик Максим Федорчук: «Не страшні нам були німці, коли ми їх не знали. А тепер, ледь вони в'їжджають в село, так кожен тікає чимдуж, немов від зарази» [289, с. 198]. Мешканець с. Юр'івка Білогірського району М. Подлесний розповідав, що в перші дні окупації деякі його односельчани виходили на вулиці та накривали німцям столи. Проте це тривало недовго. Вже на другий день окупації жителів зігнали на цвинтар, де під наглядом поліцаїв відбулися «добровільні» вибори місцевого керівництва. Почалися реєстрація та знищення незгідних з німецькою політикою. Люди не могли витримати накладених податків. Все це призводило до зростання чисельності партизанських загонів [159, арк. 1-7].

Зміну настроїв населення констатували і нацистські спецслужби. В інформації про ситуацію в Україні начальник 213-ої дивізії безпеки фон Курб'єр наголошував, що «... в таких містах як Луцьк, Рівне, Ковель, Дубно та Острог все сильніше проявляється прагнення до незалежності і до звільнення

від німецького впливу...» [324, с. 594]. У німецькому донесенні від 28 жовтня 1941 р. зазначалося: «Настрій населення в більшості випадків уже через кілька тижнів після окупації території нашими військами значно погіршився... Населення відчуває, що ми дивимось на нього зверху вниз...» [169 с. 59].

У деяких чиновників дана ситуація викликала занепокоєння. Наприклад, високопоставлений службовець райхскомісаріату «Україна» Лейббрант доповідав, що брутальне, жорстоке поводження окупаційної влади та окремих солдатів викликає невдоволення українців [320, с. 251]. 25 квітня 1942 р. у щоденнику Й. Геббельса з'явився такий запис: «... ми занадто боляче вдарили по росіянах, особливо по українцях, круто вчиняючи з ними. Затріщина не завжди є вагомим доказом, і це відноситься як до українців, так і до росіян» [299, с. 138-139].

Уже у травні 1942 р. райхсміністр А. Розенберг із занепокоєнням аналізував ситуацію, що склалася. Було зафіксовано значне зменшення початкової готовності населення працювати, яке, з одного боку, пояснювалося зумовленими війною причинами, а з іншого — жорстоким ставленням службовців до нього. На думку райхсміністра, психологічний вплив зазначених чинників підсилював нужденне матеріальне становище людей [296, с. 43-45].

Про незадовільне ставлення до місцевого населення відзначалося в оперативному зведенні штабу командування окупаційними військами, очолюваного генералом Кітцінгером, від 31 травня 1942 р. У цьому документі було проаналізовано причини, які спричинили погіршення політичної ситуації на захоплених територіях: нестача продуктів харчування; зростання цін на продовольство, товари першої необхідності; постійні арешти; репресії проти цивільного населення. Згубно впливали на ситуацію невиконання політичних обіцянок, зокрема розпуску колгоспів, облави на людей під час богослужінь у церквах, кінотеатрах, на базарах, в інших людних місцях. У відповідь дедалі частіше було чути вислови «прокляті німці», «загарбники» тощо [332, с. 138-140].

У середовищі німців існувала думка, що українці є колоніальним народом і ним потрібно управляти, як і неграми, за допомогою батога. Вона спочатку поширилася серед адміністративних службовців нижчого рівня, а згодом стала відома у широких колах українців. Далі з'явилося твердження, що українці взагалі не є народом [296, с. 43-45]. У серпні 1942 р. на нараді у Рівному Е. Кох заявив: «Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи має полягати в тому, щоб українці працювали на Німеччину... Україна мусить дати те, чого не вистачає Німеччині» [308, с. 168]. У вересні 1942 р., після інспекційної поїздки доктора Лейббранта по території Західної України, виявилось, що більшість керівників гебітів опозиційно налаштовані до політики райхскомісара Е. Коха на території України [361, с. 37].

Німецьке повідомлення про ситуацію в Україні станом на вересень 1942 р. констатувало зростання ненависті українців до окупантів. «Про якісь симпатії чи доброзичливість з боку населення взагалі не може бути й мови... загалом створюється враження, нібито українці володіють якимись автономними правами, але насправді це лише фікція... Внаслідок цього, а також через погану поведінку німців з населенням, настрої останнього змінюються не на користь німців» [12, арк. 7-11; 298, с. 383].

Масові репресії спричинили посилення радянського партизанського руху на теренах Волині, до яких активно долучалося місцеве населення. На території краю діяли великі з'єднання під керівництвом Д. Медведєва, О. Сабурова, А. Бринського, А. Одухи, О. Федорова, І. Шитова [323, с. 36-43]. Проти співчуваючих партизанам застосовувалися жорстокі покарання. Незрідка першими жертвами карателів ставали родини та односельці учасників Опору [333, с. 220-224].

Через протистояння між різними військово-політичними силами населення перебувало у постійній психологічній напрузі. Жителька с. Копитів Корецького району Раїса Плотнік згадувала про постійні сутички між німцями, упівцями, «червоними» партизанами та поліцаями. Населення часто зазнавало

реквізицій, проте, зважаючи на ситуацію, було важко виявити, хто ж їх насправді здійснював [158, арк. 1].

Унаслідок діяльності партизанів окупанти зазнавали великих матеріальних та людських втрат. Віктор Юхневич зі з'єднання О. Федорова наголошував, що внаслідок постійних диверсій був повністю паралізований Ковельський залізничний вузол. Німці спробували організувати у відповідь каральну операцію, проте вона призвела лише до ще більших втрат з їхньої сторони [255].

Проти співчуваючих партизанам застосовувались жорстокі покарання. Члени родин – зазвичай дружини, дочки та матері осіб, підозрюваних у партизанській діяльності – завжди були першими, стосовно кого проводилися розслідування діяльності руху опору. У 1942 р. було видано наказ, згідно з яким передбачалося повне знищення громади за будь-яку допомогу партизанам [188, с. 111-112; 314, с. 68; 333, с. 220-224].

Спротив окупантам з кожним днем посилювався. У сільській місцевості почали створюватися загони самооборони [77, арк. 6]. Наприклад, з ініціативи місцевого населення боївки самооборони були організовані у Гощанському районі. Була влаштована засідка на дорозі, по якій мали їхати німці. Останні, побачивши озброєних людей, втекли. Селяни відбили 10 людей, яких гітлерівці зловили й хотіли забрати з собою [80, арк. 29].

Значний вплив на психологічний стан волинян мали події на фронтах. Сталінградська битва завдала відчутного удару по військовій та політичній могутності нацистської Німеччини. Падіння бойового духу, викликаного поразкою, затягнулося надовго. «Пануючий настрій – поганий», – констатувало одне з німецьких донесень 1943 р. У інших донесеннях впливали факти того, «що багато-хто тепер засуджує війну». Це свідчило про те, що авторитет влади падав [406, с. 459]. На Волині були випадки, коли німецькі вояки висловлювалися у такому дусі: «Ми загинемо тут, а наші жінки і діти вдома»; «Давайте горілку, гуси, сало, будемо їсти і пити, тому що Німеччині і так

капут». Траплялося, що вони в обмін на сало, хліб, самогон продавали місцевому населенню свою зброю [180, с. 255, 452].

В оунівській газеті «Вісник української інформаційної служби» зазначалося: «До німців українське населення відчуває не тільки ненависть, а й погорду. Причиною того є, передусім, низька мораль німців, їх підкупність (масло, горілка!), захланність на наживу, врешті прояви зденервування і зневіри внаслідок війни. В останньому часі під впливом панічних настроїв німецькі родини почали пакувати речі і виїздити до Райху» [78, арк. 9; 180, с. 267, 310].

У цій ситуації частина офіцерів вермахту поставила перед східним міністерством питання про перегляд його політики з метою завоювання симпатій населення, віднайшовши додаткові ресурси для боротьби з партизанами в умовах затяжної війни. Так, шеф політичного відділу східного міністерства доктор О. Бройтігам надіслав А. Розенбергу свої пропозиції. У них він вказував, що війну в короткий термін виграти неможливо, а тому необхідно використовувати людські ресурси окупованих областей СРСР, поширюючи ідею громадянської війни. У зв'язку з цим було потрібно, щоб «авторитетні німецькі кола дали слов'янським народам заспокійливі обіцянки щодо їх долі» [295, с. 24-25].

Проте, ситуація розвивалася зовсім не так, як того хотіли урядовці. Авторитет окупаційних органів влади падав з кожним днем, про що неодноразово констатували офіційні німецькі повідомлення. Так, у звіті Генерального комісаріату «Волинь і Поділля» за 30 квітня 1943 р. зазначалося: «Робота адміністративних органів управління за звітній період суттєво знизилася... Місцеве населення так само в основному налаштоване проти нас. Становище у великих містах загалом більш сприятливе, ніж у сільській місцевості. Це пояснюється тим, що в містах знаходиться більше підрозділів поліції та вермахту... після того, як нещодавно у населений пункт Кременець були передислоковані великі сили поліції, становище у районі покращилася. Те саме стосується і Горохівського району...» [14, арк. 1-6].

На території Волині збільшувалася кількість випадків стихійного спротиву німцям. Вони, відчуваючи небезпеку, в більшості концентрувалися по містах. Жандарми і ляндрвірти перебували на своїх теренах лише вдень. Для охорони важливих об'єктів окупаційна адміністрація створювала залоги і батальйони. Серед німців почали поширюватися капітуляційні настрої [79, арк. 5-6]. Непокора владі спричиняла посилення репресій. За спротив застосовувалися різноманітні санкції: тілесні покарання; тюремний строк; конфіскація майна або репресії проти батьків «винного» [9, арк. 8]. Паула Леоненко, яка під час війни проживала у Новограді-Волинському, згадувала, що у серпні 1943 німці повісили 4 осіб у центрі міста, намагаючись залякати населення та помститися партизанам. Проте ця акція мала діаметрально протилежний ефект [260].

Про падіння бойового духу серед окупантів згадував активний учасник радянського партизанського руху Петро Вершигора. За його словами, тріщина, що з'явилася у військовій машині райху, поглиблювалася з кожним днем. У листах, які потрапляли у руки партизан, солдати вермахту писали про марність війни на Сході та свою неминучу загибель. У середині грудня 1943 р. взагалі був випадок, коли через Ковель на захід пройшло три ешелони закованих у кайдани німців, які відмовилися воювати [249, с. 254; 392, с. 19].

Успіхи Червоної армії та політичний хаос спричинили остаточний крах німецької окупаційної адміністрації. Все це посилювалося ненавистю населення до окупантів. Евакуація адміністративних установ з волинських міст проходила дуже швидкими темпами. Про це загадував мешканець м. Острога Геннадій Руй. За його словами, у місті панував хаос. Чиновники районної управи зазнавали постійних нападів з боку партизанів. За 8 днів (6–14 січня 1944 р.) усі вони покинули місто [248, с. 33-34].

Під час відступу німців у багатьох населених пунктах наступав період безвладдя, що мало безпосередній вплив на становище їхніх мешканців. Прикладом можуть слугувати спогади відомого генерала Е. фон Манштейна: «У лютому 1944 р. було здано м. Рівне. Райхскомісар України Е. Кох,

резиденція якого знаходилась у місті, звичайно, завчасно забрався звідти, не забувши дати підлеглим йому інстанціям та поліцейським частинам наказ триматися до кінця» [261, с. 552].

З перемогами Червоної армії на фронтах серед населення Волині стало поширюватися відчуття полегшення. М. Хрущов у березні 1944 р. мав підстави відзвітувати Й. Сталіну, що жителі Рівненської і Волинської областей здебільшого прихильно вітали червоноармійців [193, с. 135; 273, с. 307]. Разом з тим, частина населення сприйняла повернення радянської влади неоднозначно. Наприклад, у політдонесенні 287-ї стрілецької дивізії зазначалося, що «населення сіл Рівненської області... зустрічає наші частини доволі байдуже, без виявів дружелюбності. При появі частини у населених пунктах люди ховаються по домівках» [275, с. 140; 393, с. 156].

Отже, на початку окупації частина населення Волині стала на шлях співпраці з німцями. Це явище було зумовлене низкою причин: несприятливою ситуацією, що склалася на фронті у перші місяці війни, недостатньою поінформованістю населення, бажанням вижити. Значний вплив на ситуацію також мали пропаганда та масштабна кампанія дезінформації, розгорнуті нацистською владою. Проте загравання з населенням тривало недовго. Вже у перші дні окупації гітлерівці почали здійснювати репресії. Наростання останніх мало наслідком зростання активного та пасивного опору загарбникам. Усе це супроводжувалося поразками гітлерівців на фронті і призвело до остаточного краху окупаційної адміністрації.

2.2 Участь місцевого населення у формуванні окупаційної адміністрації

Плануючи велику загарбницьку війну, нацистська верхівка вбачала в Україні в першу чергу невичерпне джерело сировини та трудових ресурсів, а також «життєвого простору», освоєння якого передбачалося здійснити шляхом колонізації. Генеральна лінія полягала в тому, що всі владні повноваження в завойованих місцевостях належатимуть переможцям, а механізми і технології управління базуватимуться на німецьких зразках [343, с. 325, 341-342].

Модель облаштування захоплених земель обумовлювалася геостратегічними амбіціями нацистської верхівки та її прагматичними планами щодо України. У перші місяці війни, поки окупована німцями територія України входила до зони фронтового тилу, усі питання організації та життєдіяльності місцевої влади перебували у віданні командування вермахту та його армій [342, с. 14; 368, с. 50].

17 липня 1941 р. вийшов наказ про запровадження цивільного управління завойованими областями СРСР. Райхсміністром у справах окупованих східних областей було призначено А. Розенберга [188, с. 51-53]. 20 серпня 1941 р. був створений райхскомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом [169, с. 57]. Тоді ж з'явилася директива А. Розенберга про адміністративний поділ України. Територію РКУ розділили на 6 генеральних округів (далі – ГО): «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Дніпропетровськ», «Миколаїв», «Таврія» [340, с. 766-767]. Старий адміністративний поділ був збережений лише на рівні районів та громад (сільрад) [28, арк. 3; 303, с. 91]. Все ці заходи проводились з метою розчленування України. Перекроївши її мапу на свій лад, нацисти намагались ізолювати одна від одної різні українські землі [320, с. 22].

Територія Волині, крім Новограда-Волинського, була включена до ГО «Волинь-Поділля» на чолі з обенгрупенфюрером СА Г. Шене. Новоград-Волинський ввійшов до складу ГО «Житомир» на чолі з бригаденфюрером СС Е. Лайзером. Генеральні округи поділялися на гебіти (округи), якими керували

гебітскомісари. Останні склалися з 2–12 районів [273, с. 49]. Загалом територія Волині входила до складу 17 гебітскомісаратів (див. додаток 3) [7, арк. 232].

Столицею райхскомісаріату «Україна» обрали м. Рівне. Це було продиктовано ситуацією, що склалася на той час. Найбільше місто Західної України – Львів – відійшло до Генерал-губернаторства, а більш значні за Рівне населені пункти ще не були зайняті німецькими військами, або ж знаходилися в безпосередній близькості до лінії фронту [262, с. 19; 364, с. 238]. До того ж, місто було порівняно спокійним, тому ситуацію у ньому було контролювати легше, ніж у Києві [293, с. 261].

Організація управління окупованими територіями від самого початку була підпорядкована досягненню злочинних цілей війни. Райхскомісар Е. Кох постійно заявляв, що головне завдання українців – працювати на Німеччину. Нацистські пропагандисти всіляко доводили що «українець неспроможний сам управляти, ми повинні взяти цю функцію на себе [318, с. 19, 25].

Управлінська модель, на основі якої функціонували німецькі органи влади, мала суворо централізований, замкнутий на генеральних комісаріатах, відділах РКУ та особисто Е. Коху, характер. Гебітскомісари не мали права на звернення до вищих за службовим статусом установ району в обхід генерального комісаріату [330, с. 119-120].

Райхскомісаріат «Україна» і його філії – гебітскомісаріати – були надзвичайно громіздкими. Часто німецька влада не встигала контролювати такі великі території, особливо потерпаючи від діяльності різноманітних рухів опору [259, с. 28]. Німецькі урядовці не мали можливості вникати в усі конкретні справи. Як відомо, жоден окупант неспроможний обійтися без підтримки місцевого населення, жодна окупаційна система неієздатна без залучення місцевих спеціалістів різного рівня. Тому німці на окупованій території України поруч із власною адміністративною вертикаллю створили органи місцевого управління, до роботи в яких залучали українське населення:

окружні, районні, обласні, міські та сільські управи [275, с. 546; 361, с. 41; 402, с. 31].

Варто зазначити, що у початковий період окупації гітлерівці підтримували серед українського населення ілюзію політичної лояльності. Скористатися ситуацією намагалися члени ОУН(б). Відразу після подій 30 червня 1941 р. у Львові українські націоналісти почали створювати власні органи влади. Завдяки величезним зусиллям на початку війни їм вдалося легалізувати органи української адміністрації на території Волині [401, с. 31; 367, с. 71]. 5 серпня 1941 р. Я.Стецько затвердив склад окружних управ. Зокрема, Рівненську окружну управу очолив Гнат Карнаухов, Дубнівську – Олексій Сацюк, Володимир–Волинську – Степан Черниш, Ковельську – адвокат Підгірський, Горохівську – Назар Димнич. Націоналісти активно наповнювали органи управління і на Східній Волині [193, с. 50-51; 311, с. 221].

Про активну діяльність бандерівців на Рівненщині згадував один з агентів польського уряду в еміграції: «З німецькими військами на Волинь прийшли українці, які негайно захоплювали адміністративні посади, органи самоврядування та шкільництва, а також міську і сільську міліцію. У містах вони обіймали керівництво торговельними, промисловими та господарськими підприємствами і установами. Полякам вдалося зберегти за собою хіба що керівництво земельними справами, окремими маєтками, лісництвом та шляховою службою» [368, с. 51].

Окупанти сподівались, що українці, які прийшли до адміністрацій і управ, залишаться вірними знаряддями у політиці фюрера. Так, міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп офіційно заявив, що проголошення незалежності України «немає жодного конституційного значення». Гітлерівці зробили для себе висновок, що в останній їм потрібні не союзники, а слухняні виконавці їх колоніальної політики [324, с. 127].

Закріпитися цим органам не вдалося. Проте спроб проникнути в окупаційний адміністративний апарат ОУН (б) не припинила. Члени похідних

груп ставали старостами, йшли в українську поліцію і таким чином намагалися контролювати ситуацію [335, с. 60].

Як зазначає В. Лауер, у німців не було труднощів із пошуком українців для призначення на адміністративні посади. Щодня до міських урядів та сільських комендантів приходили місцеві з надією знайти роботу. Вони подавали власноруч написані заяви, що часто мали форму листів. У них детально описувалися страждання за правління радянської влади та відчайдушне бажання допомогти прогодувати їх дітей [333, с. 74].

Нацисти ставили перед допоміжною українською адміністрацією такі завдання: наведення порядку на зайнятій території; відповідальна організація адміністративного апарату; виконання завдань щодо поставок до райху; визначення та збір натуральних поставок і податків для власних потреб; створення системи місцевого третейського судочинства; розформування радянських установ; організація приватного промислового виробництва; постачання населення споживчими товарами; створення шкільної системи і організація культурного життя; організація обліку усієї наявної робочої сили; формування місцевої служби по будівництву; ведення інтенсивної пропаганди на користь Німеччини [12, арк. 6-7; 33, арк. 1-4].

Однією з перших вимог до місцевих керівників було зібрати детальну інформацію про етнічний склад населення та його політичні уподобання, зокрема, вказати на місцезнаходження євреїв, військовополонених та інших груп, проти яких була спрямована діяльність нацистів [88, арк. 8; 333, с. 72].

Зокрема, за допомогою місцевих управлінців нацисти швидко встановили кількісний та національний склад населення у Луцькій окрузі. За короткий період вони дізналися про чисельність не лише місцевих німців на початок 1942 р., але також і євреїв. Було навіть підраховано по роках кількість євреїв на 1 км² [400, с. 203-205].

Кадровий склад органів місцевого управління був досить строкатим. Зустрівшись із гострою нестачею управлінських кадрів місцевого рівня, німецькі адміністратори фактично відразу змушені були порушувати

директивні установки, котрі надходили з Берліна й дозволяли займати відповідні посади тим представникам цивільного населення, які мали певний освітній рівень. У результаті, особи, які перебували на службі в окупаційних органах влади, репрезентували різні соціальні прошарки населення, у тому числі й місцеву інтелігенцію. Чимало серед них було колишніх комуністів, представників радянської номенклатури й так званого активу. У відповідь на готовність співпраці з окупантами вони мали реальну можливість збереження власного життя, підвищення свого соціального статусу [275, с. 557; 330, с. 206-207].

Статус усіх українських органів влади був другорядним. Співпраця вимагала від них послужливості і покірності, невтручання у політичні справи. Зокрема, німецький бургомістр м. Рівного прямо в одному зі своїх розпоряджень вказував: «Мушу вимагати від службовців української міської управи лояльності і співпраці» [92, арк. 24].

Про другорядність місцевих органів влади згадував У. Самчук. Після прибуття до Рівного у серпні 1941 р. йому видали посвідчення, надруковане українською мовою та завірене місцевим бургомістром П. Бульбою. В той же час задля уникнення непорозумінь письменнику порадили відвідати німецького коменданта, щоб той завірив документ своєю печаткою. [265, с. 100].

Яскравим прикладом ставлення нацистів до українських урядовців є документ під назвою «Дванадцять заповідей для поведінки на Сході і поводження з росіянами» від 11 серпня 1941 р. Так, гітлерівським чиновникам у спілкуванні з представниками місцевої влади пропонувалося не пояснювати ті чи інші рішення, а лише вимагати, щоб накази неухильно виконувалися. Працівники місцевих органів влади мали бачити у представниках німецьких установ винятково своїх керівників [318, с. 26; 349, с. 53].

Поводження з місцевим населенням, у тому числі з чиновниками української допоміжної адміністрації, визначали також директиви «Політика та управління людьми на Україні» та «Інструкція для поводження з українським населенням». Зокрема, в останньому документі зазначалося, що «українці

можуть допускатись до управління лише як радники, які не мають зв'язків з функціональними обов'язками політичної активності» [320, с. 125-126].

Сама по собі служба в окупаційних структурах визначала досить високий, порівняно з іншими категоріями цивільного населення, соціальний статус тогочасних працівників органів місцевого управління. Вони виступали в якості своєрідних посередників між німецькою окупаційною владою та місцевим соціумом, адже за радянської доби вони були його членами й добре володіли знанням ситуації на місцях [330, с. 207; 384, с. 196].

У керівників, призначених із місцевого населення, були деякі спільні риси. Майже всі вони мали середню освіту, були вчителями, лікарями, бухгалтерами тощо. Багато з них перебували на керівних посадах на рівні голови міста чи його заступника [333, с. 74]. Нариклад, бургомістром м. Рівного було призначено Полікарпа Бульбу, який до цього був аптекарем, а за Польщі – й членом міської ради, тобто мав певний досвід. Міську пожежну сторожу очолював С. Симончук – професійний пожежник [364, с. 246-247]. Сільським старостою с. Гільча Здолбунівського району прзначили батька Тетяни Примак, який за радянської влади працював головою сільради [160, арк. 1].

Створені під керівництвом німецьких служб органи місцевого управління мали різну організаційну та адміністративно-територіальну структуру. Найвищою ланкою допоміжної української адміністрації були окружні (обласні) управи. Їм підлягали управи районного рівня. Керівниками останніх німецька цивільна влада найчастіше призначала місцевих осіб. Вони були політично відповідальними за підлегли їм установи, господарство й управління, повинні були стежити за дотриманням «спокою і безпеки» на підпорядкованій території, боротися з виявами саботажу, диверсіями, непокорою окупаційній владі, організувати «вилучення» продукції для рейху та задовольняти потреби військових підрозділів [290, с. 14, 15; 342, с. 38, 39]. Крім того, управи повинні були вести облік населення із зазначенням його національності [88, арк. 8].

У складі управ різних рівнів, як правило, функціонував стандартний набір відділів – адміністративний, фінансовий, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою, охорони здоров'я, ветеринарний, будівництва, освітніх та культурних установ, пропаганди, поліцейний. Начальників відділів призначав голова районної чи міської управи за погодженням із німецькою владою [343, с. 341-342].

Відділи управ формально були рівні. Але на практиці одні з них мали пріоритет у порівнянні з іншими. Так, найважливішим відділом, як правило, був загальний (адміністративний), який керував роботою інших відділів, займався підбором персоналу. Другим за значенням був фінансовий відділ, який, займаючись розподілом фінансів, фактично зосереджував у своїх руках всі важелі управління іншими відділами [82, арк. 1-3; 295, с. 59].

Для кожної районної управи, в залежності від її господарського спрямування, був визначений окремий комплекс завдань. Так, Клеванська постачала для підрозділів вермахту, що рухалися по шосе Брест–Київ, гужовий транспорт і підводи, а в осінньо-зимовий період – будівельні матеріали та паливо [361, с. 41].

Голови районів мали право у позасудовому порядку накладати покарання на осіб, які вчинили правопорушення. Ці рішення вони були зобов'язані погоджувати з районною комендатурою, а якщо такої в районі не було, подавати відповідні відомості в окружне управління [295, с. 56]. Кожного тижня районні управи складали звіти про стан у районі, що надсилалися до обласних управ [28, арк. 3-3зв.].

У деяких містах Волині створювалися т. зв. громадські управи, що у своїй діяльності повністю підпорядковувалися районним. Наприклад, вони існували у Рожищах, Торчині, Горохові, Любомлі [28, арк. 3-3зв.].

У містах діяли міські управи на чолі з бургомістрами. Вони виконували завдання, аналогічні завданням начальників райуправ та давали письмові забор'язання виконувати розпорядження німецької влади і відстоювати її інтереси [295, с. 15]

Кількісний склад управ був різним і залежав від чисельності населення у регіоні або населеному пункті, а також наявності відділів при управах. Наприклад, до складу адміністрації Корецької райуправи Рівненської області входило близько 53 осіб на чолі з головою М. Мельничуком. Клеванська райуправа, очолювана Черкасевичем, становила 41 особу [401, с. 193-194].

Щодо сільських управ, то до їх головних завдань входили облік населення, земельних площ, худоби, визначення і збір податків, які йшли на потреби німецької армії, забезпечення порядку в населених пунктах, пошук залишеної при відступі Червоної армії зброї [295, с. 53]. Сільських старост призначав голова районної управи за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для райху, облік населення [343, с. 341-342].

На сільського старосту покладался обов'язок не тільки первинного обліку населення, а й визначення його політичної благонадійності, для чого заводилась спеціальна облікова книга. В окремих селах старости з власної волі встановлювали тотальний контроль за всіма сферами життя населення. Проте, їхні повноваження все ж були доволі обмеженими, оскільки вони були лише своєрідним «виконавчим органом» і не мали права приймати самостійні рішення. Також староста більше, ніж будь-хто інший, міг зазнати покарання з боку німецької влади. Так, за збір і здачу німцям урожаю, за спокій у населеному пункті відповідав, часто життям, насамперед староста і його родина, а потім і все село [295, с. 50-51].

Освітній рівень сільських старост найчастіше був не дуже високим і обмежувався початковою або церковно-приходською школами. Особи з середньою спеціальною або вищою освітою тут були винятками. Хоча це і не є дивним, оскільки перед ними стояли чисто практичні завдання, що не потребували глибокої теоретичної підготовки. На підтвердження цієї думки можна навести інформацію, яка міститься у книгах стану та перебігу життя сільських управ Острозького району. Серед 16 сільських старост лише один

мав педагогічну освіту, один – початкову, а всі інші закінчили від 2 до 5 класів початкової школи або були самоуками [60, арк. 3; 61, арк. 3; 62, арк. 3; 63, арк. 3; 64, арк. 3; 65, арк. 3; 66, арк. 3; 67, арк. 3; 68, арк. 3; 69, арк. 3; 70, арк. 3; 71, арк. 3; 72, арк. 3; 73, арк. 3; 74, арк. 3; 75, арк. 3].

Для надання допоміжній українській адміністрації формальної законності гітлерівці протягом літа–осені 1941 р. організували загальні збори мешканців певних населених пунктів, які й «обирали» нову владу [285, с. 155; 342, с. 51]. «Громадські зібрання», зважаючи на їх примусовий характер, відзначалися високою явкою. Так, у «виборах» сільської влади у с. Тинне (Рівненщина) взяли участь 260 осіб; с. Городок – 350; с. Печоска – 80 [97, арк. 2]. Подібні процеси проходили і в інших регіонах Волині, зокрема у Славутському районі [361, с. 46].

Усі управи були повністю підпорядковані вищим німецьким чиновникам. Особи, які зараховувалися на певну посаду, заповнювали цілу низку документів від анкет до автобіографій, зобов'язувалися надавати дані про національність, місце народження, членство в партії та комсомолі. При цьому їх попереджали про обов'язкову правдивість поданих відомостей, а приховування якихось даних розглядалось як дії, що були ворожі щодо німецької влади [342, с. 37].

Особа, яка хотіла поступити на державну роботу, повинна була подати характеристику до відповідного адміністративного органу. Як приклад, можна навести документ, виданий уродженцю м. Острога Григорію Ільчуку: «Голова району в Острозі Рівненської округи цим стверджує, що п. Ільчук Григор, народжений в 1922 р. в с. Межирич, Остріжського району, Рівненської округи, освіта – середня, проживаючий в с. Межиричі, Рівненської округи, працював в Остріжській районній управі від 1 лютого 1943 р. на становищі канцелярського працівника господарчого реферату. Стверджую, що п. Ільчук Григор є людиною певною, чесною, дуже пильною в праці, сумлінним у виконанні службових обов'язків і ні в чому заміченим не був» [58, арк. 9] (додаток 4).

Найвищою адміністративною посадою, яку міг зайняти українець у тогочасний період, була посада голови обласної управи [273, с. 49-50].

Кожному службовцю адміністративних установ видавалося посвідчення (аусвайс), у яких зазначалися прізвище та ім'я, дата народження, національність, місце проживання та посада. Воно підписувалося відповідним керівником [85, арк. 95]. Також представники цивільної влади носили білі пов'язки з печаткою комендатури. Вони несли відповідальність перед керівниками адміністративних установ [94, арк. 17].

Офіційною мовою в місцевих органах управління була українська. Урядовцям заборонялося вживати слова, які асоціювалися з радянськими часами («управдом», «фінвідділ» тощо). Запізнення на роботу заборонялися. Задля підтримки дисципліни кожний чиновник отримував книжку праці, в якій фіксувався час початку та закінчення роботи. За цим мав слідкувати загально-організаційний відділ [94, арк. 1, арк. 1].

За будь-яке порушення передбачалось звільнення. «Головними чинниками співпраці» вважалися риси характеру службовців, як відвертість, точність та бадьорість при виконанні службових обов'язків, чесність, ввічливість між співробітниками [92, арк. 1-2].

Працівники органів допоміжної адміністрації могли розраховувати на відпустки на випадок виконання усіх своїх обов'язків. При цьому заборонялося надавати в один і той же час одразу декільком співробітникам [47, арк. 65].

Тривалість робочого дня встановлювалась у 48 годин на тиждень. Було передбачено й додатковий робочий час, що сягав 54 години на тиждень. Керівники та співробітники управ отримували грошову винагороду і харчові картки, що давало їм можливість утримувати свої родини [342, с. 41].

Відповідно до німецьких нормативно-правових актів співробітники органів місцевого управління поділялися на вісім службових категорій. Керівники міських та районних управ належали до першої категорії службовців й отримували 1200 крб. на місяць, решта – від 280 до 950 крб. Найменша заробітна плата, що встановлювалась для старост та секретарів сільських управ, становила 150-250 крб. та 120-200 крб. на місяць відповідно [56, арк. 5, 7; 330, с. 212; 335, с. 166–167].

Органам української допоміжної адміністрації дозволялося мати печатки. При цьому ставилися наступні умови: дозвіл гітлерівської влади та обов'язковий напис вгорі німецькою мовою. Дозволялося використовувати тризуб. Усі інші знаки заборонялися [93, арк. 23].

Гебітскомісаріати та СД уважно стежили за діяльністю управ, вимагаючи цілковитої підпорядкованості. Німців цікавили, у першу чергу наскільки управи забезпечують лояльність українців, а також виконання ними господарських завдань, конче необхідних Німеччині для подальшого ведення війни [401, с. 35].

Дуже часто усе це накладало гнітючий відбиток і забов'язувало українських управлінців до дій, які йшли у розріз з інтересами місцевого соціуму. Зокрема, бургомістр Острога Микита Шумбарський проводив відправку 60 осіб на примусові роботи до Німеччини. За його вказівкою було здано 30 т сільськогосподарських поставок. Також він приймав безпосередню участь у створенні гетто [125, арк. 67].

Досить часто призначений влітку-восени 1941 р. керівний склад управлінських та поліцейських структур не відпрацьовував весь термін окупації [330, с. 208-209]. Наприклад, міську управу Острога протягом окупації очолювали В. Григорович, Й. Новицький, М. Шумбарський [162, арк. 1]. Бургомістарми Луцька по чергово працювали М. Єрмолаєв, Є. Тиравський та П. Скоробогатов [280, с. 202], Рівного – П. Бульба та І. Сав'юк [364, с. 244].

Особливо гітлерівці маніпулювали посадами у волинських містах, де за представництво у владі конкурували українці та поляки. Враховуючи таку ситуацію, гітлерівці постійно розігрували національну карту. Так, у м. Сарни приводом зміни українського керівництва стали розклеєні по місту листівки антинацистського характеру. Цивільна адміністрація призначила на посаду міського голови представника польської громади. Проте, йому на посаді вдалося протриматись лише дві доби. Після вбивства поляками чотирьох німців, владу в місті передали українцеві Іванівському [361, с. 38-43]. Гітлерівське командування також часто залучало до керівництва районами й

округами «осіб з непевними національно–політичними орієнтирами та з сумнівним минулим» [343, 343-340].

Зі ставленням окупантів до українських чиновників пов'язана ще одна тенденція: в усій діяльності місцевих функціонерів простежувалося намагання загравати з гітлерівцями та прислужувати їм. Так, бургомістр м. Луцька М. Єрмолаєв 7 серпня 1941 р. звернувся до католицької парафії з наказом посадити квіти на могилах жовнів німецької армії Першої світової війни, похованих на римо–католицькому цвинтарі. Аналогічну вимогу 4 грудня 1941 р. він поставив перед настоятелем собору Чесного Хреста та римо–католицької парафії у місті [401, с. 203-205]. Силами міської управи за межами Луцька було побудовано маєток для заступника гебітскомісара Кульгофа, а також ферму для тварин, яку він використовував у власних цілях [290, с. 9].

У квітні 1942 р. відбулася велика пропагандистська акція у Рівному: місцева адміністрація помпезно відзначала день народження фюрера. Кульмінацією «дійства» став військовий парад на центральній площі міста [211]. У липні цього року генерал-комісар Волині і Поділля Шене відвідав Костопіль. До приїзду очільника усе місто було прикрашене прапорами та зеленню. На таке привітання генерал-комісар «відреагував» своїм невдоволенням, вказавши, що населення має краще працювати. Крім того, Шене організував т. зв. «зустрічі з громадянством». На них він нагадував, що місцеві урядовці повинні без жодних зауважень виконувати розпорядження німецької влади. При цьому лицемірно заявляв, що все це потрібно для «добробуту українського народу» [212].

Іноді німці належно оцінювали тих управлінців, хто служив їм вірою і правдою. Як приклад, у січні 1943 р. на посаду мера м. Луцька було призначено П. Скоробогатова. Під його керівництвом чіткість і німецька педантичність поступово ставали характерною ознакою життя міста. У вересні цього ж року на Скоробогатова було здійснено збройний напад. Це не залишилось поза увагою окупаційної адміністрації: бургомістра нагородили медаллю «За

завоювання України». За цей «атентат» 8 вересня 1943 р. було розстріляно 18 осіб [290, с. 8, 9].

Допоміжні органи влади проявляли лояльність до німців навіть тоді, коли поразка райху у війні стала очевидною. Зокрема, у січні 1944 р. делегати луцької міської управи на чолі з посадником П. Скоробогатовим влаштували привітання поранених вояків вермахту. При цьому підкреслювалося, що акція була влаштована з «ініціативи українського громадянства» [244, с. 8]. Українські урядовці закликали населення до боротьби з «більшовицькою пропагандою», видавали німцям радянських підпільників [402, с. 36].

Однак діяльність управ концентрувалася не тільки на виконанні ідеологічних вимог німців, а й на створенні місцевому населенню бодай елементарних умов для виживання. Міським і районним управам доводилося забезпечувати життєдіяльність підконтрольних їм територій. Окупанти байдуже ставилися до проблем місцевого соціуму, їх цікавили в першу чергу своєчасні поставки до німецької армії та райху [290, с. 8; 401, с. 208]. Про це заявляв в інтерв'ю газеті «Волинь» рівненський гебітскомісар Вернер Беєр: «Забезпечення населення харчами, паливом і т. п. – це я залишаю українським установам – міській управі, міській кооперативі та районним управам. Виконуючи цю важливу і відповідальну працю, міські установи і бургомістр міста Рівного зможуть виказати свою ініціативу, проявити організаторські здібності» [207].

Навіть в умовах війни українським управлінцям доводилося вирішувати чимало проблем, притаманних мирному часові. Наприклад, завдяки зусиллям рівненської міської управи під керівництвом П. Бульби на кінець 1941 р. було повністю відновлено нормальну роботу водогону, каналізації і електропостачання. З допомогою Центросоюзу запрацювали продуктові крамниці. У листопаді було відновлено ринкову торгівлю, що означало відродження хоч якогось економічного життя [203; 205; 364, с. 242].

Місцеві управлінці намагалися забезпечити хоча б мінімальні потреби цивільного населення, не допустити голоду і епідемій. Насамперед, управи

намагалися відкривати підприємства та налагодити більш-менш прийнятний побут. На думку В. Шайкан, завдяки місцевим органам управління, населення, яке проявляло хоча б зовнішню лояльність до окупантів, отримало можливість працювати. Водночас, вони виконували накази урядів праці по реєстрації працездатного населення. Вівся окремий облік за віком, статтю та національністю [25, арк. 122; 26, арк. 67; 88, арк. 8; 93, арк. 18].

Доволі часто біржа праці направляла громадян на роботу до підприємств, які підпорядковувалися управам. Українські управлінці допомагали і тим, хто залишився без будь-якої роботи. У соціальній сфері управи сприяли виділенню матеріальної допомоги бідним, хворим, старим, стежили за роботою продовольчих складів, крамниць, пекарень, базарів. За допомогою місцевих урядів відкривалися школи, дитсадки, музеї, лікарні, аптеки, лазні, ремонтувалися шляхи, будинки, квартири [402, с. 43].

Окреме місце у структурі допоміжних органів влади посідала поліція. Як зазначає І. Дерейко, створення місцевого поліцейського апарату в РКУ було вимушеним кроком нацистів, обумовленим специфікою існування правоохоронних органів в СРСР. Тут, на відміну від країн Західної і Центральної Європи, нацисти не застали функціонуючої громадської служби правопорядку, яка б працювала незалежно від зміни правлячого режиму. Їм довелось самим створювати таку службу, початково покладаючи на неї виключно допоміжні функції. Варто зазначити, що цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування заставляла на місцях сітку органів оунівської Народної міліції і українські збройні загони [292, с. 64, 92; 385, с. 155].

У тилкових районах окупованої території було санкціоновано створення поліцейських підрозділів з числа представників місцевого населення з метою «заощадити» людські ресурси. Згідно наказів Г. Гімmlера, 25 та 31 липня 1941 р. почалося вербування у воєнізовані допоміжні підрозділи, які мали назву «служба порядку» і були підпорядковані командним інстанціям вермахту або

СС і несли охоронну службу, іноді приймаючи участь у каральних операціях [357, с. 154, 255; 378, с. 169].

6 листопада 1941 р. за наказом Г. Гімлера усі такі частини були об'єднані у «Допоміжну охоронну службу поліції порядку» («Шума»). Чисельність допоміжної поліції коливалась у межах від 0,3 % до 1 % чисельності населення конкретного міста чи села [172, с. 55, 63; 293, с. 263; 378, с. 169; 389, с. 113].

Створена окупаційною адміністрацією система місцевих поліцейських органів забезпечувала виконання специфічних завдань, викликаних функціональними потребами та запитамі суспільства окупаційного типу. Найважливішими серед них слід вважати: наведення елементарного порядку та здійснення контролю за його дотриманням, реалізація господарсько-економічних установок окупаційної адміністрації, боротьба з противниками режиму, участь у технічній підготовці та забезпеченні каральних заходів гітлерівців. Окупанти не могли обійтися без послуг осіб, які знали місцеві умови й володіли певними професійними навичками. Без них гітлерівці взагалі не могли створити найпростішої управлінської системи [342, с. 79].

Українська допоміжна поліція була районною, міською, сільською. При великих селах була створена проміжна управлінська ланка – кушова поліція [389, с. 117]. У РКУ німці намагалися наблизити чисельність поліції до 1 % від загальної кількості населення райхскомісаріату, тобто 1 поліцейський припадав на 500 осіб цивільного населення [373, с. 408]. Кількість особового складу не мала сталих розмірів, збільшуючись відповідно до хронологічних меж окупації. Наприклад, штат Кременецької міської поліції спочатку встановлювався на рівні 50 службовців, потім він зріс до трьох взводів і нараховував понад 120 службовців [312, с. 65].

Загалом, формування штату шуцманів було покладено на керівників районів. Зокрема, у зверненні до обласної управи м. Рівного крайовий комісар наголошував, що «місцева поліцейська влада належить до голів районних управ,

як до адміністративних урядовців, підлеглих німецькому краєвому комісару» [93, арк. 35].

Вік поліцаїв був різним, але більшість становили фізично здорові чоловіки від 20 до 40 років, хоча зустрічалися поліцаї у віці 18 р. і старші 40 років [312, с. 65]. Так, згідно списку поліцейських рівненської дільниці, вони представляли категорію громадян, які народилися у 1920–1929 рр. Характеризуючи соціальний статус шуцманів і місце у суспільстві, яке вони займали напередодні до вступу у поліцію, варто зазначити, що більшість із них мала власні родини. Більшість поліцаїв мала початкову освіту, менший відсоток – середню, також зустрічалися неписьменні або самоуки [96, арк. 1; 300, с. 108].

Кандидати на посади шуцманів подавали керівникам адміністративних органів такі документи: заяву, автобіографію, довідку з місця проживання та заповнювали анкети, де вказували відомості про перебування в партії та комсомолі, притягнення до судової відповідальності, соціальний статус та національність. Осіб, які зголосилися добровільно служити в поліції, після співбесід із керівниками поліцейських підрозділів направляли на курси поліції або в поліцейські школи, що діяли майже в кожному гебітскомісаріаті. Нариклад, у теофіпольській школі поліції навчалося 100 осіб [361, с. 59-60].

Представники місцевої поліції посідали особливе місце в системі каральних відомств РКУ. Це пояснюється кількома міркуваннями. По-перше, майже всі поліцаї (особливо в селах) були представниками місцевого населення, серед якого їм довелось мешкати чи не все життя. По-друге, ступінь їх інтеграції в місцевий соціум був високим, оскільки поряд мешкали їх батьки та найближчі родичі, сім'ї. Часто зневага й ненависть до поліцаїв переносилися і на їх найближчих родичів, батьків, дружин та дітей. Кожен, хто йшов на службу в поліцію, розумів ситуацію, у якій неодмінно опинялися його родичі. Доволі часто ці люди потребували схвалення своїх дій найближчим оточенням [342, с. 80]. Частина українського селянства розглядала свою службу в поліції нормально, як вимушений соціально-економічними обставинами крок, скоріше

як засіб отримання землі для розширення свого господарства, певних пільг при оподаткуванні, а не допомогу окупаційним властям [172, с. 62; 312, с. 70].

Зараховані у штат поліції особи і випускники шкіл одержували обмундирування, регулярне харчування, зарплатню. Поліцаї обов'язково складали присягу на вірність окупаційному режиму. За роботу начальник отримував 1200 крб., дільничі інспектори – 800 крб., рядові поліцаї – 280 крб. [362, с. 59, 61]. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи [336, с. 281].

Траплялося так, що до поліції й цивільних органів управління вступали цілі «родинні клани», які допомагали один одному грабувати місцеве населення, ділилися здобутими речами ув'язнених чи розстріляних людей та реалізовували його на ринках [172, с. 7; 342, с. 81]. Зокрема, у поліції м. Млинова такими були начальник поліції Савицький з синами та брати Приступи – Павло, Владислав, Феофан і Денис [11, арк. 2, 4]. За словами Раїси Плотнік, уродженки с. Копитів Корецького району, фактично усі ті, хто служив у поліції, були пристосованцями [158, арк. 2].

До кінця 1942 р. у цілому зберігався добровільний принцип комплектування поліцейських і оборонних підрозділів. Мотивація, в основному, ґрунтувалася на економічному факторі – отриманні грошового, продовольчого, речового забезпечення та інших матеріальних благ. Інший аспект мотивації був обумовлений змістом німецької пропаганди, під впливом якої у частини населення окупованої території склалося враження, що Радянський Союз розгромлений і припинив існування [275, с. 553; 378, с. 117]. Сім'я шуцмана повністю звільнялася від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити в групу заручників на випадок диверсій партизан чи підпільників [172, с. 8; 292, с. 88].

З метою виявлення підпільників окупанти створили розгалужену мережу таємних агентів (працівників поліції, чиновників місцевих органів влади, працівників районних комендатур). Витяг з архівного документу свідчить, що у

Млинівському районі «при німцях кожне село мало таємного поліцая» [11, арк. 7; 361, с. 53].

Повсякденна праця більшості поліцаїв відбувалася у закріплених населених пунктах та дільницях, де вони під керівництвом німецької жандармерії займалися фіксацією та розкриттям всіх видів правопорушень. Певна частина українських поліцаїв, вихована на твердих національних та моральних устоях, кидала службу в поліції через декілька тижнів вербування у ній. Зокрема, колишній поліцай Василь Синьковський після побаченого безчинства і кривди населення не захотів більше служити в поліції [312, с. 69].

Як зауважує С. Стельникович, поліційні формування за своєю суттю були повністю колаборантськими, оскільки, виконуючи поліційні функції, вони не лише відповідали за правопорядок, але й брали участь у знищенні єврейського населення, інших етнічних і ідейно-політичних груп. Використовуючи службове становище, місцева поліція, з початку свого створення нерідко вдавалася і до інших злочинів, серед яких грабунки та реквізиції майна сільських і міських жителів, залишених євреями помешкань тощо. [172, с. 11; 312, с. 68; 389, с. 117].

Серед поліцаїв знаходилися окремі індивіди без морального табу, які виконували будь-які каральні функції, навіть більші, ніж вимагали окупанти [312, с. 70]. Так, у липні 1941 р. у м. Острозі була організована українська допоміжна поліція у складі 50 осіб, комендантом якої був Степан Ткаченко. Він особисто мобілізував підлеглих, конвоював євреїв до місця розстрілу та приймав участь у страті [125, арк. 62-64]. Про це згадував Ф. Інтергойз, один з небагатьох свідків, що залишилися живими [257]. Про пограбування поліцаями євреїв зазначав і М. Подворняк: ті, хто добровільно йшов на службу в поліцію, «щоденно пили самогон, розперезано і свавільно розгулювали по селах» [264, с. 142].

Яким Орел з с. Садового, що на Гощанщині, згадував, що піля першого розстрілу євреїв за Тучином декому з нещасних вдалося втекти. Знаючи це, нацисти почали прочісувати округу. До цього були залучені службовці

української поліції. Очевидець, згадував про садиста Левка Глущука (брата його вітчима), який приймав участь у вбивствах, навіть не маючи правої руки. Він стріляв лівою, поклавши гвинтівку на обрубок [263, с. 77-78].

Волинська поліція в переважній більшості була національно налаштована і чекала наказу керівництва наказу керівництва ОУН щодо переходу в її загони. Масове дезертирство волинської поліції у лісі відбулося взимку і навесні 1943 р. [356, с. 61; 361, с. 62; 367, с. 233]. За словами М. Подворняка, «сталось це однієї ночі по всій Волині, і ми не могли вийти з дива, як та поліція була зорганізована» [264, с. 168].

Поліційним органом вважалася і пожежна охорона. Німецька влада прагнула зберегти матеріальні ресурси окупованих територій з метою подальшого їх використання у своїх цілях. У зв'язу з цим вона звернула увагу на пожежну охорону. Очевидно, що роль останньої суттєво зростала в умовах воєнного часу. Створення перших відділів пожежної охорони здійснювалось німецькими поліційними органами вже у вересні-жовтні 1941 р., а в наказі про шуцманашафт вони були виділені в окрему структурну одиницю. Формувалися вони на базі радянських пожежних служб [172, с. 62, 65; 292, с. 70, 84; 293, с. 264]. Проте на місцях, тобто в райцентрах і селах, за відсутності підготовлених кадрів і матеріальної бази створення ефективних протипожежних служб було, по суті, неможливим [292, с. 70, 71, 84].

Варто зауважити, що на території Рівненської і Волинської областей створення відділів пожежної охорони розпочалося значно раніше. Наприклад, у Рівному процес відновлення нормального функціонування цієї структури припав на 3 липня 1941 р., коли була створена місцева управа на чолі з П. Бульбою. При місцевому уряді було організовано чотири відділи, один з яких називався «відділ для організації помічної поліції і вогневої сторожі», який очолив Сергій Іллюк. Новосторена пожежна структура отримала офіційну назву «Пожежна охорона». Того ж дня було набрано її штат – 25 осіб [84, арк. 9; 364, с. 246]. Протягом 1942–1943 рр. чисельність пожежників зросла до 40 осіб [86, арк. 3, 8].

Керівниками новоствореної пожежної охорони мали бути лише фахово підготовлені особи. Зокрема, на пост коменданта охорони Рівного був призначений Семен Симончук, який починав службу простим пожежником ще у 1933 р., а у жовтні 1940 р. був призначений заступником начальника пожежної охорони міста з навчальної частини [87, 10-11].

Більшість пожежників, незважаючи на воєнний час, були чоловіками віком від 30 до 40 років. При цьому, на ключові посади міська управа намагалася призначати досвідчених вогнеборців. Таким, наприклад, був старший пожежник Марко Кучерук, який починав свою кар'єру ще за Польщі [86, арк. 8].

Щодо національного складу пожежних команд то, для прикладу, у пожежній охороні Рівного працювало 19 українців, 3 росіянина і 3 поляка. Начальником пожежної охорони бажано мав бути українець [84, арк. 9; 364, с. 246].

Усі пожежники обов'язково приводилися до присяги. Щоправда, це правило було введене лише восени 1942 р. Зокрема, 4 жовтня 1942 р. працівники пожежної сторожі Рівного на чолі з комендантом присягли «захищати майно громадян». Вогнеборці, так само як і інші представники управлінських структур, носили на рукавах білі пов'язки. При наявності відповідної перепустки вони пересувалися у будь-який час доби [84, арк. 7-8; 364, с. 246].

Відносно повноцінні пожежні служби тільки в центрах ГО райхскомісаріату. Вони являли собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням загони [172, с. 66; 292, с. 71]. Наприклад, у Рівному радянські війська не встигли вивезти жодної одиниці протипожежного обладнання та механізмів, тому місцеві вогнеборці отримали все це у «спадок» [91, арк. 22-27].

Загалом, пожежні охорони міст Волині рахувалися самостійними закладами міських управ, але повністю перебували на їх балансі [23, арк. 78 зв.]. Окупаційна влада забов'язувала громади утримувати пожежні

команди за власний кошт. За недотримання інструкцій безпеки передбачалося покарання.

Окупаційна влада намагалася організувати курси із підготовки пожежників. Перелік вимог до кандидатів був наступним: обов'язкова пожежна практика кілька років, наявність документу про військовий вишкіл, середня освіта (6 класів), вік – до 38 р., бездоганна характеристика від управи [259, с. 97].

Завдяки документам можна охарактеризувати механізм роботи та матеріальне забезпечення пожежників Волині окупаційного періоду. Так, 2 серпня 1943 р. поблизу с. Вельбівно Острозького району невідомими було підпалено державний військовий міст. Команда вогнеборців з Острога прибула о 6 год. 8 хв. З рапорту коменданта пожежної сторожі міста Р. Радзівілюка можна дізнатися, що пожежа була ліквідована о 7 год. 20 хв., міст був врятований, а збитки встановлювались спеціальною комісією. Загалом, в акції приймали участь 10 пожежників з Острога, 8 – з Вельбівно та 200 місцевих жителів. Було задіяно 2 автоцистерни, 2 мотопомпи і один ручний насос [57, арк. 38, 48].

Про грошову винагороду пожежників можна дізнатися з архівних документів. Зокрема, на початку окупації зарплатня рядових вогнеборців Луцька становила 250 крб., а у січні 1942 р. зросла до 350 крб [29, арк. 69]. Водії отримували 450 крб. [23, арк. 78 зв.], начальник – 500 крб., а його заступник – 400 крб. [29, арк. 69]. Загалом, грошове забезпечення варіювалося в залежності від загально інфляційних процесів. При цьому, комендант пожежної охорони отримував у 2,5 разів більше, ніж рядовий пожежник. Окружні вогнеборці і ті, що мали дітей, щомісяця отримували суттєву доплату, яка у деяких випадках становила 1/3 посадового окладу. Окрім цього, працівники пожежної сторожі постійно отримували безкоштовну допомогу харчами, наприклад картоплею [364, с. 216].

Отже, допоміжні органи влади виконували другорядну роль. Усі важливі питання економічного та політичного характеру були вилучені із їх

компетенції. Характерними їх особливостями була сувора дисципліна та повна підзвітність німецьким чиновникам. На допоміжну адміністрацію покладалося вирішення питань, які для гітлерівців мали залишковий характер, в першу чергу соціальних та побутових. У діяльності місцевих урядовців простежуються прояви колабораціонізму, що виявлялось у заграванні з окупантами та намаганні отримати певні привілеї.

Поліційні органи, що функціонували на окупованій території, виконували головну функцію – виправдовувати та реалізовувати німецьку репресивну політику. Головними стимулами, який спонукав представників місцевого населення йти на службу в поліцію, були бажання вижити та матеріальна винагорода.

Поліційною структурою вважалася також пожежна охорона. Пожежні команди Волині продовжували повноцінно працювати в умовах німецької окупації, незважаючи на особливості воєнного часу. Передусім, це пояснювалося їх затребуваністю для підтримки нормальної життєдіяльності міст і сіл Волині, а також для збереження матеріальних ресурсів, що їх прагнула використати у своїх цілях окупаційна німецька влада.

РОЗДІЛ 3. Повсякденне життя волинян та соціокультурні процеси в умовах «нового порядку»

3.1. Соціально-економічне життя, побут і стратегії виживання волинян

Нацистські керівники розглядали Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей в інтересах Німеччини. Тому, серед першочергових завдань гітлерівців на окупованій території була організація тотального використання місцевого агропромислового потенціалу. Особливо великі сподівання окупанти покладали на експлуатацію сільськогосподарської сфери, необхідної для забезпечення німецьких потреб [76, арк. 16зв.; 77, арк. 8зв.; 199; 270, с. 2; 369, с. 171]. Варто зазначити, що Волинь до Другої світової війни була відома як аграрний край з досить слабкою індустрією: у сільському господарстві працювало 78 % населення, а у промисловості – лише 8 %, 48 % площі займала рілля [368, с. 114-115].

Селяни Волині на початку війни становили основну складову населення регіону. Якщо на Сході України колгоспний лад добре закріпився, то волинський селянин був типовим індивідуалістом-землевласником [259, с. 105]. Значна частина селян Волині вітала прихід німців і не могла навіть припустити, що життєві умови людей не поліпшаться. Більшість з них мали надію повернутися до домашнього господарства замість колективного [273, с. 121].

Нацистська окупація визначала характер повсякденно-побутового життя та настрої волинського соціуму. По всій Волині запроваджувалася комендантська година, яка, залежно від регіону і пори року варіювалася. Наприклад, за наказом костопільського гебітскомісара Ленерта перебування сільського населення на вулиці обмежувалося 19-ою годиною вечора, а міського – 20-ою. Нічний час тривав до 5-ої години ранку [191, с. 19]. За порушення комендантської години встановлювалися суворі покарання. Вільний

рух у нічний час дозволявся лікарям, аптекарям, акушерам і фольксдойче [24, арк. 50; 134, арк. 1; 243].

Для контролю за населенням та його експлуатації уже з початку окупації проводилися переписи. Були введені система домових книг та обов'язкова прописка прибулих осіб, заборона ночівлі немісцевих без дозволу керівника допоміжної адміністрації [26, арк. 34; 44, арк. 28; 118, арк. 1-4]. Основним документом, що засвідчував особу, залишався радянський паспорт [28, арк. 51].

Для експлуатації місцевого населення нацисти запровадили трудову повинність. Згідно розпорядження А. Розенберга від 6 серпня 1941 р., вона поширювалося на все населення віком від 18 до 45 років, згодом – від 14 до 65 років. Водночас, по адміністративній вертикалі утворювалися «уряди праці» [8, арк. 1-2; 169, с. 56; 182, с. 245-247; 385, с. 189; 421, с. 82].

Нацисти не збиралися ліквідувати колгоспи і радгоспи. Вони вважали їх збереження економічно доцільним. Зазначалося, що «роздроблення на декілька мільйонів селянських господарств приведе німецький вплив на виробництво до утопії. Тому необхідно зі всією строгістю боротися з кожною спробою роздробити велике господарство». 15 лютого 1942 р. був виданий відповідний закон, що регулював відносини в аграрній сфері [6, арк. 1-4; 15, арк. 1-9]. Була збережена система обліку праці селян – трудовні [389, с. 202]. Звертаючись до вчорашніх колгоспників, окупаційна влада обіцяла їм довгоочікувану свободу і належну винагороду за працю, одночасно наголошуючи, що «робота у сільському господарстві триватиме і надалі. Хто відмовиться, той буде покараний за законами воєнного часу» [6, арк. 26-28].

За окупантами залишалось право встановлення обсягів здачі селянами сільськогосподарських контингентів з 22-різних товарів, за виконання яких громада несла особисту відповідальність. Загалом, на початку окупації німецька влада планувала збільшити посіви озимини на 20% у порівнянні з періодом до 22 червня 1941 р. [28, арк. 14]. Норму здачі контингентів потрібно було виконати до кінця господарського року [199].

За словами М. Подворняка, «на села був накладений великий контингент зерна, молока, вовни, клоччя, пір'я, валянок, кожухів та іншого» [264, с. 149-150]. Генеральний комісар Волині і Поділля Шене наголошував, що «система здачі контингенту врегульована так, що її кожен може видержати, бо у Німеччині й інших країнах існує обов'язок здачі... на загал і особливо на Волині населення живе добре, зате не радо виконує працю». Проте, у оперативному зведенні оперативного командувача вермахту за травень 1942 р. наголошувалося, що «жінки на Україні працюють більше, ніж чоловіки... Сільське населення, особливо жінки, старанно і ефективно працюють» [3, арк. 1].

Значна увага приділялася здачі яєць. В одному з розпоряджень допоміжної адміністрації Новограда-Волинського зазначалося, що яйцездача не буде відмінена», а «за невиконання цього розпорядження у винних буде реквізована вся худоба» [44, арк. 4].

Ведення селянами власного господарства суворо регламентувалося. Тут влада переслідувала політичні мотиви. Право приватної власності на землю селянина визнавалося на випадок одноосібного користування. Збільшення присадибних ділянок дозволялося лише у разі вчасного виконання польових робіт [15, арк. 38].

Волинські села за роки окупації зазнали значного економічного пограбування. Продукцію селяни здавали окупантам за мізерними закупівельними цінами, рівень яких був у десятки разів меншим від їх ринкової вартості. Інструментом у пограбуванні сільськогосподарських ресурсів України стало товариство «Централь-Ост» по заготівлі і збуту сільськогосподарської продукції. Контроль за його діяльністю здійснював особисто А. Розенберг [15, арк. 1-2]. Крім того, окупанти активно застосовували пряме вилучення сільськогосподарської продукції у населення і в громадських господарствах шляхом силовими методами. Закривалися млини і маслобійні. Під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [95, арк. 1-2; 371, с. 351]. При цьому все

збіжжя селяни повинні були здати державі. На випадок відмови воно підлягало конфіскації [33, арк. 48; 95, арк. 17; 264, с. 150].

М. Подворняк наголошував: «Прийшло розпорядження військової німецької влади, щоб усі млини по селах і містах були закриті. Але наші волиняни кмітливі люди і їх ніхто не проведе і не обдурить. Вони поробили жорна, відремонтували давно забуті ступи і вночі товкли в ступах ячмінь на пенцак, на жорнах мололи збіжжя на муку. Правда, дуже бідова це була комбінація, важкий це був хліб, але люди якось тим живилися і голоду не було» [264, с. 150]. Про це ж розповідала жителька с. Сокиричі Ківерцівського району Ніна Дедюк. За її словами, люди виготовляли жорна власноруч, незважаючи на заборону. Мололи так, щоб про це не знали німці, оскільки вони могли за це покарати [146, арк. 1]. Згідно зі свідченням Анисії Нетепчук, жительки с. Вілька Ківерцівського району, селяни робили саморобні жорна у пеньках. Їх німці не чіпали, оскільки боялися ходити до лісу [156, арк. 1]. Вищезгадане знайшло відображення у народній приказці: «Ховайте люди жорна, бо буде спина чорна» [159, арк. 6].

Перемелювання зернових у домашніх умовах дозволялося лише на випадок повного виконання поставок. Для цього потрібно було отримати дозвіл в управі відповідного рівня. Проте це стосувалося лише тих обсягів продукції, які були вироблені понад норму [118, арк. 5].

Для власних потреб нацистами був використаний промисловий потенціал регіону, який значною мірою залежав від сільського господарства. Через це основне місце у його структурі відводилося харчовій (маслобійні, маслозаводи, хлібозаводи, підприємства з виробництва цукру, кондитерських виробів, спиртових напоїв тощо) і легкій (шкіряне, текстильне виробництво та інші) промисловості. Серед інших галузей промислового виробництва певне місце займали виготовлення будівельних матеріалів, лісова й деревообробна галузі, видобуток торфу, інших корисних копалин тощо. Важливого значення окупанти надавали мережі довоєнних радянських електростанцій [389, с. 203-204].

Наприклад, про відновлення промислових підприємств у Рівному згадував У. Самчук: «Дуже важливою справою було урухомлення чималої кількості виробничих підприємств, малих фабрик і заводів – макаронів, хатнього приладдя, упряжі, мотуззя. Вибивали валянки, виробляли щітки, гребінці, щетину, шкіри, ремінь, крупу, пшоно, мило, не забуто навіть про чорнило. По околицях діяли вапнярні, пекарні, пивзаводи, цукроварні. І коли взяти на увагу несприятливий час – все це робилося силами українських людей» [265, с. 230; 368, с. 351].

Практично уся продукція промисловості йшла для вермахту або інших потреб гітлерівської Німеччини. Під повний державний контроль бралися ті галузі господарства, які вважалися стратегічно важливими для райху. Наприклад, увесь зібраний тютюн йшов на потреби вермахту [2, арк. 7]. Крім того, вводилась державна монополія на торгівлю дорогоцінними металами, виробництво небезпечних речовин, ліків, перепродаж продуктів харчування, поліграфію. Встановлювався пильний контроль за броварнями [98, арк. 7].

Найбільші промислові об'єкти передавалися під тимчасову юрисдикцію різних німецьких фірм («тройгандфервальтунг»). Водночас, гітлерівці створили мережу монополістичних торгових фірм. Так, лише на Рівненщині існувала низка німецьких підприємств: будівельне акціонерне товариство «Агаг», будівельні підприємства Брокера, Гуммеля, Ш. Гебрідера, Ф. Бендера, Т. Прейзингера, Е. Гарта, автогараж Е. Неймана, перукарня К. Дангера, цукроварня І. Клінкера, пекарня Краузе, їдальня Гроссенфельдера, виробничі майстерні «Юнг». Серед них існували і такі, що обслуговували виключно військові об'єкти [399, с. 4].

Окрім робіт у сфері сільського господарства та промисловості, місцеве населення було змушене брати участь у будівництві та ремонті шляхів, їх розчистці в зимову пору року, ремонті підприємств, вивезенні лісу тощо. Від участі у цих роботах залежало продовольчо-матеріальне забезпечення населення [53, арк. 5; 132, арк. 1; 219].

Проблема забезпечення продовольством місцевого соціуму постала вже у липні 1941 р. Якщо селяни могли розраховувати на незначне присадибне господарство, то жителі міст здебільшого залежали від постачання. Про економічні проблеми містян писалось і в періодичній пресі. Зокрема, у газеті «Волинь» був надрукований такий заклик: «Селяни! Ви мусите прогодувати ваших братів у містах» [213]. Звертаючись до всіх голів районних управ, д-р Ефферц у Луцьку наголосив, що «кожному селянину повинно бути вказано, що його першим обов'язком є клопотатися за харчування населення» [28, арк. 14]. Нацисти розглядали питання забезпечення населення за залишковим принципом. Мінімальне забезпечення мали лише ті особи, які були потрібні окупаційній адміністрації [389, с. 213].

Обмеженнями характеризувалася й оплата праці, яка була безпосередньо пов'язана з німецькою грошовою системою. Вона складалася з «воєнних» і «окупаційних грошей». Початково гітлерівцям було важко створити на загарбаних територіях необхідну грошову масу. Тому було дано дозвіл на використання радянських грошей. 1 марка прирівнювалась до 10 крб. До війни ж райхсмарка коштувала 2 крб. 20 коп. [271].

Загалом німецька влада намагалась обмежити кількість грошей, що знаходилися на руках у населення. Вона вважала, що скорочення грошового обігу примусить його краще працювати [13, арк. 120]. Саме тому з 25 липня 1942 р. радянські гроші були вилучені з обігу [216].

Для того, щоб утримувати курс воєнної валюти на належному рівні, окупаційна адміністрація РКУ ще у вересні 1941 р. установила тверді ціни на товари та послуги на основі цінників «Розпорядження про унормування головніших деталічних цін на харчові продукти і товари першої та дальшої потреби, ціни для ресторанів та харчівень, ставок за виконані праці з 25.09.1941 р.» (додаток 5), а також «Розпорядження про унормування умов праці і платні з 25.09.1941 р.». Існували відповідні преїскуранти на пошиття одягу, взуття, комунальні послуги і електроенергію [50, арк. 1-2; 312, с. 86].

Відповідно до цих цін на такому ж низькому рівні повинна була утримуватися і заробітна плата, яка блокувалася за рахунок надзвичайно низьких тарифів. Зарплатня коливалася від 120 до 1500 крб., тоді як заробітна платня німецьких чиновників становила від 120 до 420 райхсмарок, тобто була у 10 разів вищою [313, с 87].

У РКУ умови праці та її оплата регламентувалися низкою постанов. Для визначення розміру зарплатні встановлювалося 6 груп праці для робітників і 5 – для службовців. Євреї та жінки могли претендувати на 80 % від встановленого розміру заробітної платні. Порушення меж оплати праці заборонялося. Поділ на категорії пізніше став основою продуктових краток для населення [208, с. 4; 470, с. 152].

Вже з перших днів окупації виник дефіцит товарів першої необхідності. Катастрофічно не вистачало солі, мила, гасу, сірників, одягу, взуття тощо. Усі питання, пов'язані з продовольчо-матеріальним забезпеченням населення німецька адміністрація передала українському допоміжному управлінню [385, с. 170; 389, с. 213]. Наприклад, для покриття дефіциту продовольства на міському городі Луцька вирощували сільськогосподарську продукцію. Влада міста у такий спосіб налагоджувала централізоване постачання крамниць [300, с. 11-12]. Обласні, міські й районні управи відкривали продовольчі і промислові крамниці, заклади громадського харчування [389, с. 213]. У. Самчук згадував, що у Рівному «працювали 26 споживчих крамниць загальних, рибний басейн, їдальня для працівників міських інституцій» [265, с. 238]. Станом на 30 листопада 1941 р. кількість крамниць зросла до 29. Вони обслуговували 16544 особи [110, арк. 1].

Іноді крамниці відкривалися за приватною ініціативою. Наприклад, мешканці с. Бодяків Дубенського району Г. Сопар і П. Жмига з дозволу окружного комісара відкрили у селі споживчу крамницю, де забезпечували своїх односельців потрібними «продуктами і предметами» [117, арк. 22, 24, 25]. Але задекларовані владою ціни на продукти харчування, товари і послуги в десятки разів відрізнялись від реальних. Наприклад, пуд борошна на ринку

коштував 800 крб., тоді як місячна зарплата кваліфікованого робітника становила 500–600 крб. За пару поношених черевиків населення віддавало 16 кг борошна, що в еквіваленті складало 800 крб. (нові черевики до окупації коштували 200 крб.). За коробку сірників на «чорному ринку» потрібно було заплатити 5 крб. [190, с. 155] Загалом, з часом купити продукти за готівку ставало дедалі складніше. Німці запровадили карткову систему. Наприклад, населення Рівного отримувало 200 гр. хліба на день і 400 гр. м'яса на місяць [190, арк. 21, 398, с. 4].

Завдяки сприянню міської управи у Рівному працювало 9 пекарень, які випікали щоденно 8100 кг хліба на 37000 населення. Прикметно, що окупанти облікували випічку виключно у кілограмах. Це не давало маневру виробникам хліба для отримання особистого прибутку. Крім того, німці заборонили завозити свіжий хліб до магазинів [259, с. 73; 399, с. 4].

Гостра нестача грошової маси, штучне завищення рейхсмарки до радянського рубля, нестійкість «твердих цін» на товари і послуги сприяли розвитку «чорного ринку» та інфляції. Негативний вплив на продовольчо-матеріальне становище населення мало рішення окупаційної адміністрації, спрямоване на обмеження базарних днів та їхнє перенесення із неділі на четвер, який був робочим днем [389, с. 215-216]. Упорядкування базарної торгівлі давало можливість контролювати розподіл продуктів харчування. Німецькі чиновники визначали дні торгів та перелік продуктів, які дозволялось продавати. Наприклад, у Рівному таким днем був четвер [210]. У Новограді-Волинському торги припадали на неділю [46, арк. 43]. У Луцьку вони відбувалися по понеділках та четвергах [27, арк. 2].

Особи, які влаштовували торги у невстановлений день та не мали посвідки, підлягали арешту, а їх товар та транспорт конфісковувались [228]. Заборона торгувати на базарах окремими сільськогосподарськими продуктами, особливо зерновими, мала своїм наслідком широку кампанію щодо заборони самогонваріння, розгорнуту в рейхскомісаріті «Україна». До 15 червня 1942 р. рекомендувалося здати всі «винокурні апарати» та «ручні млини». За непослух

передбачалася смертна кара [231]. Цікаво, що самогон перетворився на тверду грошову одиницю «чорного ринку» і дозволяв отримувати немалі прибутки. Шляхом обміну самогону можна було отримати будь-які товари [389, с. 290-291].

Загалом, на міських ринках населення досить рідко задовольняло свої споживчі потреби, надаючи перевагу натуральному обміну. Грошові знаки витіснялися товарами-еквівалентами. Тютюн і тютюнові вироби, спиртне, борошно, мило, крупи та інші товари ставали мірою вартості і окремими грошима. Незважаючи на репресивні заходи, мінова торгівля серед населення процвітала [313, с. 88]. У. Самчук писав: «Найтяжче жилося людям зі сталою урядовою платнею і харчовими картками «для місцевих». Це значило півголод і вічну гонитву за продуктами. Краще жилося селянам, які могли не здати «контингентів» і спожити їх самим. Їм, очевидно, загрожувала небезпека покарання, однак, поки що від цього можна було ще оберегтися просто тому, що влада окупації не сягла ще у всі закутки країни... А найкраще жилося тим, що вміли «все дістати»... І відповідно до цього життя виглядало дивоглядно. За принципом: «ніхто не знає, що буде зі мною завтра» [265, с. 312-313].

Певні переваги над іншими категоріями населення мали підприємці-ремісники. Фах представників цієї групи дозволяв їм непогано пристосовуватись до будь-якої влади. Вони завжди мали легальну або нелегальну роботу, могли виміняти на вироблену продукцію потрібні їм речі. До того, ремісники були позбавлені конкуренції з боку євреїв внаслідок відомої національної політики німців [259, с. 63].

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному сегменті було значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України [31, арк. 14-15]. Етнічні німці РКУ отримували їжу за найвищою категорією. У спеціалізованих магазинах з класичним написом «лише для німців» було все: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах та інші продукти харчування, рідкісні в умовах воєнного часу [304, с. 89-90].

Складне продовольчо-матеріальне становище нацисти намагалися використати у боротьбі проти комуністичного руху опору. Із серпня 1942 р. в генеральних округах «Житомир», «Волинь-Поділля», «Київ» для залучення населення до боротьби з партизанами було встановлено спеціальні «заохочення», які передбачали й можливість «нагороди» товарами [389, с. 217]. «Свідомий» громадянин міг отримати до 1000 крб. премії [214].

У Луцькій окрузі у 1943 р. для успішного стягнення контингенту почали видавати купони, на які можна було придбати речі першої необхідності. За 100 кг збіжжя давали 100 купонів, що дорівнювало 1 кг цукру, або 2 кг солі, чи 100 цигаркам. За корову передбачалося від 200 до 500 купонів, за які можна було отримати 200–500 цигарок [10, арк. 29]. У середньому один купон дорівнював 10 крб. [223].

Рівень життя мешканців Волині різнився в залежності від їх соціального статусу і регіону проживання. Лучанин Т. Степура згадував, що «жили лучани при німцях, хто як міг. Коли пощастило влаштуватися на працю в адміністрацію, тому платили непогано...» [170, с. 595-596]. Значні проблеми з матеріальним забезпеченням існували у містах, в першу чергу, у райцентрах. Острожанка Ольга Руй згадувала, що найпотрібніших речей (мила, чаю, цукру, медикаментів) катастрофічно не вистачало. Найбільше ж не вистачало панчох. Хліб по картках видавали лише декілька перших місяців. Виживання залежало від моральності людей [162, арк. 5].

Значні труднощі існували і на віддалених хуторах. Про це розповідала уродженка Торчинського району Ольга Мельник: «Палили на хуторі, у хаті, лампу з смілни (смоли із сосни), з скалок, а іншого в нас не було, інколи в лампу наливали керосин. В хаті не було підлоги, під ногами – земля. Мило варили із курей, які пропадали» [154, арк. 3]. Серед місцевого населення навіть ходила приказка: «Давай Гітлер мила, бо завелися в вошей крила, якщо нас з'їдять, той до тебе долетять» [159, арк. 7].

Рівнянка Ірина Лукашевич згадувала, що від голоду їх сім'ю рятував невеликий город. Гроші майже не ходили, а крамниць в окрузі не було. Один

раз в тиждень у Рівному відчинялися хлібні магазини, що називали «склепами». Там населення по картках отримувало свою частку – шість буханок хліба, який був дуже низької якості. Борошно вимінювали у селах. Часом у магазинах давали маляс – відходи від цукрового виробництва. Проте він також був неїстівний. Німці ж мали свої власні магазини та їдальні. В основному у їжу вживали куліш з пшона, козяче молоко. Риба та м'ясо були дефіцитом. На вулиці Гарній була пекарня, яка належала сім'ї чехів. Для людей було святом, коли вона відкривалась по суботах [149, арк. 1-2].

Як впливає з розповіді іншого рівнянина Сергія Корнільєва, дещо легше було тим, хто мав власне господарство. Частину продуктів його сім'я купувала на базарі. В обігу ходили як українські карбованці, так і німецькі марки. Існували громадські їдальні: окремо для місцевого населення, окремо для німців [148, арк. 1]. Рівнянка Клавдія Синицька згадувала: «Продукти купували по картках в магазинах, втридорога – на базарі, а також – у німців. Магазини були поділені на дві половини – німецьку та українську. В українській половині асортимент продуктів був дуже обмежений. Загалом, харчувалися тим, що Бог пошле». Мешканці одягалися у те, що мали. Поширеним було взуття, що називалося «гольц-пантофле», яке виготовлялося з легкої деревини. Також одягали брезентові туфлі та туфлі на картонній підошві, які необхідно було ремонтувати після трьох носок [163, арк. 1]. Волинянка Анисія Нетепчук розповідала, що її батьки були хліборобами. Вони мали своє господарство. Тому з їжею та одягом проблем не було [156, арк. 1].

Сім'я рівнянина Валентина Логвиса також мала власну землю. Завдяки цьому проблем з продуктами не існувало. Правда, можна було тримати усього по одному: корову, свиню, коня. Німці дозволяли намолоти по 20 кг борошна на члена сім'ї. Існували приватні круподерні. Олію виготовляли з лянки – олійної рослини, яку спеціально висівали. Замість цукру варили цукровий буряк. Поширеною їжею були коржі та пляцки. Одяг можна було придбати, проте найчастіше його виготовляли з підручних матеріалів. Бували випадки, коли люди носили стару радянську форму [152, арк. 1-2]. Ніна Дедюк

ззначала, що її батьки були хліборобами і мали 7 га землі. Завдяки цьому сім'я не відчувала голоду [146, арк. 1]. Часто люди вдавалися до хитрощів. Уродженка с. Словатичі Ківерцівського району Ксенія Мельник згадувала, що значну кількість продуктів вони ховали у бочки, які потім закопували у землю [153, арк. 1]. Уродженка м. Новоград-Волинський Аріадна Пасічник згадувала: «Їсти було нічого. Варили груші, яблука. Мама прала білизну одному німцю і за це отримувала сухарі та інші продукти» [250].

Одним зі способів уникнення голоду для городян був переїзд на постійне місце проживання до сільської місцевості. В. Ільчак з м. Сарни, згадував, що «рівень життя тут дуже відрізнявся від столиці райхскомісаріату. Їжі та одягу не вистачало. Гроші заробляли у такий спосіб: збирали по вулицях недопалки, висипали залишки тютюну, набивали ними гільзи та продавали» [259, с. 51-52].

Варто відзначити, що певна частина населення Волині не відчувала страждань від нестатків. Про це, зокрема, свідчить наказ посадника Луцька Є. Тиравського від 22 грудня 1942 р. У документі наголошувалося: «Хто впродовж 15-ти днів не одержить з крамниць міської споживчої кооперативи хліба, той втрачає право на його одержання, а хто взагалі не одержить харчів на протязі 30 днів, того буде цілком викреслено з листа покупців» [402, с. 40]. Відомо, що на Волині дехто взагалі відмовлявся від матеріальної допомоги. Наприклад, 86 заможним громадянам Торчинської управи, які володіли землею від 2 до 5 га та худобою, не потрібні були хлібні і продуктові картки [401, с. 216]. Загалом, на території Волині не було зафіксовано голоду. Його відсутність зумовлювалася переважно сільськогосподарським характером регіону, а також поширенням «чорного ринку» та обміну між міським й сільським населенням [168, с. 304; 389, с. 217].

На матеріально-продовольче забезпечення населення впливали численні побори і податки. Німецька влада залишила чинними усі податки, які існували за радянської влади. До них була додана низка нових: земельний, від будинків, від продажу товарів, від продажу та безтоварних операцій, транспортний, промисловий, подохідний, за аренду помешкань, на охорону здоров'я, окремі

податки з єврейського населення [28, арк. 50; 40, арк. 2; 111, арк. 14-18]. Важкий податковий тиск відчували селяни. Вони повинні були вчасно поставляти збіжжя, молоко, яйця, м'ясо, виконувати громадські трудові повинності, тримати у порядку своє господарство, двір [401, с. 300, 302]. Розмір податків міг дещо відрізнятись у залежності від регіону. Так, на Рівненщині і Житомирщині вони мали такі обсяги: подушний від 16 років – 100 крб. з людини; сільськогосподарський – 300 крб. і більше; за собак – 225 крб.; за випас худоби в лісі – 150 руб.; штраф за випас худоби у лісі – 150 крб.; хліба з га – 180 кг; м'яса – 100 кг і більше; яєць – 60–100 штук з курки; молока – 650 л з корови і т. д.» [388]. У той же час для населення Шепетівки подушний податок становив 100 крб., а за собаку платили 150 крб. [20, арк. 124; 418, с. 618].

Як приклад, у Могилянській сільській управі Острозького району Здолбунівської округи податки за 1942 р. складалі: «одноразова данина – 62900 крб.; від будівель – 374,2 крб.; ґрунтовий – 81501,3 крб.; від псів – 6900 крб.; шароварний – 33650 крб.; доходовий – 950,3 крб.; промисловий – 475,14 крб.; оборотний – 696 крб.». На той час тут проживали 1097 осіб, налічувалося 262 господарства і 1009, 52 га землі [70, арк. 3, 15, 32].

Ще одним способом визиску селян було обов'язкове страхування нерухомого майна та домашніх тварин. Розмір страхових внесків міг коливатися від 50 до 1000 крб. Найдорожче селянам обходились нерухоме майно, посіви тютюну та хмелю [41, арк. 16; 47, арк. 48-58; 138, арк. 1].

Поряд із обов'язковими податками місцеве населення сплачувало різноманітні збори за надання певних послуг із боку місцевої влади – так званий адміністративний збір. Усього передбачалося 14 платежів за подачу різноманітних заяв, 3 види платежів за отримання довідок, 17 – на отримання певних дозволів (від 50 до 500 крб.) [330, с. 120].

Формою експлуатації та грабунку населення також були штрафи. Їх розміри могли коливатися від 30 до 10000 крб. [124, арк. 1; 284, с. 307-311]. Встановлювався навіть штраф у розмірі 5% за несплату податків та грошових покарань [24, арк. 56; 129, арк. 1]. Додатковою формою експлуатації населення

стали кампанія «зимової допомоги» німецькій армії [134, арк. 1; 135, арк. 1]. Р. Кравченко-Бережний з Кременця у своєму щоденнику 3 січня 1942 р. зробив такий запис: «Був рекордний мороз. Напередодні з'явилося розпорядження комісара здати усі теплі речі радянського виробництва. Місту встановлювалася норма – 150 довгих кожухів, 150 коротких і т. д.» [258].

На рівень життя волинян також впливала ситуація, що склалась у житлово-комунальній сфері. Внаслідок бойових дій під час наступу вермахту у червні-липні 1941 р. значна частина населених пунктів регіону піддалася руйнуванням. Ушкоджень, особливо у містах, зазнали житлові та адміністративні приміщення, підприємства, інфраструктура [389, с. 272]. Наприклад, у Луцьку було зруйновано 60 % будівель [300, с. 151], у Рівному – від 8 до 10 %, причому постраждали найбільш густонаселені райони [364, с. 241].

Жителі забов'язувалися узгоджувати з окупаційною владою всі операції з нерухомим майном. Заборонялося самовільне зайняття залишених під час бойових дій будинків [41, арк. 1]. Навіть розбирання зруйнованого будинку вимагало окремої санкції [42, арк. 10].

З кінця літа 1941 р. для місцевих були затверджені нові тарифи комунальних платежів, серед яких квартирна плата для помешкань, які перебували у власності міст. Розмір платежів за комунальні послуги відрізнявся у різних регіонах Волині, проте загалом складав від 0.75 до 2.40 крб. за 1 м² в залежності від умов проживання [111, арк. 17-18; 328, с. 87]. Неплатників очікувало виселення без надання житлової площі.

Населення забов'язувалося платити за користування водогоном і каналізацією та встановлювати лічильники [44, арк. 5]. Наприклад, у Шепетівці вартість 1 м³ складала 1,5 крб. (до початку війни – 0,8 крб.). Населення могло брати воду безкоштовно лише з водозбірних колонок [361, с. 118].

Найбільша увага приділялася використанню електроенергії, яке жорстко регламентувалося. Рівненський гебітскомісар В. Беєр своїми наказами обмежив допустиму потужність електричних ламп, а також заборонив використовувати

електрику з 16-ої до 24-ої години [50, арк. 2]. У грудні 1942 р. кременецький гебітскомісар Мюллер встановив максимально дозволена кількість кіловат, які можна було використати протягом місяця. Вона змінювалася залежно від місяця [331, с. 87].

Нацистська окупація України призвела до глибокої соціальної кризи, яка, зокрема, проявилася у поширенні сирітства, жебрацтва, появи біженців, поставила на межу і виживання інвалідів та осіб літнього віку. Ці категорії населення виявилися найбільш незахищеними категоріями населення [389, с. 254]. На Волині певний час соціальна підтримка населення координувалася обласними управліннями, постановами яких створювалися спеціальні фонди при управах різних рівнів для надання одноразової чи постійної допомоги інвалідам, пенсіонерам, важкохворим, сиротам та іншим особам, які мали гостру потребу в матеріальній підтримці [92, арк. 4]. Фонд складався зі щомісячних відрахувань із заробітної плати службовців і робітників усіх установ, організацій та підприємств області, внесків власників торговельно-промислових підприємств та осіб, які займалися особистим промислом [109, арк. 10; 112, арк. 6; 115; 389, с. 256]. Наприклад, мешканець с. Рудня Рожищенського району Казимір Лодзінський, який залишився без утримання у зв'язку з виїздом на працю до Німеччини його сина, потребував «родинної підтримки як грошми, так і харчами» [1, арк. 21]. Луцька міська управа на початку окупації видала незаможним і людям похилого віку хліб, одяг, грошову допомогу на суму 2435 крб. [401, с. 209].

Нужденним населенням Волині також опікувалися Товариство Українського Червоного Хреста і «Жіноча служба України». У 1942 р. діяльність УЧХ була заборонена. Після цього окупаційна влада оголосила про можливість заснування на місцях підконтрольних їй місцевих комітетів самопомоги, які мали діяти регіонально без загального керівного центру. Порядок формування українських комітетів самопомоги, які мали перейняти завдання УЧХ, визначався розпорядженням райхсміністра А. Розенберга. Коло завдань комітетів самопомоги окреслювалося райхскомісаром Е. Кохом. З

одного боку, вони повинні були надавати матеріальну допомогу нужденним грошми, одягом, взуттям, харчуванням тощо; з іншого, – мали виконувати завдання опіки над закладами охорони [387, с. 261].

Найактивніше діяв Рівненський комітет самопомоги, який виник наприкінці 1941 р. під назвою «Єдність». У складі головної установи також функціонували «Український окружний комітет помочі у Сарнах», «Українська народна поміч у Костополі», «Український самопомоговий комітет у Дубно». 5 грудня 1941 р. було створено допомоговий комітет у Камінь-Каширському, який співпрацював з допомоговими інституціями на Рівненщині [106, арк. 1; 402, с. 46].

Восени 1942 р. було створено комітет самопомоги у Звягельському гебітскомісаріаті [389, с. 261]. Місцеві комітети самопомоги були громадськими організаціями і існували за рахунок самооподаткування співробітників місцевих установ і організацій, добровільних пожертв, членських внесків. Незважаючи на страшну скруту, волиняни здебільшого відгукувалися на звернення комітетів і робили добродійні внески. Наприклад, комітет у м. Сарни отримував щомісячно 4000 крб. від працівників місцевих установ, які відраховували на його користь 2 % із заробітної плати [106, арк. 4].

З архівних документів можна дізнатися, що впродовж грудня 1942-квітня 1943 р. інституція самопомоги Рівненського району допомогла 49 родинам [106, арк. 1-20]. Зокрема, за згодою німецького комісара Костополя комітет за друге півріччя 1942 р. надав нужденним грошову допомогу у розмірі 12905 крб. [113, арк. 3]. В розрахунку на одну особу допомога складала 200-500 крб. [112, арк. 27]. У Луцьку бідним, старим, непрацевдатним та калікам щомісячно виплачували 50-80 крб. та видавали мінімальну кількість продуктів [9, арк. 61зв.]. Зрозуміло, що в умовах війни це були мізерні гроші, але більша частина населення і таких не мала.

Особлива увага в системі соціального захисту відводилася дитячим спеціалізованим установам. Наприклад, наприкінці літа – на початку осені 1943 р. зусиллями комітету самопомоги був відкритий дитячий будинок у

Новограді-Волинському, що було зумовлене значним зростанням кількості безпритульних дітей у зв'язку із масовими депортаціями населення до райху [389, с. 264].

Також заслуговує уваги діяльність Польського допомогового комітету у Луцьку, який було організовано з ініціативи польського єпископа А. Шельонжека у вересні 1941 р. Він усіяко підтримував своїх співвітчизників. Зокрема, стараннями комітету було організовано сиротинець, будинок старців і шпиталь для хворих [300, с. 205].

Важливою складовою, яка характеризує повсякденне життя населення, є система медичного обслуговування. В умовах Другої світової війни медичне забезпечення стало питанням окупаційної політики, яка спрямовувалася на забезпечення існування місцевого населення як робочої сили [389, с. 240]. Як правило, німці не перешкоджали місцевим органам управління відкривати медичні заклади. Протягом літа-осені 1941 р. на Волині була відновлена робота колишніх радянських лікувальних закладів та аптечних установ. Наприклад, лише на Західній Волині під патронатом окружного лікаря Василіва діяло «40 шпиталів, 44 лікарських лабораторії, 6 медичних осередків» [265, с. 229]. Сформований 17 липня 1941 р. відділ охорони здоров'я при Луцькому окружному комісаріаті підтримував на належному рівні санітарний стан населених пунктів, контролював якість питної води, налагодив профілактику населення, відкривав лікарні, амбулаторії, хімічні та бактеріологічні лабораторії, аптеки тощо. Вже станом на 10 вересня 1941 р. у Луцькій окрузі працювало 35 лікарень, 7 поліклінік, 48 амбулаторій, 42 фельдшерських пункти, 47 аптек. У міських лікарнях також лікувалися і сільські жителі [401, с. 56].

Загалом, бути хворим за окупаційної влади і не звертатися за медичною допомогою кваліфікувалося як кримінальний злочин (саботаж у військовий час). До суворої відповідальності притягалися особи, які «укривали заразливо-хворих або пізно зголошувалися у відкритті їх» [52, арк. 14]. 1 травня 1942 р. райхскомісар Е. Кох видав розпорядження «Про забезпечення хворих», яке

поділило населення на тих, хто працює на благо райху та інших, котрих було набагато більше. Перші підпадали під опіку, а другі були кинуті напризволяще. У соціальному плані найвигідніше було працювати на державних підприємствах, де було започатковано лікарняні каси. На випадок хвороби працівник міг отримати безоплатне стаціонарне лікування, а також грошову допомогу на випадок непрацездатності [99, арк. 3; 191, с. 4].

Як свідчать архівні документи, німці вважали, що «українська система охорони здоров'я, яка склалася, задовольняє потреби населення. Вона повинна бути збережена, аж поки її не змінить організація з німецькими лікарями та німецьким персоналом» [52, арк. 14 зв.]. Для більшості населення медичні послуги були платними. Від платні звільнялися лише бідняки, інфекційні хворі та венеричний огляд [402, с. 59].

У роки нацистської окупації гострою була проблема кадрового забезпечення медичних закладів, оскільки частина лікарів та допоміжного персоналу евакуювалась або відправилась на фронт. Лікарі-євреї були знищені. Вільні вакансії у медичних закладах Волині існували фактично до кінця окупаційного періоду [119, арк. 1-144]. Медикаменти на той час також були дефіцитом. Особливо бракувало перев'язочних матеріалів і вати. Фармацевти, які працювали в німецьких аптеках, могли добре підзаробити на перепродажі ліків, яких бракувало в громадських аптечних закладах [191, с. 8; 259, с. 66]. В. Логвис наголошував, що найчастіше люди були змушені лікуватися тим, що було під рукою: використовували парне молоко, робили інгаляції [152, арк. 2].

Значна частина населення досить часто зверталась за допомогою до представників нетрадиційної медицини. Так, у Рівному під час окупації проживав відомий фітотерапевт отець Михайло Носаль. Він готував трав'яні збори та натирання. Мешканці міста нерідко зверталися до нього за допомогою [149, арк. 1-2]. М. Носалю у співпраці з професором Й. Панеком навіть вдалося відкрити невідому раніше лікарську рослину під назвою «Тризубець лікарський», яку можна було використати при виробництві мила [225].

В умовах війни погіршився санітарно-епідеміологічний стан регіону. Через значну поширеність епідемічних хвороб окупанти змушені були відкривати і містах спеціальні санітарні пункти. Про всі випадки захворювань потрібно було повідомляти санітарну службу [191, с. 4]. Наприклад, у 1942 р. у Костопільській окрузі спалахнула епідемія плямистого тифу, що викликала значне занепокоєння у допоміжних органів влади [229]. Зважаючи на це, з серпня 1942 р. почали відкриватися трьохденні санітарні курси, які діяли під керівництвом районних лікарів [218]. Батьків задля недопущення епідемій зобов'язували у примусовому порядку прививати дітей. Порушників цього наказу очікувало покарання [136, арк. 1].

Для стабілізації санітарно-епідеміологічного стану окупаційна адміністрація проводила на території Волині комплекс профілактично–попереджувальних заходів. Під загрозою покарання населення утримувало в належному стані будинки, двори, сходи, господарські будівлі, брами, вбиральні, смітники, тротуари [24, арк. 193; 131, арк. 1]. Мешканці міст двічі на тиждень прибирали вулиці [26, арк. 1; 45, арк. 21]. Населення зобов'язувалося тримати у чистоті криниці і туалети. Зокрема, за порушення санітарних вимог жителів Новограда-Волинського чекало грошове покарання до 200 крб. або арешт терміном до 14 діб [45, арк. 4]. Згідно з розпорядженням німецького бургомістра у м. Рівному, за порушення каналізаційної системи встановлювався штраф, який міг досягати 500 крб. [107, арк. 1]. З метою попередження сказу знищувалися бродячі собаки і коти. Згодом, через зниження кількості собак був введений спеціальний податок за їх утримання [10, арк. 18]. У комунальному господарстві Луцька навіть існувала посада міського собаколова [25, арк. 144]. Обов'язковій реєстрації підлягали домашні та свійські тварини [24, арк. 33]. Забій худоби дозволявся лише у чітко визначених владою місцях. М'ясо підлягало обов'язковому дослідженню ветеринаром [42, арк. 4; 133, арк. 2].

Мешканцям заборонялося передавати незнайомим особам одяг та харчі, а також забезпечувати їх притулком. Офіційно це пояснювалося боротьбою з

епідеміями. Насправді ж, даним розпорядженням окупанти хотіли не допустити розширення партизанського руху [137, арк. 1; 230].

Отже, економічна політика нацистів була спрямована на тотальну експлуатацію сільськогосподарського і промислового потенціалу окупованої території Волині. Місцеве населення сприймалося окупантами виключно як «трудовий ресурс», виконувало примусову працю, було обтяжене численними податками і поборами.

Вкрай складним було продовольче становище населення, повсюдними стали дефіцит продовольства, товарів першої необхідності, інфляція та високі ціни. Значного поширення набули «чорний ринок» та мінова торгівля, що стало важливою умовою виживання волинян. Зважаючи на сільськогосподарський характер регіону, на Волині не було зафіксовано масштабного голоду.

Система медичного обслуговування спрямовувалася лише на підтримку фізичного стану населення як робочої сили та недопущення інфекційних захворювань серед німецьких управлінців. Щодо соціальної системи, то їй відводилося другорядне місце. Тут все залежало від ініціативи місцевого населення. Серед організацій, які надавали певну допомогу нужденним, можна згадати комітети самопомоги.

3.2. Культура, освіта та релігія в умовах окупації.

У стратегічних планах підкорення та колонізації території України значна увага приділялася освітній системі. Через освіту мав реалізовуватися не стільки виховний процес, скільки формування лояльних в ідеологічному і політичному відношенні підданих. Зокрема, в одній із стенограм висловлювань А. Гітлера зазначалося, що «загальна освіта є розкладаючою отрутою. Широком масам рабів буде надаватися благодіяння бути неписьменними» [358, с. 212]. Райхсфюрер СС Г. Гімлер в одному з документів стосовно освіти наголошував: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи». При цьому передбачалося проводити фільтрацію дітей віком від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних» [281, с. 698]. М. Борман говорив: «Ми не хочемо, щоб вони [слов'яни] були освіченими. Достатньо, якщо вони будуть вміти рахувати до ста. Такі недоумки будуть кориснішими для нас» [185, с. 213]. Е. Кох вважав, що навіть трикласні школи будуть давати українцям занадто високу освіту [324, с. 575].

Дещо іншого погляду у питаннях освіти дотримувались міністр східних територій А. Розенберг і генерал-комісар Волині-Поділля Г. Шене. Необхідно зазначити, що і вони не були захисниками культури й освіти, проте вважали, що загравання з місцевим населенням дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати [281, с. 698].

Проте, ревно виконуючи розпорядження фюрера, Е. Кох перешкоджав розвитку соціокультурної сфери. Відсутність на території райхскомісаріату «Україна» єдиної координуючої структури ускладнювало відновлення освітніх закладів. Усе залежало від ініціатив допоміжних органів управління та нечисленних громадських організацій [394, с. 782].

Все це ускладнювалося тим, що між відомствами Е. Коха та А. Розенберга розгорнулася гостра боротьба з питань освітньої політики. Крім

того, німецькі чиновники на місцях дуже часто по-різному розуміли поставлені перед ними завдання [296, с. 63-84]. Правда, в одному вони були єдині: освіта на окупованих територіях повинна мати чітку антирадянську спрямованість. Наприклад, на зборах учителів у Костополі у липні 1942 р. місцевий гебітскомісар Ленерт нагадував вчителям, що їх головне завдання полягає у «поборюванні спільного ворога – жидо-більшевизму» [216].

Діяльність освітніх установ відбувалася під цілковитим контролем і за активного втручання окупаційної влади. При генералкомісаріатах, обласних, районних, сільських управах були утворені відділи освіти. Контроль за виконанням розпоряджень і наказів покладался на штат шкільних інспекторів при відділах освіти [403, с. 212]. Останні володіли широкими повноваженнями – від затвердження шкільних бюджетів до опіки над культурно-історичними пам'ятками [82, арк. 2].

У початковий період окупації органи української допоміжної адміністрації з ентузіазмом взялися за відновлення закладів освіти, сподіваючись на сприяння німців. Наприклад, при школі № 2 м. Рівного було відкрито місячні курси українознавства [350, с. 134]. У листопаді 1941 р. у місті почала функціонувати державна гімназія ім. Т. Шевченка. При навчальному закладі працювали гуртки українознавства, драматичний, хоровий та спортивний [206, с. 4].

Тогочасні навчальні заклади Волині в роки окупації були представлені народними школами (початкова освіта), дворічними підготовчими школами (забезпечували неповну середню освіту та попередню професійну підготовку), а також трирічними середніми професійними школами, училищами та технікумами різних напрямків. При відкритті народних шкіл запроваджувався ряд обмежень: наявність необхідної кількості палива, відсутність загрози поширення інфекційних хвороб, наявність достатньої кількості вчителів, політично благонадійних та спеціально підготовлених тощо. Кількість педагогів була обмеженою – один на 50 учнів [16, арк. 1-4; 182, с. 170; 336, с. 284]. Норма їх виробітку повинна була складати не менш як 30 годин

щотижнево [37, арк. 14а]. Вчителі, які були членами комуністичної партії, звільнялися. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Навчання велося українською мовою [336, с. 284]. Головним завданням народних шкіл була елементарна підготовка майбутніх робітників та ремісників. Загалом, порівняно з довоєнним часом, кількість навчальних закладів значно скоротилася [371, с. 783]. Зобов'язаними навчатися в народних школах вважалися діти, які народилися в період від 1 січня 1928 р. до 31 грудня 1933 р. включно [394, с. 213].

Нерідко учнів у примусовому порядку використовували на різноманітних роботах. Так, улітку 1942 р. генерал-комісар Волині і Поділля Г. Шене наказав залучати учнів до сільськогосподарських робіт і заготовлення опалювальних матеріалів [90, арк. 115; 128, арк. 1].

Передбачалося, що шкільні класи будуть нараховувати від 40 до 60 осіб. Проте, більшість навчальних закладів залишалася не укомплектованими. Така ситуація зберігалась протягом усього періоду окупації. Наприклад, у Костопільській окрузі в 1942 р. через нестачу учнів довелося закрити 3 школи. До цього додавалося постійне втручання офіційної влади: 1 січня 1943 р. згідно з наказом костопільського гебітскомісара усі неповно-середні школи припинили свою діяльність [37, арк. 14а ; 55, арк. 8; 307, с. 155]. Серйозною проблемою у справі формування шкільної системи була недостатня кількість придатних для навчального процесу приміщень. Будинки середніх шкіл і меншою мірою народних використовувалися для розквартирування військових частин [296, с. 88].

Напередодні відкриття навчальних закладів кожен директор школи отримував від відділу освіти розпорядження і рекомендації про те, як слід оформити шкільне приміщення, причому в кожному окрузі вони були різними. Щоб засвідчити лояльність до німецької влади, навчальні заклади повинні були придбати портрети А. Гітлера. Вони мали вивішуватися у центрі приміщення [282, с. 100].

Для вчителів запроваджувалися спеціальні курси з перепідготовки, при яких працював особливий робітник з відділу пропаганди збройних сил. По закінченні курсів педагог повинен був здати іспит. Проте, через брак персоналу, останній відбувався не завжди.

Нестача кадрів викликала занепокоєння у діячів освіти, культури та церкви. Зважаючи на це, у 16 вересня 1941 р. у Луцьку відкрилась чотирирічна вчительська семінарія, що давала середню закінчену педагогічну освіту [24, арк. 32].

Шкільні проблеми обговорювалися 17 березня 1942 р. на зібранні Волинської християнської церковної ради у Рівному. Зокрема, піднімалося питання про недостатню кількість учителів. Для його вирішення пропонувалося організувати спеціальні семінари в Острозі, Кременці, Луцьку та Ковелі [296, с. 101]. Шеститижневі курси у Любешові готували педагогів для Камінь-Каширської округи. На них одночасно навчалося 100 осіб [241; 361, с. 147].

Учительська праця винагороджувалася зарплатнею. Так, залежно від кваліфікації, вчитель народної школи отримував у середньому 450-600 крб., а вчитель середньої – 600–750 крб. Зарплатня директора середньої школи становила 800 крб., а директора фахової школи – 400 крб. Крім того, запроваджувалася система надбавок у вигляді пунктів (1 пункт – 50 крб.). Надбавка давалася за стаж, вищу освіту, керівництво класом, завідування бібліотекою або кабінетом, додаткові уроки, участь у педагогічній раді. Вона коливалася у межах від 25 до 150 крб. [89, арк. 5]. Особливу увагу окупанти звертали на сільських вчителів, які, крім шкільної роботи, повинні були пропагувати серед населення нацистські ідеї, викривати більшовицьку пропаганду [282, с. 68].

Окупаційна влада заборонила використовувати запроваджені за радянської влади навчальні плани, підручники, учнівські та викладацькі бібліотеки [336, с. 284]. Характерним тут є розпорядження рівненського гебітскомісара В. Беєра, який наказав «провести остаточну інвентаризацію наявних книжок. Відокремити всю советську та жидівську літературу, яка

заборонена» [83, арк. 12]. Воля гебітскомісара була негайно виконана органами допоміжної адміністрації. Так, керівник шкільного відділу міської управи м. Рівного наказав директорам міських шкіл негайно вилучити усю радянську літературу [90, арк. 38].

Цензурі підлягала й художня література як шкільної програми, так і поза нею. Збереглося чимало списків «небажаної советської художньої літератури». До них були занесені прізвища письменників і поетів Миколи Бажана, Івана Гончаренка, Володимира Сосюри, Максима Рильського, Павла Тичини, Наталі Забіли та багатьох інших — всього 36 осіб. До категорії небажаних «українсько-жидівських письменників» були зараховані понад 30 авторів (серед них – відомий письменник Шолом Алейхем) [403, с. 213-214].

В умовах війни підручників катастрофічно не вистачало. Особливо це стосувалося тих предметів, які були новими – релігія, історія України, географія України. Проблему намагалися вирішити за рахунок перевидання посібників, які свого часу написали М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич. Відомо, що у Корецькій друкарні у 1941 р. накладом відділу народної освіти перевидано «Історію України приладжену до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх» М. Грушевського. З таких предметів як арифметика, алгебра, геометрія, українська мова, українська література, незважаючи на заборони, використовувалися навіть радянські підручники [350, с. 140]. Дуже часто вони замінювалися українськими дитячими часописами. Наприклад, педагоги Шепетівки випускали «Листок школяра». Замість підручників також використовували дитячі часописи «Українська дитина» (Костопіль) та «Орленя» (Рівне). Поряд з нововведеними предметами, учні продовжували вивчати українську мову та літературу, каліграфію, арифметику, алгебру, геометрію, природознавство, географію, фізику, хімію, співи, малювання, креслення та фізкультуру [361, с. 145].

При викладанні історії України наголошувалося на визначальній ролі Німеччини у ній. Наприклад, газета «Дойче Україне-Цайтунг» пропонувала поширювати думку, що українці утворилися зі скіфських та слов'янських

племен під сильними германськими впливами, а їх консолідація відбулася завдяки вестготській верхівці. На обґрунтування історичного права Німеччини на українські землі спрямовувалися й інші публікації подібного типу. Як результат, і перші князі Київської Русі також зображалася представниками німецьких родів. Дійшло до того, що фактично вся історія Київської Русі оголошувалася німецьким політичним надбанням [39, арк. 29 зв.].

В усіх українських народних школах як обов'язкову навчальну дисципліну запроваджували німецьку мову. Кожна дитина, яка досягла 12 років, повинна була обов'язково її вивчати. Значну увагу влада приділяла учнівській дисципліні. Учень мав твердо пам'ятати, що за порушення поведінки в школі він буде покараний. У тогочасній системі виховання учнівської молоді поряд з методами переконання вживалися також методи примусу [90, арк. 52; 358, с. 214].

Про ставлення німців до шкільної освіти згадував учитель В. Коблянський, який працював в одній зі шкіл Мізоцького району: «По селах і містах було знесено 5-7 та старші класи. Всі радянські шкільні підручники наказали здати в район. Нових підручників не прислали. Не було також жодних навчальних приладь. Багате навчальне приладдя розбазарували і крали самі люди. Директори по школах змінювалися щокілька місяців. Вчителі покидали службу через те, що не було з чого жити. Місячної платні від 300 до 500 крб. зовсім не вистачало на прохарчування. Гроші не мали жодного курсу. Учителі просили у батьків дітей хліба. Багато вчителів з таких причин переходили до міст на іншу працю» [121, арк. 40]. За словами рівненського вчителя В. Кобалевського, усі школи міста та будівлю педінституту німці перетворили в казарми. Вчителі, вимушені були стати чорноробами, декваліфікуватися та вести жалюгідне існування. Самому В. Кобалевському довелося піти на роботу у слюсарну майстерню, власником якої був німець Е. Нейман [196, с. 6]. Згідно зі свідченнями жительки с. Сапожин Корецького району Рівненської області Ганни Кулій, при окупантах усі напрацювання у галузі освіти, які існували раніше, були ліквідовані та занедбані [150, арк. 2].

До того ж, школи були для нацистів джерелом дармової робочої сили. Так, житомирський гебітскомісар Клемм в одному з розпоряджень цинічно наказував усім учителям і учням йти на фізичну роботу, яка приносить «користь» [318, с. 86]. У своїх спогадах рівнянин Валентин Логвис зазначав, що «протягом уроків проводилися облави задля набору робочої сили для Німеччини». Його від такої долі врятувала випадковість: під час облави не був у школі [152, арк. 2]. Р. Кравченко-Бережний у своєму щоденнику 28 квітня 1942 р. занотував, що у Кременці була реміснича школа, де навчалися діти, які не закінчили 5 класів. У цей же день «усю школу у повному складі повантажили на машини і вивезли» [258].

Умови окупації, які залишали на периферії планів нацистської влади освітні проблеми, відсутність достатньої кількості навчальних закладів призвели до швидкої маргіналізації учнівства. Катастрофічний стан освітньої мережі особливо яскраво проявився в діяльності дитячих будинків, перебування в яких досить часто ставило на порядок денний питання фізичного виживання їх вихованців. У цей період у регіоні повністю була відсутня дошкільна освіта як базова складова освітньої системи. Перед поодинокими дитячими садками стояло не навчально-виховне, а, у першу чергу завдання нагляду за дітьми, поки їхні батьки були змушені працювати. Так, у Костополі плата за утримання однієї дитини складала 40 крб. на місяць, при цьому діти бідних батьків платили половину або ж зовсім звільнялись від плати [114, арк. 34].

У 1942 р. пріоритетного значення набула організація фахових шкіл. Відновити мережу професійних навчальних закладів окупантів змусила гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві [281, с. 698; 372, с. 782]. На території Волині, зважаючи на сільськогосподарський характер регіону, основна роль відводилась середнім професійним закладам сільськогосподарського спрямування, певна увага зверталась і на технічні спеціальності, медичну й фармацевтичну освіту та ремісничі професії [389, с. 443].

Навчання у фахових школах було платним (від 200 до 500 карбованців) [365, с. 148]. До них приймалися юнаки віком 15-18 років, які мали неповну середню освіту або закінчили 4 класи колишньої польської гімназії. При вступі здавалися такі іспити: українська мова (письмово), алгебра і геометрія (усно), фізика (усно) [24, арк. 197; 127, арк. 1; 264]. Загалом, система начальних закладів була доволі розгалуженою. Так, у Рівному функціонувало 5 фахових шкіл, де навчалися понад 1000 учнів, середня технічна школа, музична та домашнього господарства. Дві технічно-механічних школи були чинними на Сарненщині [361, с. 148].

21 січня 1941 р. Е.Кох видав розпорядження про організацію на всій території райхскомісаріату «Україна» мережі курсів для перепідготовки бухгалтерів із місцевого населення. Це було викликане наміром окупантів, починаючи з 1 липня 1942 р., запровадити в Україні систему сільськогосподарського обліку, подібну до тієї, що існувала в Німеччині [421, с. 175].

Гостро відчувалася нестача медпрацівників. Зважаючи на це, допоміжна українська адміністрація змушена була відкривати курси для їх підготовки. Наприклад, при шкільному відділі у Рівному було організовано школу сестер-акушерок. У січні 1943 р. вона видала 30 перших дипломів [220]. 30 червня 1942 р. у Луцьку в будинку міської гімназії відкрили курс для фармацевтів-практикантів, які повинні були щоденно проходити практику в аптеках по 2-3 год., вміти користуватися українськими та радянськими підручниками з фармацевтики, а також фармацевтичними довідниками [32, арк. 3-6].

У Дубно був створений музичний інститут ім. М. Леонтовича. Проте він не був вищим навчальним закладом, а являв собою щось на зразок сучасного музучилища. Інститут діяв доволі успішно, що зумовлювалось сприянням німецької влади, яка полюбляла музичні концерти. Наприклад, у 1942 р. його духовий оркестр на прохання дубенського гебітскомісара Брокса здійснив турне округою [217; 307, с. 156].

Про фахові навчальні заклади згадував рівнянин В. Кулій: «У Рівному існували гуманітарна та математична школа (гімназія). У листопаді 1941 р. їх закрили. Потім були створені бухгалтерська та технічна школи. Я навіть навчався в останній. Потім почали відкривати кравецькі школи та електрошколи (у такій навчався я). Взагалі німці не давали вчитися. До того ж, часто батьки побоювалися, що дітей вивезуть у Німеччину» [151, арк. 3].

22 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження про заборону навчання молодим людям віком від 15 років, яких передбачалося відправляти на примусові роботи до Німеччини. Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів по Україні [182, с. 168-169].

Ці розпорядження викликали невдоволення А. Розенберга. На його думку, в міських районах повинні були існувати навчальні заклади для підготовки фахівців ремісничих, технічних, адміністративних професій, необхідних Німеччині. Враховуючи рекомендації А. Розенберга, Е. Кох зробив крок назад і дозволив діяльність професійних і фахових шкіл [282, с. 70–71; 361, с. 149].

Варто зазначити, що на території Волині під час окупації існували також приватні навчальні заклади. Так, у Луцьку діяла восьмирічна українська гімназія. Бажаючі вступити подавали шкільне свідоцтво та документ про народження. При гімназії існував інтернат [24, арк. 191; 41, арк. 6].

Саме в культурно-освітній сфері найяскравіше проявився расово зумовлений підхід внутрішньої політики нацизму на окупованій території. Імперські інструкції місцевим партійним чиновникам підкреслювали особливу історичну місію Німеччини в долях сотень тисяч фольксдойче України. Вони вимагали від кожної місцевої установи проявів привітності та уваги до етнічних німців [304, с. 90].

Забезпечуючи умови для виховання фольксдойче, нова адміністрація ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог, останні підлягали загальному обов'язковому навчанню,

термін якого становив вісім років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови – штраф 150 райхсмарок чи навіть арешт. На території Волині велика школа та сиротинець для фольксдойче існували у Новограді-Волинському (відкрита у вересні 1941 р.).

Головним завданням у таких школах вважалося виховання молоді так, аби якнайшвидше пробудити відчуття приналежності до німецької нації. Шкільне навчання дітей фольксдойче підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «Гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. Для етнічних німців створювалися спеціальні дворічні сільськогосподарські школи. Однією з головних умов вступу до них було посвідчення «чистокровного» німецького походження [283].

Щодо української культури, то нацистське керівництво ставилось до неї негативно, вважаючи, що вона підлягає повному викоріненню. Певна частина інтелігенції наївно сподівалася на сприяння німців. Дехто плекав надії на те, що «культурна німецька нація» з розумінням поставиться до прагнень українських інтелектуалів і, відповідно, окупаційна влада піде їм назустріч [5, арк. 28-30; 320, с. 237]. Деякі діячі навіть писали звернення до гітлерівців. Наприклад, інтелігенція Луцька (зокрема, міський голова Скоробогатов та голова місцевого комітету самопомоги Білецький) запевняла їх у своїй готовності «приступити до праці» [34, арк. 12]. Проте всі ці сподівання виявилися марними. Нацистська пропаганда вимагала, щоб літератори, живописці, театральні артисти, музиканти повністю передивилися ті художні позиції, які «були насильно введені більшовиками» [316, с. 408].

У роки окупації була запроваджена реєстрація музикантів, танцюристів, акторів, а також музичних інструментів, що зберігалися у населення. Зокрема, така акція відбулася у Новограді-Волинському у березні 1942 р. [43, арк. 28].

Особливе місце в умовах війни відводилося мистецтву, яке виступало основним засобом культурного дозвілля німецьких вояків та цивільних осіб на

окупованих територіях. Ключову роль тут відігравав театр. Відсутність заборони на організацію культурного життя, зокрема театрального, мала значне пропагандистське значення для місцевого населення [388, с. 448]. Натомість, німецькі документи відкрито зазначали, що «спільних виступів українських та німецьких діячів культури варто уникати» [13, арк. 109; 299, с. 118].

Органи влади в офіційних документах прямо заявляли, що основне завдання театрів – «сприяти поглибленню дружніх і культурних відносин німецького та українського народів» [235]. Їхній репертуар офіційно затверджувався німецькими чиновниками. Наприклад, луцький гебітскомісар дозволив театральним колективам ставити такі п'єси: «Перехитрили», «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «На перші гулі», «У різдвяну ніч», «Вечорниці», «Хмари», «Невольник», «Мартин Боруля», «Ой, не ходи Грицю», «Безталанна», «Запорожець за Дунаєм», «Циганка Аза», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка» [210; 266, с. 136].

Відкриття «театрів для громадянського населення» відбувалось у відповідній ідеологічній атмосфері. На святкування обов'язково запрошувалися представники німецької адміністрації, які виступали зі спеціальними промовами. У них доволі цинічно заявлялося, що розваги для населення повинні сприяти підвищенню продуктивності праці [316, с. 431-432].

Театральні колективи зіткнулися з низкою матеріальних, побутових і кадрових проблем. Вихід із ситуації, що склалася, керівництво кожного театрального колективу шукало самостійно. Однак майже всі звільняли аматорів, які не відповідали професійним вимогам і намагалися запросити до театрів відомих діячів культури та мистецтва. Так, Рівненський міський театр очолив знаний на Волині митець Анатоль Демо-Довгопільський. Театральну трупку сформували з акторів колишнього радянського театру, приїжджих та аматорів [265, с. 314; 361, с. 150]. Обставини, у яких перебував театр, заважали продуктивній роботі. Німецька адміністрація використовувала театральний

колектив для власних потреб, вимагаючи в першу чергу обслуговувати німецьких вояків та урядовців [297, с. 51].

Поряд з міськими театрами у Рівному та Луцьку, протягом кінця 1941 – середини 1943 р. з'явилися театри у районних центрах, зокрема у Новограді-Волинському, Дубно, Острозі, Шепетівці [266, с. 135; 361, с. 151]. Такі театри, на відміну від центральних міських, орієнтувалися на місцевого українського глядача. Наприклад, український театр в Острозі під керівництвом Ю. Заячківського мав репертуар з 12 п'єс історичного і побутового характеру і користувався успіхом серед місцевого населення [232; 393, с. 341, 403].

У період окупації досить поширеними були гастролі театральних колективів. Зокрема, Шепетівський окружний театр під керівництвом Гневуша з успіхом гастролював у сусідніх містах – Полонному та Ізяславі. В останньому діяв український драматичний театр на чолі з Майстренком. Актори впродовж року поставили для глядачів 50 вистав та 20 п'єс [361, с. 151].

Іноді актори місцевих театрів отримували завдання здійснювати виїзні театральні постановки та концерти у військових частинах і шпиталях. Час від часу театри ставили перед німецькими вояками т. зв. «бунтер абенди» («кольорові вечори») зі спеціальними монтажами українських народних пісень. Такі вечори користувалися великою популярністю [266, с. 136; 389, с. 455]. Театральні колективи, які особливо «відзначалися» перед німецькою владою, отримували право за закордонні гастролі. Так, у серпні 1943 р. група артистів з Шепетівки та Луцька перебувала у Німеччині [242].

Варто зазначити, що на початку окупації в офіційних назвах театрів поряд з прикметником «драматичний» нерідко вживалися прикметники «український» та «національний». Часто театри називали іменами Тараса Шевченка, Степана Руданського, Івана Котляревського тощо. До кінця 1943 р. національні компоненти у назвах українських театрів зникли. З цього часу вони напрямку підпорядковувалися німецькому цивільному управлінню [389, с. 450].

З початком окупації на території Волині почали виникати осередки товариства «Просвіта». Ініціатива їх створення часто належала «похідним

групам» ОУН. На відміну від різного роду українських громадських організацій, що існували напівлегально або ж нелегально, «Просвіта» здійснювала свою діяльність з дозволу окупаційної адміністрації [319, с. 38]. Своім головним завданням товариство проголошувало «культурно-освітню діяльність серед молоді та людей старшого віку, а також поживлення культурно громадського життя» [100, арк. 2].

В осередках «Просвіти» активно працювали секції: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, юнацька, церковна, друку, агрономічна та ін. Подекуди «Просвіти» мали зв'язки з окупаційними пропагандистськими службами «пропаганд-штафель». У них переважала місцева інтелігенція – вчителі, лікарі, агрономи, службовці управ, учні шкіл. Просвітянські гуртки виступали з аматорськими спектаклями, намагалися взяти під контроль роботу шкіл, влаштовували лекції, концерти, виставки, гуляння, відзначали релігійні свята, розповсюджували брошури, листівки. [319, с. 38]. Зокрема, проводились лекції, присвячені здоровому способу життя, організовувалися курси підвищення кваліфікації для діячів культури та освіти [101, арк. 1, 3]. Значна увага приділялася вивченню німецької мови. Крім того, товариство намагалося щороку організувати «Шевченківські дні». Окружна «Просвіта» в Рівному збирала матеріали, присвячені історії Волині. Передбачалося призначити спеціальну людину, яка мала збирати усні свідчення серед старших людей [105, арк. 5, 8, 9]. Також просвітяни влаштовували театральні постановки [102, арк. 9-47].

Організація мала доволі широку мережу представництв на території Волині. Наприклад, лише в Рівненській окрузі станом на 1 липня 1943 р. налічувалося 103 осередки та 3226 членів «Просвіти» [104, арк. 2].

Архівні документи дозволяють зробити висновок, що діяльність «Просвіти» перебувала під цілковитим контролем окупаційної адміністрації. Відкривати її представництва дозволялося лише з санкції німецьких чиновників [210]. Вони розглядали «Просвіту» в першу чергу як політичну організацію, яку можна використати для ідеологічної обробки населення. Генерал-комісар

Волині і Поділля зазначав, що «різні гебітскомісари змушені дивитись на «Просвіту» як на організацію, в якій плекається більше політика, ніж культура» [3, арк. 1]. Усі кроки товариства повністю узгоджувалися з німецькою владою. Так, в організаційних документах рівненської «Просвіти» зазначалося, що «приналежність до «Просвіти», як організації культурно-освітньої і політичної, не вважається фактом, що міг би тягнути за собою якісь неприємні консеквенції» [103, арк. 9].

Питаннями освіти і культури також займалася Жіноча служба України. Її представництва опікувалися освітніми закладами, організацією святкових концертів для школярів, збором грошових коштів для бідних та військовополонених. З ініціативи організації відкривалися курси вихователів дитячих садків. Зокрема, вони існували у Рівному, Костополі, Луцьку. В Деражному були організовані курси крою та шиття [227; 361, с. 158-159].

Під час окупації досить популярним було кіно, яке використовувалося нацистами з пропагандистською метою. Багато волинян із задоволенням відвідувало кінотеатри. Кіно зажило популярності хоча б тому, що воно давало можливість пізнавати інші країни [273, с. 200]. У звіті Е. Коху про соціально-економічне становище на окупованих територіях за грудень 1941 р. зазначалося, що «німецькі фільми приймаються населенням залюбки. Особливо новини дня на українській мові справляють великий вплив на населення» [16, арк. 7].

У фільмах, що знімалися спеціально для населення окупованих територій, показувалися «життя і побут робітників, селян, інтелігенції Німеччини, країн, звільнених Німеччиною». Кожний сеанс складався з трьох фільмів: культфільму, фронтової хроніки та художньої картини. Перед переглядом часто виступали художні ансамблі з репертуаром на антирадянську тематику і штатні пропагандисти [316, с. 453-454]. Уродженець м. Корця Георгій Редька згадував: «У місті існувало два кінотеатри. Там показували пропагандистські фільми. Саме тому ми туди не ходили» [161, арк. 1]. Острожанка Ольга Руй згадувала, що кіносеанси дуже часто виконували роль приманки під час набору робочої

сили [162, арк. 4]. Загалом, у кінотеатрах здебільшого показували т. зв. «культфільми»: «Шлюбна ніч утрюх», «Шлюб із перешкодами», «Такі вже чоловіки», «Орлиця Воллі» та ін., у яких стверджувалася перевага арійської раси над іншими. Для зручності фільми перекладали українською або російською мовами [361, с. 154-155].

Певного розвитку отримало спортивне життя. Його налагодження допускалося окупаційною владою для організації спортивного дозвілля німецьких вояків та військових союзних армій. Також, ініціатива організації різних форм спортивного життя у початковий період окупації йшла від націоналістичних організацій та допоміжної адміністрації [389, с. 465].

Серед різних видів спорту найбільшого розвитку на окупованій території набув футбол. Зокрема, у кінці липня 1941 р. у Костополі відбувся спортивний матч між німецькою футбольною командою та місцевими футболістами. Зустріч завершилася з рахунком 0:0 [359, с. 40-41]. Часопис «Волинь» 19 липня 1942 р. повідомляв, що у Дубно пройшли футбольні змагання «між дубенським спортивним клубом при «Просвіті» і дружиною німецьких вояків (рахунок 5:2); з мадярами (2:2)» [215, с. 3].

У деяких містах Волині на початку німецької окупації певного розвитку набуло літературно-поетичне життя. Його прояв спостерігався навколо редакцій місцевих окупаційних газет. Загалом, німецька влада намагалася максимально зменшити кількість друкованої продукції, оскільки хотіла від місцевого населення лише одного – працювати, а не думати. Серед небагатьох опублікованих книжок був роман У. Самчука «Марія», виданий у Рівному в 1941 р., та кілька збірок поезій [273, с. 195].

У містах і містечках Волині легкодоступними були газети, а городяни мали змогу їх передплачувати. Найвідомішим був часопис «Волинь» [273, с. 195]. У. Самчук у своїх спогадах писав, що «видавництво добре розвивалося і мало найбільшу популярність серед усіх інших цього роду підприємств в Україні. Ми мали вже 40000 накладу» [265, с. 252].

Періодична преса використовувалася для ідеологічної обробки населення. Місцевим журналістам заборонялося проводити власні розслідування та висловлювати критичні думки. Ініціативу дозволялося проявляти лише при написанні статей на культурницьку тематику [361, с. 125-126].

Окупаційна адміністрація ініціювала публікацію і спеціальних періодичних видань, спрямованих на певні категорії населення. Так, з січня 1942 р. було започатковано видання щомісячного сільськогосподарського журналу «Український хлібороб». На сторінках видання здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі [361, с. 212-213]. Крім того, на території Волині з'явилася низка видань місцевого характеру. Серед них варто згадати «Голос Сарненщини», «Костопільські вісті», «Ковельське слово», «Крем'янецький вісник» та ін. [400].

Незважаючи на вкрай складні умови, у перші місяці окупації регіону розпочалося відновлення роботи колишніх обласних архівів, деяких бібліотек, музеїв. Функціонування цих установ, яке переслідувало суто практичні цілі, відбувалося в умовах розгортання діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера А. Розенберга [178, с. 73-85; 288, с. 78; 295, с. 288-289; 394, с. 784]. Після «чистки» у містах та частині райцентрів німці відновили роботу поодиноких бібліотек. Їхнє завдання полягало у забезпеченні навчально-методичною і науковою літературою учнів і вчителів. Водночас передбачалося і бібліотечне обслуговування інших категорій населення [389, с. 473-474]. Наприклад, бібліотека у Рівному обслуговувала 770 абонентів [226]. О. Руй згадувала, що міської бібліотеки під час окупації в Острозі не було. Проте люди були начитаними. Острожани часто навідувались за книжками до сестер Опочніних, у яких була велика особиста бібліотека [162].

Дуже часто заклади культури вдавалося зберегти лише завдяки ініціативі місцевого населення. Наприклад, у вересні 1941 р. бургомістр Рівного П. Бульба надав технічну і матеріальну допомогу місцевому музею. 11 листопада музей був відкритий для відвідування. Незважаючи на всі

проблеми і небезпеки, поповнювались його фондові зібрання, вивчались і досліджувались його краєзнавчі матеріали. У музеї в цей час працювали археолог Ю. Шумовський, вчений-ботанік, дослідник флори і фауни Волині Й. Панек, науковець О. Чайка [83; 256, с. 174]. Успішно працював музей в Острозі, який у 1943 р. став філією Рівненського музею [246].

Плідно працював музей у Луцьку, який відновив свою роботу 2 листопада 1941 р. На відкритті були присутні представники німецької влади і місцевої громади. Музей мав багату археологічну, мистецьку і нумізматичну колекції. Громадськість підтримувала музей коштами, дарувала експонати і давала пожертви на його утримання. Відомо, що за період з 1 вересня 1942 р. по 31 січня 1943 р. експозицію музею відвідало 1830 осіб [300, с. 134-135].

Значних трансформацій зазнала релігійна ситуація на Волині. Протягом перших днів нацистської окупації пожвавлення релігійного життя у більшій мірі було стихійним з боку місцевого населення. Німецька адміністрація добре розуміючи, який пропагандистський потенціал був закладений у подібному розвитку подій, намагалася використати його у власних інтересах [269, с. 636; 341, с. 180; 378, с. 152]. З перших днів окупації у багатьох місцевостях почали виникати громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями, а в містах – церковними радами. Наприкінці 1941 р. такі ради функціонували у Луцьку, Рівному, Любомлі [276, с. 199; 391, с. 94]. Дозволивши відродження релігійного життя гітлерівці забезпечили собі відносну лояльність з боку віруючої частини населення регіону [406, с. 12].

Пожвавлення релігійного життя у перші місяці окупації стало прикладом сили релігії як механізму психологічної адаптації місцевого населення. Поставши перед тотальним терором, горем та втратами, українці шукали пояснення своєму становищу у духовного прихистку від повсякденних жахів окупації [333, с. 230].

Двома найбільшими релігійними конфесіями на Волині були Автономна православна церква на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським) та

Українська автокефальна православна церква на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Їх центри знаходилися у Кременці та Луцьку. Між обома юрисдикціями існувало гостре протистояння, що позначалося на духовному житті регіону. Це полегшувало німецькій владі втручання в церковне життя і використання духовенства у власних цілях [391, с. 92, 95]. Окупаційна влада не підтримувала відкрито ні одну з юрисдикцій. Її метою була «атомізація церковного життя» [276, с. 295; 378, с. 166; 404, с. 433–437].

У цілому нацистська релігійна політика базувалася на принципі «розділяй і володарюй». У грудні 1941 р. Е. Кох заборонив заснування будь-яких товариств та організацій. Українцям дозволяли об'єднуватися лише у релігійні громади. Організації, що утворилися раніше, розпускались або за ними встановлювався пильний нагляд. Крім того, заборонялися публічні зібрання й маніфестації як політичного, просвітницького, так і релігійного характеру. У розпорядженні від 8 грудня 1941 р. про церковні свята в Україні зазначалося: «Вражає те, що місцеве керівництво дозволило релігійні свята в будні дні. Така практика сьогодні неприпустима, оскільки вона перериває робочий процес». Відповідно до травневих 1942 р. інструкцій А. Розенберга та декрету заступника Е. Коха Даргеля від 9 червня 1942 р., структура автокефальної та автономної церков обмежувалася територією кожного з п'яти генерал-комісаріатів. Синод обох церков розпускався, пересування єпископам дозволялося лише в межах відповідного генерал-комісаріату. Осіб, гідних висвячення в сан єпископа чи архієпископа, визначав генерал-комісар. Він затверджував навіть парафіяльних священиків. Будь-яка листівка релігійного змісту ретельно перевірялась німецькою адміністрацією. Розпорядження Е. Коха від 1 червня 1942 р. «Про правні відношення релігійних організацій» також було спрямоване проти церкви. Згідно з ним, німецькі чиновники отримали право розпустити релігійну організацію, якщо запідозрять її у політичній діяльності [341, с. 183; 391, с. 102–104].

Німецька адміністрація прагнула залучити церковних діячів до політичної пропаганди на окупованих територіях. Місцеве населення закликали працювати

на користь райху та підтримувати мобілізаційні кампанії з набору робочої сили. Наприклад, з таким закликом до волинської молоді у березні 1943 р. звернувся голова УАПЦ Полікарп (Сікорський) [378, с. 249, 250].

Якщо говорити про матеріальне становище священнослужителів, то у цілому воно було невисоким. Так, коли 18 червня 1943 р. о. Іларій Туржанський отримав призначення настоятелем у Клевань і через тиждень відправив першу службу у містечку, закріпитись у парафії він не зміг через причини побутового характеру. Клевань зазнав руйнувань, а його мешканці збідніли й не могли забезпечити настоятеля необхідним. Отець з великими труднощами знайшов притулок на одну ніч. Попередник пастиря ієромонах Іван протягом усього часу перебування тут часто не мав харчів. Борис Петров через відсутність священницького одягу мусив наприкінці червня 1943 р. відкласти хіротонію і прийняти призначення псаломщиком у с. Стовпин Межирицького району. Усі ці труднощі автоматично проектувались також на найближче оточення духовенства. Загалом, сільські священники, порівняно з міськими, перебували на кращих позиціях – продукти харчування були для них доступними у достатній для забезпечення нормальної життєдіяльності кількості. Критичною склалася ситуація з товарами промислової групи [276, с. 376, 381, 410].

Негативно вплинуло на становище духовенства в соціальній піраміді розпорядження німецької адміністрації про вищість цивільного шлюбу над церковним. Так, рівненський гебітскомісар В. Беєр у березні 1943 р. прямо заявив, що кожен церковний акт має попереджуватись відповідним документом уряду цивільного стану. Юридичну силу в очах райху мали лише народження чи шлюб, зафіксовані цивільною владою [276, с. 352].

Активне розгортання партизанських рухів й відповідні каральні акції гітлерівців безпосередньо заторкнули волинське духовенство. 11 січня 1943 р. Полікарпа (Сікорського), а 12 січня – Олексія (Громадського) викликали в райхскомісаріат у Рівне і повідомили, що вони вже не першоієрархи своїх церков в Україні, а рядові єпископи [341, с. 192].

Окупаційна влада вважала, що православні священники несли відповідальність за появу цих рухів і можуть вплинути на їх учасників. Тому під час поліцейських акцій німці заарештовували духовенство. Так, у лютому 1943 р. гітлерівці за допомогою польської поліції прибули «умиротворювати» с. Варковичі на Дубенщині. Вони заарештували 22 особи, серед них о. Андрія Кирилюка та диякона Мойсея Фіркового. В квітні цього ж року було вбито священника с. Навіз, а в с. Доросині затримано священника, дяка, вчителя та інших – усього 10 осіб [276, с. 98]. Восени 1943 р. окупанти провели арешти серед луцького духовенства, інтелігенції та робітників. Чимало з них були розстріляні у в'язниці [256, с. 156].

9 вересня 1943 р. гітлерівці заарештували священника у с. Ситно Дубенського району. При цьому вони палили у церкві, прикурювали від свічок і змушували його курити разом з ними [10, арк. 22зв.]. Загалом, німці неодноразово ображали релігійні почуття віруючих. У багатьох селах мешканців розстрілювали під час освячення паски [21, арк. 14].

Внаслідок наступу радянських військ значна частина українського духовенства евакуювалася до західних регіонів, переважно на Волинь. За словами представника духовної консисторії в Кременці о. Князевського «штучно підтримуючи ту чи іншу сторону німці зробили так, що бандерівці та мельниківці, які пішли до лісу, почали тероризувати духовенство на місцях». У результаті деякі священники втратили життя лише за те, що дотримувалися автономної, «прорадянської орієнтації», інші — за те, що не були «достатньо національно свідомі». У місцевостях найбільшої активності УПА кількість автокефальних парафій зросла [340, с. 193]. У травні 1943 р. націоналістами було вбито митрополита Олексія (Громадський) [277, с. 296; 341, с. 192-193; 404, с. 450]. В одному з німецьких звітів про становище на окупованих територіях зазначалося: «Глибоке хвилювання серед населення викликало те, що під час вбивства архієпископа Олексія та його супроводу у Крем'янці бандити забрали навіть святі знаки архієпископа та головного священника» [17, арк. 33]. Пізніше оунівцями був вивезений і повішений в лісі колишній

автокефальний єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарновський), який за рік до загибелі перейшов в Автономну Церкву [277, с. 296].

У роки окупації певного поширення на Волині набули римо-католицизм, греко-католицизм (уніатство), протестантські течії [389, с. 372]. Про орієнтовану чисельність вірян тієї чи іншої конфесії свідчать звіти сільських, районних і обласних управ регіону. Наприклад, за даними звітів 16 сільських управ Острозького району на 1 листопада 1942 р. 86,54 % його населення були православними, 12,3 % – католиками, 1,06 % – протестантами. Українцями були 13759 осіб, поляками – 1577, чехами – 225, німцями – 5, росіянами – 64, білорусами – 7, представниками інших національностей – 6 [60, арк. 5; 61; арк. 5; 62, арк. 5; 63, арк. 5; 64, арк. 5; 65, арк. 5; 66, арк. 5; 67, арк. 5; 68, арк. 5; 69, арк. 5; 70, арк. 5; 71, арк. 5; 72, арк. 5; 73, арк. 5; 74, арк. 5; 75, арк. 5]. У Костопільському районі на кінець 1942 р. православні склали 77,9 % від загальної частки населення, римо–католики – 18,92 %, греко–католики – 2,55 %, протестанти – 0,3 %. При цьому українцями було 19785 осіб, поляками – 4629, росіянами – 90, чехами – 74, білорусами – 34, німцями – 17 [55, арк. 3]. Загалом, конфесійний розподіл в основному відповідав етнонаціональній структурі місцевого населення. А це, в свою чергу, німці активно використовували при реалізації окупаційної політики.

Отже, освіта, культура та релігія розглядалась окупантами як засоби ідеологічного впливу на населення. Якщо в перші дні окупації частина інтелігенції ще мала якісь ілюзії щодо політики німців у даних сферах, то згодом вони розвіялися. Так, створені гітлерівцями народні школи давали лише мінімальні знання та повинні були виховувати у дітях відданість Німеччині та формувати у них негативне сприйняття радянського минулого. Все це ускладнювалось чинниками матеріального характеру – нестачею приміщень, коштів та підручників. Негативно позначалося на освіті і постійне протистояння між чиновниками, в першу чергу Е. Кохом та А. Розенбергом.

Невдачі на фронті змусили нацистів відкривати фахові школи, які готували спеціалістів, необхідних німецькій економіці. На Волині існувала доволі розгалужена мережа даних навчальних закладів.

Значні переваги над іншими категоріями населення мали фольксдойче. Для них були створені окремі народні та фахові школи. Проте і тут не обійшлося без проблем, що були викликані недостатньою кількістю учнів німецького походження.

Щодо культури, то вона розглядалася окупантами як один із засобів ідеологічного впливу для населення. З цією метою вони поставили під повний контроль літературу, кіно, театр, пресу. Діяльність підпорядкованих їм закладів культури спрямовувалася на те, щоб формувати у людей відчуття німецької зверхності та перекрити доступ до об'єктивної інформації. Щоб запобігти цьому, населенню доводилося проявляти ініціативу, незважаючи на небезпеку зазнати репресій.

Церковне життя німці також намагалися пристосувати для власних потреб. У перші дні окупації почалося стихійне створення громадсько-церковних установ. Звичайно, це не задовольняло загарбників, а тому вони запроваджували все нові й нові обмеження у діяльності релігійних громад. Крім того, нацисти у власних цілях розпалювали і підігрвали конфлікти між різними юрисдикціями.

РОЗДІЛ 4. Нацистський терор

4.1. Репресії проти цивільного населення

Нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, що здійснювався гітлерівцями в окупованій Україні, мета якого полягала у масовому знищенні населення за расовими, національними, етнічними, політичними, соціально-економічними мотивами. Спланований кривництвом райху геноцид проти народу України мав наперед визначений кінцевий результат – його винищення задля збільшення «життєвого простору». Все це здійснювалося як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і у прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, які спричиняли повне або часткове винищення населення (голод, викликаний грабїжницькою політикою загарбників; вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції; заборона вільного товарного обігу; відсутність системи охорони здоров'я) [299, с. 137; 346, с. 804-805; 389, с. 146].

Чітке уявлення про гітлерівський окупаційний режим та його ставлення до цивільного населення в Україні створюють і заяви Е. Коха, який очолював окупаційну владу в Україні. Він відверто сформулював власну політику в Україні: «Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертаємо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення» [272, с. 569; 273, с. 47, 57; 408, с. 65].

Для втілення у життя нових наказів і розпоряджень існував відповідний адміністративний апарат. Уся законодавча база, що регламентувала життя волинян, зводилася до двох основних постулатів – цілковитого послуху та жорстокого покарання [272, с. 175-176]. Наприклад, з відозви окружного комісара у Кременці можна дізнатися, що він є «носієм офіційних розпоряджень та судівництва... його розпорядження є наказом. Той, хто не

застосується до тих розпоряджень, ігнорує їх або не виконує, буде покараний» [189, с. 109].

Вже на початку окупації розпочалося знищення партійного та комсомольського активу, військовополонених та євреїв. Зокрема, на Шпанівському цукровому заводі в Рівненському районі німці розстріляли 57 службовців, обвинувачених у співчутті комуністичній партії. В кар'єрах Здолбунівського цементного заводу за складеними заздалегідь списками було страчено кілька тисяч осіб [186, с. 6].

Про розстріли місцевих комуністів та комсомольців улітку 1941 р. згадувала рівнянка Грибанова Віра Григорівна. Під впливом цих подій у місті виникла підпільна організація під керівництвом Миколи Остафова. Підпільників жорстоко карали. За допомогу військовополоненим та євреям мама Віри Григорівни була розстріляна. В листопаді 1943 р. стратили і М. Остафова [145, арк. 2-4].

Якщо на початку окупації німці намагалися обережно поводитися з українським населенням, спрямовуючи репресії переважно проти комуністів та євреїв, то скоро все населення стало жертвою принципу колективної відповідальності, як у випадку дії радянських партизанів, так і у разі невиконання наказів німецької влади. Окупанти встановили надзвичайний стан. Зберігання зброї і боєприпасів загрожувало смертю [299, с. 135; 302, с. 404; 324, с. 166].

23 серпня 1941 р. вийшов указ А. Розенберга про те, що населення на окупованих територіях повністю підпорядковується німецьким законам, а їх невиконання буде тягнути за собою смертну кару [182, с. 32-34]. 16 вересня побачив світ документ ОКВ, у якому наголошувалось на необхідності придушувати у зародку будь-який опір окупантам, застосовуючи для цього найсуворіші заходи [188, с. 57; 195, с. 396]. 10 жовтня був виданий наказ генерал-фельдмаршала Райхенау «Про поведінку військ на Сході». У ньому вказувалося, що на випадок застосування зброї цивільними особами їх необхідно було карати за законами воєнного часу. Зазначалося, що ці

розпорядження в першу чергу стосуються чоловічого населення. 16 грудня ОКВ видало директиву, згідно якої військам дозволялося застосовувати проти непокірних (у т. ч. проти жінок і дітей) будь-які засоби впливу [176, с. 114; 195, с. 60-63; 303, с. 96].

Гітлерівці створили розгалужену систему в'язниць. Вони організовувалися практично в кожному місті та районному центрі – зазвичай у будівлях колишніх радянських тюрем. Мотивація і причини ув'язнення населення були такими – громадян заарештовували за втечу з примусових робіт, із транспортів, якими їх доправляли в Райх, за запізнення на роботу, відмову працювати чи їхати в Німеччину, провини членів родини, зберігання, носіння й використання вогнепальної зброї [278, с. 100, 101].

Суворі покарання запроваджувалися за вбивство німецьких чиновників та вояків. 18 грудня 1941 р. житомирський генерал-комісар видав розпорядження, згідно з яким за кожне поранення або вбивство німця буде розстріляно 100 місцевих жителів. [175, с. 73; 302, с. 405]. З огляду донесень поліції безпеки від 16 жовтня 1942 р. можна дізнатися, що на «... території комендатури Рівного протягом одного тижня розстріляно 36 бандитів та 236 їхніх прислужників, арештовано ще 42 бандити...» [191, с. 22]. За вбивство вояків шепетівський гебітскомісар Ворбс видав наказ про спалення сіл Вульки і Губельці Славутського району [186, с. 65]. А за спробу втечі декількох арештантів, вбивство ними гітлерівського урядника і вартового 8 лютого 1943 р. були розстріляні усі, хто утримувався в рівненській в'язниці [222, с. 4; 324, с. 322].

Анісія Нетепчук, жителька с. Вілька Ківерцівського району Волинської області згадувала: «Одного разу в селі застрелили німця. У відповідь нікого не страчували. Проте перевірка по хатах була серйозною» [156, арк. 1]. За словами мешканця Рівного Сергія Корнільєва, на Театральній площі міста стояла шибениця на п'ять осіб. Під нею був напис на чотирьох мовах (російською, українською, польською і німецькою): «Отруйні зуби змія видерті». Тут страчували в'язнів з місцевої тюрми [148, арк. 2].

Опрацьовуючи плани війни, нацистське керівництво сподвалося покрити дефіцит продовольства за рахунок окупованих радянських територій. Головним своїм завданням окупанти вважали, в буквальному значенні цього слова, «видушити» з країни максимальну кількість продовольства, сировини, матеріальних засобів, нічого не залишаючи місцевому населенню, прирікаючи його на голод [394, с. 762-764].

У сільській місцевості запроваджувався жорсткий контроль. Невдала посівна кампанія восени 1941 р. призвела до збільшення контролю за життям села. В листі, направленому 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував, що «успішне збирання урожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена», а його підлеглі мають зробити все для форсування поставок [278, с. 492].

Члени громадських господарств та хліборобських спілок повинні були забезпечувати громадську охорону жнив [224]. З метою контролю за збором урожаю влада створила сільськогосподарську службу охорони [54, арк. 9].

Непомірні контингенти сільськогосподарської продукції, неврожаї, заборона продавати продовольство міському населенню приводили до розорення сільського господарства [394, с. 764]. За невиконання норм продовольчих поставок німецька або допоміжна влада карала штрафами, конфіскацією домашньої худоби, ув'язненням у трудовому таборі тощо [273, с. 134].

Наприклад, у Корецькому районі гітлерівці давали селянам 5 днів на здачу контингентів. На випадок відмови село спалювали. Постійні рейди по сільській місцевості відбувалися на Здолбунівщині. Хвиля арештів прокотилася на Крем'яниччині. [9, арк. 71зв.-73зв.]. У Луцькій окрузі у 1943 р. було видано спеціальне розпорядження щодо здачі контингенту. Зазначалося, що той, хто не здасть поставку і не буде брати участь у роботах, зазнає смертної кари [10, арк. 29зв.].

Уродженець Кременця Р. Кравченко-Бережний у своєму щоденнику 21 січня 1942 р. занотував, що «селян обдирають як липку. Німці наїжджають у село, забирають усю худобу, усе, що потрапить їм під руку. По місту весь день женуть корів. Селянам заборонено їхати у місто без дозволу комісара... селяни везуть поставки, вони повинні здати усю пшеницю і жито...» [258]. Острожанин Геннадій Руй у своєму щоденнику теж описав аналогічні події: «15.IX.1943 – сьогодні розіслано повідомлення, щоб негайно здавати поставку. В цьому році на 50 % більше, ніж в минулому. 17.IX – іде поставка зерна, неймовірно велика, дата здачі – 19–21.IX. 24.IX – багато людей везуть поставку німцям. Бояться репресій» [248, с. 32].

Згідно зі свідченням Івана Вознюка, влітку 1943 р. окупанти поставили перед селянами с. Шпиколоси Кременецького району вимоги щодо негайної здачі зерна, м'яса і молока, які вони не могли виконати. Тоді 14 липня у населений пункт прибув каральний загін (біля 300 осіб) і здійснив розправу над мирними мешканцями. Більшість мешканців загнали у клуню і спалили. За цей день було спалено 240 господарств, 22 особи згоріло живцем (серед них – 8 старих та 6 дітей) [196, с. 131; 370, с. 200].

Тогочасні документи свідчать про нечувану жорстокість німецьких чиновників. Так, «політику терору і грабежу» здійснював горохівський гебітскомісар. Він вимагав від місцевого населення стовідсоткового виконання поставок. Будь-які випадки спротиву нещадно каралися [9, арк. 52зв.]. У селах створювалися т. зв. батальйони праці, що були забов'язані молотити хліб та складувати його [289, с. 184].

Селянина могли покарати навіть за найменшу провину. Про це згадувала уродженка с. Повчин Новоград-Волинського району Сорока Ольга Павлівна. Покарання накладали навіть на тих людей, які ходили забороненими стежками [164, арк. 1]. Жорстокість окупантів закарбувалася в пам'яті Плотнік Раїси Іванівни, яка під час війни проживала у м. Корці: «З кожної хати німцям потрібно було здати по 300–400 яєць. Одного разу мама відмовилась, за що її побив голова колгоспу» [158, арк. 2].

Про репресії, що застосовувалися проти селян, зазначалось у націоналістичній періодиці. Так, у газеті «Інформатор» наголошувалося, що «німецький загарбник посилив на терені окупованої ним України терор проти українського мирного населення. Спеціальні відділи гестапо і поліції масово розстрілюють населення» [77, арк. 5зв.].

Намагання селян зберегти своє майно тягли за собою розправи. Наприклад, рівнянин Яків Ушаков свідчив про те, що в рівненській тюрмі з ним сидів громадянин Меленчик, якому на допиті вирвали волосся з голови і лопатою перебили два ребра за те, що він заховав один центнер хліба [196, с. 9].

Часто причинами репресій були особисті амбіції чиновників. Так, райхскомісар Е. Кох виділив 50000 га землі для полювання в районі Цуманя. Він наказав виселити 14 сіл, що знаходилися на даній території. У самому Цумані навіть закрили лісозавод для того, щоб не лякати дичину. [324, с. 345]. Виселення мешканців почалося під час холодів. Сотні родин повинні були збирати свої речі і переселятися за 60 км. Багатьох незгодних розстріляли [79, арк. 3; 171, с. 92].

Репресивна політика окупантів часто набирала крайніх форм. Мешканець с. Повчин Новоград-Волинського району В. Нестерук згадував: «Одного разу німці організували вирубку лісу. І тут німецькому керівнику захотілося білку. А як її зловити, якщо вона весь час стрибає з ялинки на ялинку? Людей протримали у лісі до семи годин вечора. І вони були змушені коритися, оскільки за непослух німці могли покарати» [155, арк. 1].

Окупанти вважали Волинь джерелом дармової робочої сили, яку можна було використати у німецькій економіці. Шляхом різного роду агітацій вони переконували місцеве населення у перевагах роботи у Німеччині та закликали погоджуватися на вільний виїзд до райху. Багато людей повірили обіцянкам вербувальників [176, с. 40; 365, с. 854, 856].

У кожному обласному та районному центрах були створені біржі праці, що взяли на облік усе працездатне населення. Окрім того, в усіх захоплених містах і селах було проведено перереєстрацію і перепис населення [365, с. 855].

На біржі праці покладались усі основні функції з вербування населення на роботу, у т. ч. реєстрація і облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу [345, с. 69]. Велика увага приділялась кореспонденції оstarбайтерів. Її зміст жорстко контролювався цензурою. Непотрібна інформація затушовувалася чорним чорнилом. Листи українців про незадовільні умови праці майже не доходили до адресата, хоча вони були [351, с. 142]. Проте цензуру вдавалося обходити. Наприклад, один із місцевих жителів розповідав відомому партизанському командирі Д. Медведєву про спеціальну систему умовних позначок у листах: квітка означала, що життя у Німеччині погане, а надірваний краєчок аркуша – що жити можна [262, с. 35].

Оскільки окупантам восени 1941 – на початку 1942 р. не вдалося налагодити добровільний виїзд українських робітників до Німеччини, вони почали здійснювати примусову мобілізацію людей обох статей від 15 до 60 років до трудової повинності в райху. Варто зауважити, що основний акцент у питанні реалізації програми, розробленої під керівництвом Ф. Заукеля, з самого початку робився на окуповані території. Масова депортація, що почалася у березні 1942 р., була одним з проявів нацистської окупаційної політики [338, с. 766; 357, с. 148; 385, с. 168].

31 березня головний уповноважений з використання робочої сили Ф.Заукель направив райхскомісарам телеграму з вимогою в найкоротший термін збільшити в три рази кількість людей, яких вивозять на примусові роботи в Німеччину [169, с. 91; 182, с. 100; 421, с. 213].

Окупаційна адміністрація привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили [335, с. 766; 357, с. 43; 358, с. 204]. Ось як виглядали німецькі рознарядки, які доводились до відомів начальників районів: «Українець Х мусить негайно виїхати до Німеччини. Якщо відмовиться, має бути примусово доведений» [1, арк. 8].

Ті особи, які були призначені до вивезення у Німеччину, мали пройти лікарський огляд, а також взяти з собою все необхідне для подорожі. Згодом усіх призначених до вивозу відправляли на відповідну залізничну станцію. Згідно з розпорядженням міського комісаріату, їх не мали права супроводжувати навіть родичі. В разі спротиву або спроби втечі застосовувалося покарання за законами воєнного часу. Мобілізації підлягали навіть ті особи, що працювали в урядах і на підприємствах. Наприклад, голова Острозької районної управи Іван Мотренко 29 квітня 1943 р. просив звільнити від вивозу 14 службовців, які працювали в структурі [59, арк. 77, 91, 99; 305, с. 93]. Від вивозу до Німеччини також звільнялися громадяни, які працювали на залізниці, державній пошті, шуцманшафті, мали власні господарства і повністю виконували обов'язкові поставки. Їм управа видавала посвідчення, що пред'являлися відповідним органам влади з метою звільнення від мобілізації членів їх родин як необхідних для праці у власних господарствах [140].

Транспортування робітників з України відбувалося у закритих неопалюваних вагонах без будь-яких зручностей. Природні потреби доводилося справляти просто у вагоні або під час нечастих зупинок серед поля. Не завжди забезпечували водою і продуктами, не кажучи вже про гаряче харчування [358, с. 213; 365, с. 856].

У зв'язку з постійною мобілізацією робочої сили у населених пунктах Волині було посилено поліцейний контроль та реєстрацію населення. Служба праці могла забрати будь-кого, хто вважався підозрілим [9, арк. 8]. Дуже часто, щоб полонити юнака чи дівчину, нацисти йшли на всілякі хитрощі. О. Слоп з м. Старокостянтинова розповідала, що 2 червня 1942 р їй вручили якусь довідку і попросили віднести документ в міську управу, де її негайно арештували [279, с. 138].

Досить часто практикувалося заручництво. На ухилення українців від праці на користь Німеччини цивільне управління реагувало чимдалі жорсткіше: генеральний комісар у Луцьку санкціонував у вересні 1942 р. спалення дворів і

захоплення заручників із членів родин придатного для «працевикористання» втікача [267, с. 144; 279, с. 145; 356, с. 43].

Повсюди систематично влаштовувались облави: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Крім того, у ході цього полювання окупанти накладали на своїх жертв непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, конфісковували майно, спалювали житло, ув'язнювали батьків за те, що їх діти ховалися від вербування [168, с. 366; 279, с. 144-145]. Уродженець Любомля Костянтин Шидловський згадував, що німці здійснювали нічні облави на тих, хто не встиг сховатися. З собою не дозволяли взяти навіть шматка хліба [38, арк. 3].

Це викликало обурення населення, про що окружні комісари повідомляли генерального комісара Волині і Поділля Шене. Як наслідок, все більша кількість населення йшла у партизанські загони. По це зазначали комісари округів Костопіль, Дубно, Камінь – Каширський, Володимир, Горохів, Кременець, Сарни, Луцьк [170, с. 93-95; 306, с. 71].

Генеральний комісар у примусовому порядку наказував відправляти у Німеччину цілі сім'ї з дітьми після 10 років. Діти ж молодшого віку ніякої цінності для окупантів не становили, тому гітлерівці влаштовували над ними розправи. Така трагедія сталася, зокрема, неподалік від с. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне [278, с. 155-156].

Про вивезення згадував житель с. Семенів Білогірського району Леонід Віллічук: «Молодь ховалась, оскільки боялась вивезення у Німеччину. Людей, яких збирались вивозити, виловлювали насильно. Потім їх направляли на станцію та садили у потяг. Часто акції вивезення відбувались у відповідь на вилазки партизанів. У німців існувало два списки, які стосувались остарбайтерів. Людей зі списку «Ц» ввозили у Німеччину. Ті, хто потрапляв у список «Д», залишалися вдома» [143, арк. 2]. Ольга Сорока з с. Повчин Новоград-Волинського району розповідала, як двох місцевих жительок – Марію Євсїївну та Ярину – посадили на потяг. По дорозі їм вдалося зістрибнути в озеро та врятуватися від німецьких куль. Додому вони

поверталися 2 тижні. Ночували в житі. Потім переховувалися вдома у Ярини. Староста та поліцай Козачук здали жінок німцям. Проте їм вдалося втекти [164, арк. 1-2].

Житель с. Богушівка Рожищенського району Віктор Рудник зазначав, що забирали навіть тих, хто був хворим і недієздатним. Ешелони, які везли робітників, налічували до 1000 осіб. Проте по дорозі багато кому вдавалося втекти. Задля запобігання цьому у вагон саджали поліцай. Після виїзду за межі України етапування здійснювалось німецькою поліцією [38, арк. 15].

Уродженка Новограда-Волинського Аріадна Пасічник розповідала, що вона боялася гуляти по місту, оскільки у будь – який час її могли схопити і відправити до Німеччини. Місцеві поліцаї часто практикували облави. Інколи призначеному до вивозу вдавалося відкупитися і тоді замість нього хапали когось іншого [250].

Рівнянин Валентин Логвис переховувався від облав у родичів. Він згадував, що «одного дня німці наказали зібратися на центральній площі усім чоловікам з речами. Тих, хто прийшов, більше не бачили. На другий день ходили по хатах, шукали чоловіків, а ми з батьком ховалися у жінки фольксдойче, нашої сусідки, на прізвище Комаренко» [152, арк. 2].

Як приклад, лише з Рівненщини у 1943 р. було вивезено 6044 особи (21 % від загальної кількості вивезених з території області). Найбільша активність примусових акцій припала на квітень-травень 1943 р., після цього спостерігався певний спад інтенсивності даного процесу, а наприкінці року – його активізація [291, с. 68, 144].

Ті, хто відмовлявся їхати до Німеччини, зазнавали репресій. Так, лише у Новограді-Волинському в тюрмі утримувалося 8 тисяч осіб, які ухилялися від мобілізації [233]. Щоб не їхати на німецьку каторгу, люди вдавалися до різноманітних вигадок, аби тільки бути «невиліковно хворими», іноді завдавали собі каліцтв, переховувалися, тікали з таборів, поїздів. Використовували всі засоби [365, с. 856]. Про це згадувала острожанка О. Руй, яку навчили імітувати хворобу. Деякі люди, за її словами, спеціально заражались коростою, штучно

наносили собі рани, оскільки німці дуже боялися інфекційних хвороб [162, арк. 7]. Ксенія Мельник, жителька с. Словатичі Ківерцівського району розповідала, що від вивозу її врятувала хвороба. Хоча вона не була серйозною, лікар написав потрібний діагноз – тиф. Німці його дуже боялися [153, арк. 1]. Уродженці с. Гірники Ратнівського району М. Ярошук також порадили повідомити про захворювання на тиф. Навіть після «зцілення» Марії Герасимівни від хвороби, німці побоювалися навідуватися до неї [166, арк. 1].

За словами Григорія Редьки, німецький лікар у Корці, який оглядав призначених до вивозу, часто допомагав людям. Так, спочатку він вилікував Григорія Михайловича від скарлатини. Потім прийшов додому і дав йому укол гасу. Нога розпухла і це врятувало від виїзду до Німеччини [161, арк. 1]. Крім того, вивозу у деяких випадках можна було уникнути, давши хабаря поліцаям або лікарям [155, арк. 1].

Ще одним способом уберегтися від вивозу була реєстрація фіктивних шлюбів, які досить часто укладались навіть між підлітками 14–15 років. До паспортів часто вписували неіснуючих дітей, щоб під приводом багатодітності уникнути відправки до Німеччини [317, с. 70].

Однією із форм репресій було поширення розпусного способу життя. Зокрема, 28 січня 1943 р. житомирський генерал-комісар видав директиву про відкриття будинку розпусти у Новограді-Волинському. Управління ним покладалось на «підприємниць» із Західної Європи. Щонеділі він надавався у користування службовцям цивільного управління [175, с. 81].

Складовою репресивної політики на окупованій території були етнічні конфлікти, які активно підігравалися нацистами. Найтрагічнішим з них був українсько-польський конфлікт. Події на Волині 1943–1944 рр. відбувалися в умовах цілковитого безладу, що сприяло проявам найгірших людських інстинктів [194, с. 88-90; 287, с. 385; 310, с. 8]. Воєнно-політичне протистояння ОУН і УПА зі структурами польського емігрантського уряду у Лондоні і Армії Крайової охопило практично райони спільного проживання українців і поляків [197, с. 14; 309, с. 215, 220; 367, с. 333; 384, с. 192]. Окупанти, у свою чергу,

активно розпалювали конфлікт. У різноманітних пропагандистських матеріалах вони виступали «захисниками» то українців, то поляків [299, с. 129; 408, с. 93].

Зрештою, сталося так, як і планували німці. За словами гауляйтера України Е. Коха, передбачалося, щоб поляк при зустрічі з українцем убив його, і навпаки, щоб українець хотів убити поляка. Якщо при цьому по дорозі вб'ють по одному євреєві – мета буде досягнута [192, с. 68; 289, с. 164; 309, с. 220; 367, с. 336]. Очевидець українсько–польського протистояння згадував: «Німці посварили українців з поляками і тепер збирають добрий врожай. З дурного засліплення одних і других добре користуються німці» [289, с. 164; 383, с. 193].

Як зазначає Б. Гудь, саме у період заключного етапу українсько–польського протистояння, який припадає на першу половину ХХ ст., етнонаціональні суперечності увійшли в щільну взаємодію з національно–політичними, що надало йому рис виняткової затягості та жорстокості [287, с. 31]. До кінця 1943 р. Волинь стала місцем десятків тисяч трагедій. І українці, і поляки під час нападів застосовували до населення методи колективної відповідальності. Ніхто не збирався шукати і карати винних у злочинах, а відтак жертвами протистояння ставали переважно невинні люди. Жорстокості кривавим побоїщам надавало те, що до них дуже часто залучалися аморальні особи, яким було байдуже, кому служити, і які завдання виконувати [287, с. 385; 363, с. 330–331; 386, с. 303–304].

Михайло Подворняк у своїх спогадах зазначав: «І розпалилася між поляками і українцями нікому непотрібна братовбивча боротьба. Вона забрала багато невинних жертв з одної сторони і з другої і все це вийшло на користь польським ворогам і ворогам нашим... Наприклад, були випадки, що поляки ловили наших людей, в'язали кількох до купи колючим дротом, а потім обливали бензином і палили. Таке саме нелюдське знущання застосовували до поляків і українці» [265, с. 179, 180].

На Волині протягом першої половини 1943 р. було організовано більш ніж 100 осередків польської самооборони. Найбільші з них були в Пшебражі, Малинському, Біліні, Вербі, Іваничах, Порицькому Копачеві, Римачах, Ягодині

[309, с. 220, 221; 386, с. 302; 408, s. 170-171, 218]. Наприклад, з с. Білина здійснювалися систематичні напади на етнічне українське населення Устилузького, Любомльського, Турійського районів Волинської області [181, с. 85]. У відповідь українцями була проведена акція проти німців і поляків у районі с. Порицьк-Іваничі [181, с. 92; 408, s. 166]. У Цуманському районі Волинської області протягом березня–травня 1943 р. були спалені польські населені пункти Заулек, Галінувка, Мар'янівка, Перелисянка Цуманського району [197, с. 646; 356, с. 69; с. 340; 367, с. 340; 408, s. 94, 171, 183].

У ході трагічного протистояння були знищені польські колонії Гута-Степаньська, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жовдове, Темно-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута Мицька, Мутвиця, Подселене, Поляни, Голинь, хутір Кам'янок і Мельниці, кол. Селисько, Зівка, Островки, Осовичи, Бирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужаче, Гали, Переспа, Перезувка, Каменне. [187, с. 215-218; 192, с. 162, 178, 203; 408, s. 99, 100, 105, 171]. Як впливає з документів штабу об'єднаних партизанських загонів Кам'янець-Подільської області, влітку 1943 р. між поляками та упівцями відбулися масштабні сутички у Мізоцьких та Шумських лісах. Нападів зазнали райцентри Ляхівці та Плужне. Панічні настрої, спричинені українсько – польським протистоянням панували у Корці [168, с. 366].

Активних сутичок між поляками і українцями не було зафіксовано лише у тих районах Волині, що входили до складу Житомирської області. Це зумовлювалося тим, що землі тут не виступали об'єктом територіальних претензій польських національних організацій [387, с. 379; 389, с. 190]. Проте українсько-польське протистояння призвело до панічних настроїв поляків східної частини Волині. Ці настрої посилили міграції волинських поляків, які почали прибувати сюди з кінця літа 1943 р. Найактивніше переміщення польських сімей відбувалося на територію Новоград-Волинського району [170, с. 556; 389, с. 190].

Отже, українсько-польський конфлікт був вигідним для гітлерівців. Кожна зі сторін намагалася розв'язати його самостійно, часто з використанням

третьої сили. Німці підтримували то одну, то іншу сторону, не віддаючи жодній з них вирішальної переваги та посилюючи суперечності між ними. В польсько-українському протиборстві обидві сторони не раз включали до числа своїх противників мирних мешканців, вдавалися до обопільних убивств, нищення житла і господарств [310, с. 116; 338, с. 768; 356, с. 287].

Посилення репресій відбулося зі зміною становища на фронтах. Доповідна записка УШПР так характеризувала ситуацію, що склалась у 1943 р.: «Терор зі сторони німців залишається безкарним. Грабунки та цілковита вседозволеність, терор, високі непосильні податки прирікають населення на довге напівголодне існування. Вічний страх перед окупантами, масовий вивіз у Німеччину викликають спротив у населення» [20, арк. 125].

Ті особи, які вважались підозрілими, мусили відбувати примусові повинності на користь гітлерівської армії. За спротив їм могли призначити тілесні покарання, тюремний строк, конфіскувати майно, або репресувати родичів [9, арк. 8]. Як приклад, можна навести розпорядження, видане рівненським гебітскомісаром Вернером Беєром: «Заряджую для цілої округи, щоб всі мешканці тримали при собі персональні виказки та робітничі картки, хто тільки їх має. Особи, яких під час контролі зустрінеться без вищезгаданих документів, можуть бути поліційно покарані та передані до примусової праці». З метою запобігання непокорі влада заборонила носіння зброї особам, які не мали на це спеціального дозволу [51, арк. 2, 7].

Місцеві начальники СД та поліції безпеки постійно зверталися до населення із закликами доносити на тих, хто виступає проти німців. За порушення цих наказів передбачалась найвища міра покарання [53, арк. 5; 78, арк. 8]. Іноді окупанти вдавалися до різноманітних хитрощів. Уродженка м. Рівного Ірина Куліш–Лукашевич розповідала, що «одного дня учнів з її школи повели на сповідь до церкви. Основною метою цієї сповіді було довідатись у дітей, де зараз наші батьки. Моя бабця, дуже релігійна людина, вчила нас з сестрою говорити на сповіді тільки правду. Я схилию голову і священник мене питає, де батько? (а я знаю, що батько сидить в льосі). Тут бачу

під рясом священника офіцерські штани і чоботи зі шпорами, зрозуміла, що це зовсім не святий отець. Я відповіла, що батько уже працює в Німеччині. Дуже я тоді злякалася, прийшла додому і розповіла усе мамі. А вона втратила свідомість» [149, арк. 2].

Часто знищувались цілі сім'ї. Дітей, немовлят, старих і навіть далеких родичів убивали без суду, як тільки була хоч найменша підозра, що один із членів родини виступив проти влади. Так, 28 лютого 1943 р. за смерть кількох членів СД було розстріляно 25 сімей з м. Березного. В одному з донесень абверу згадувалось, що до березня 1943 р. на Волині німці спалили 40 сіл, серед них Лидівка, Борщівка, Ремель. У Ремелі вони кидали дітей і жінок у палаючі будинки [324, с. 321-323; 356, с. 64].

У ході каральних акцій не шкодували навіть дітей. Зокрема, у лютому 1943 р. ешелон з ними у кількості 1500 осіб, віком від 6 до 12 років, привезли у Дубно. Їх продавали місцевому населенню за 3–4 німецькі марки [20, арк. 46]. Подібна акція відбулася у Новограді-Волинському. Тут пропонували купити дітей віком 8-12 років, які оцінювалися у 4–6 марок. Усіх непроданих німці втопили в річці [233].

Після Сталінградської битви на території РКУ посилювався радянський партизанський рух. Все це не залишилося поза увагою окупантів. Характерною була промова генерального комісара Волині та Поділля Шене: «Ми знаємо що ви саботуєте наші заходи і надаєте допомогу партизанам, якщо ви не припините допомагати партизанам і далі будете саботувати – знищимо ваші села повністю» [21, арк. 14; 273, с. 281].

Особливо жорстокі каральні акції окупанти здійснювали з метою «утихомирення» населення, яке підтримувало або потенційно могло підтримувати партизанський рух. Репресії та знищення нацистами населення як соціальної бази партизанського руху посилювалися по мірі зростання й активізації останнього. Ці заходи інколи цинічно обгрунтовувалися німцями як «попереджувальний захід». Жертвами окупантів ставали не лише особи, причетні до Руху Опору, а й сотні тисяч ні в чому не винних громадян, у їх

числі і ті, хто не становив ніякої загрози окупаційному режимові – діти, жінки, люди похилого віку, хворі. Багато сіл були знищені нацистами разом із їхніми мешканцями у відплату за напади радянських партизанів на Волині [338, с. 748; 389, с. 146-147]. Так, у Волинській області в червні 1942 р. за допомогу радянським партизанам гітлерівці спалили сели Вілиця і Кропивники Шацького району. У зведеному списку комісії для розслідування злочинів у Волинській області, крім великих міст, наводиться список 422 населених пунктів, що зазнали на собі дії карателів над мирним населенням. [385, с. 318]. Повністю були спалені села Колки, Судче, Софіївка, Мар'янівка, Клубочин, Ігнатівка, Вулька-Островецька, Острівки [19, арк. 3-13]. В Рівненській області окупанти знищили 176 і дуже пошкодили 462 населених пункти, абсолютна більшість з яких – сільські [369, с. 145].

23 вересня 1942 р. гітлерівці знищили село Кортеліси. Замкнені в церкві та інших будівлях 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї. Худобу, сільськогосподарський реманент, запаси хліба зі знищених сіл німці забрали собі [324, с. 227; 338, с. 747, 748; 386, с. 318]. За вбивство влітку 1943 р. біля села Шайно (нині – Журавлине Старовижівського району) двох німців окупанти спалили у 208 дворів і вбили 150 селян. У Турійському районі за пошкодження залізничної колії від села Обеніжин до села Овадно, німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 180 його мешканців [338, с. 748].

У липні 1943 р. відбулася каральна акція в селі Малин Острожецького району (зараз – Млинівський район). Мешканців села – чехів та українців – загнали до місцевої дерев'яної церкви і спалили. Всього загинуло 850 осіб. Їхні крики було чути на 5 км [187, с. 103; 384, с. 317-318; 390, с. 16; 410, с. 213].

Акції українських націоналістів проти окупантів також були приводами для знищення сіл. Наприклад, у відповідь за вбивство першими в червні та липні 1943 р. німецьких районних сільськогосподарських керівників були спалені сільські районні центри Демидівка та Верба на Рівненщині. У ході подібних операцій німці бомбардували низку сіл, зокрема, 13 липня таким чином було знищено село Унінець Млинівського району [369, с. 227].

15 липня 1943 р. були спалені села Велика і Мала Городниця. 50 осіб згоріло у двох вщент заповнених церквах. У с. Ворсин окупанти, застосовуючи хитрість, запропонували людям прийти у школу на зібрання. Карателі зачинили людей у приміщенні та почали кидати гранати. Усі, хто знаходився у школі, загинули. Потім село було пограбоване і спалене. Варварських нападів зазнали села Ступно, Повче, Суйми, Білашів. 25 серпня 1943 р. було підірвано німецький потяг поблизу с. Олики Луцького району. У відповідь гітлерівці спалили усі хати, що знаходились поблизу колії. Людей, яких зловили, живцем кидали у вогонь. Житель с. Піддубці Луцького району Павло Климчук розповідав, що його заарештували за сина, який залишив поліцію і пішов в партизани. Сина зловили і розстріляли. П. Климчук наголошував, що німці розстрілювали людей без будь-якого суду [394, с. 159, 160-161, 163, 176].

Для того, щоб тримати населення у покорі, було посилено поліцейний контроль. На сторінках офіційних видань повідомлялося, що розміщення гарнізонів поліції у селах та містах спрямоване на «знищення бандитів» [45, арк. 14]. Проте насправді це було однією з ознак посилення репресій. Так, 4 листопада 1943 р. козацький охоронний батальйон оточив с. Одереди Волинської області з метою помститись за спротив місцевого населення. На площу були зігнані усі чоловіки віком від 17 до 45 років, з яких 19 були розстріляні на місці [171, с. 95].

Уродженка с. Сапожин Гощанського району Ганна Кулій згадувала, що поблизу села німці зазнали нападу, коли їхали на Корець. Зранку 22 грудня 1943 р. вони разом з власівцями оточили село кулеметами з чотирьох сторін. Нападники привезли бензин, щоб спалити школу, церкву та людей. Погода в день нападу була погана, а тому усі чоловіки-повстанці були вдома, а не в лісі. Місцевий ляндрірт зазначив, що люди, яких зігнали у школу, не можуть бути «бандитами», оскільки знаходились там повними сім'ями. Розстріляли лише тих 18 осіб, які були у списку [151, арк. 1].

Про принцип колективної відповідальності згадував мешканець с. Антопіль Рівненського району Дмитро Степанюк. Одного разу за вбивство

німця у клуні спалили 40 осіб. При цьому хапали усіх без розбору. Палили цілі села. Селян зганяли в одне місце і вбивали. Робили це різними способами. Сусіднє з Антополем село Чорні Лози знищили повністю [165, арк. 2]. Восени 1943 р. за відмову населення здавати поставки, а також за вбивство кількох гітлерівських солдат та офіцерів, окупанти спалили 13 сіл Острозького району [193, с. 22]. У зв'язку з «партизанською загрозою» лядв'їрт у Шумську «застрахувався» на 7000 людських життів, у Катербурзі – на 4000 [258].

Не уникли арештів й чиновники української допоміжної адміністрації, які вважалися неблагонадійними. У 1943 р. хвиля їх арештів прокотилася у Рівному, Костополі, Сарнах. Незадовго після цього в рівненській тюрмі стався бунт зі спробою втечі, під час якого було вбито одного гітлерівця. У відповідь 10-11 лютого 1943 р. німці розстріляли близько 1000 в'язнів, серед яких було багато представників інтелігенції. Про розстріл було оголошено у пресі задля залякування населення. Значна кількість рівнян покинула свої будинки. 23 лютого 1943 р. в місті було проведено нові арешти, в результаті яких було розстріляно 63 українця. Серед жертв були колишній директор Костопільської гімназії Бачківський, священник Роман Данилевич та 18 службовців із бюро гебітскомісаріату [324, с. 322].

Про арешти у Крем'янці 23 березня 1943 р. писав у своєму щоденнику Р. Кравченко-Бережний: «Люди, яких взяли, нічого спільного між собою не мають. Серед них абсолютно різні по становищу, поведінці і переконанням особи» [258].

16 липня 1943 р. на Волині було заарештовано велику кількість української інтелігенції – вчителів, священників, лікарів, інженерів, журналістів. Зокрема, у відповідь на замах і вбивства високопоставлених німецьких чиновників РКУ 15 жовтня і 19 листопада 1943 р. у Рівному було розстріляно 350 в'язнів [180, с. 445, 453; 187, с. 220; 324, с. 389, 390]. Загинули Анатолій Демодовгопільський (відомий театральний діяч м. Рівного), Петро Колесник (головний редактор часопису «Український хлібороб»), Харитя Кононенко (співзасновниця Союзу українок Канади, організатор жіночих

об'єднань у Західній Україні, організатор УЧХ), Антін Кучерук (співробітник Рівненського видавництва газети «Волинь»), Іван Луць, Марко Ревуцький, Федір Шкурко (члени радянських підпільних організацій), низка священослужителів [368, с. 76-78].

Масові страти відбулися у Старокостянтинові. Були страчені лікарі Гаравський, Липовецький, Сенглер, фармацевт Трахтенберг, вчителі Бондарєв, Коцюба, Іван та Йосип Савчуки [22, арк. 6].

На Волині мали місце екзекуції і знущання різного характеру. Крайсляндвірт м. Дубно побив сімох селян тільки за те, що вони його не привітали. Останні навіть не знали, хто він такий. У Здолбунові екзекуції відбувалися в центрі міста на ринковій площі, в Рівному – на вул. Білій.

В одному з німецьких рапортів повідомлялося, що коли у Кременці до кінозалу входив гебітскомісар, усі повинні були вставати і вітати його. Іноді він продовжував насолоду в той спосіб, що тричі входив до зали і щоразу відбувалася та сама церемонія [324, с. 322].

Уродженець с. Балашівка Березнівського району Рівненської області Андрій Гаврилук згадував: «Німці неодноразово знущалися над населенням. Вони могли прийти в будинок і забрати все, що хотіли. Люди закопували свої речі в городі, ховали в лісі» [144, арк. 2].

Під час відступу жорстокість німців посилювалася. Зокрема, 4 березня 1944 р., коли вже лунали постріли радянської артилерії, у с. Караїна Теофіпольського району Хмельницької області гітлерівці почали підпалювали хати та вбивати місцеве населення. Більшість жінок та дітей, яких не встигли вбити, спалили живцем. Загалом, загинуло 92 мешканця села [186, с. 102].

За словами Ксенії Мельник, масштабних репресій до 1944 р. гітлерівці у с. Словатичі не проводили. Проте при відступі вони відзначалися крайньою жорстокістю: обстрілювали поля, ліс, будинки, здійснювали бомбардування. Жителі були змушені тікати у ліс і копати землянки [153, арк. 1]. Леонід Віллічук згадував, що за час окупації кількість мешканців у селі Семенів Білогірського району Хмельницької області значно зменшилася [143, арк. 2].

Тогочасну атмосферу описав у своєму щоденнику Максим Федорчук з с. Піддубці Луцького району: «Щодня кожне село сподівається нападу німців... Села горять щоденно. Німці такі люті, що коли когось ловлять, то кидають живцем у вогонь» [289, с. 157].

У ніч на 1 січня 1944 р. у школі с. Підгайці Тереманського району Волинської області гітлерівці розстріляли 100 в'язнів, яких привезли з Луцької тюрми. Для того, щоб приховати злочин, до школи нікого не підпускали, а потім її взагалі спалили [171, с. 105-106].

Отже, репресії як засіб політичного впливу почали застосовуватися гітлерівцями від самого початку встановлення окупаційного режиму. Вони мали яскраво виражений ідеологічно-расовий аспект. Першочергово знищувалися радянські партійні працівники, комсомольці, військовослужбовці Червоної армії, євреї, а також члени опозиційно налаштованих політичних сил. Серед інших причин репресій можна виділити бажання гітлерівців встановити атмосферу абсолютного послуху, забезпечити систематичне пограбування Волині, придушити партизанські рухи. Істотний вплив на розширення їх масштабів справило також загострення становища на фронтах. Найбільш поширеними проявами репресивної політики нацистів стали смертна кара, масові розстріли, ув'язнення, принцип колективної відповідальності, депортації до Німеччини.

4.2. Голокост на Волині

Перед Другою світовою війною в УРСР проживало понад 2,7 млн. євреїв. За цим показником вона займала перше місце в Європі і друге у світі. Особливістю їх розселення була висока концентрація, а також певні особливості у розподілі між регіонами. У західних областях було набагато більше населених пунктів, де вони становили понад половини усіх жителів [420, с. 203].

Стосовно Волині, то євреї були тут третьою у кількісному відношенні національною групою, яка становила 10 % населення регіону напередодні війни. Варто врахувати, що восени 1939 р. сюди прибуло майже 60 тисяч єврейських біженців, з числа яких до 1941 р. залишилося 24 тисячі [286, с. 253]. За підрахунками американської дослідниці Міріам Вейнер, у передвоєнний час єврейське населення м. Дубно становило 47 % від загальної кількості, Ізяслава – 33 %, Кременця – 36 %, Любомля – 91 %, Луцька – 44 %, Острога – 62 %, Рівного – 43,9 % [413, р. 92, 102, 138, 142, 178, 190, 203].

Нацисти зазделегідь готувалися до знищення євреїв. Вже 24 січня 1939 р. другий після Гітлера військовий і економічний керівник Третього райху Г. Герінг доручив шефу Головного управління імперської безпеки Г. Гейдріху вирішити «єврейське питання» шляхом депортації євреїв з Німеччини, а 31 липня 1941 р. – провести необхідну підготовку і подати повний план попередніх організаційних, технічних і матеріальних заходів щодо їх знищення [380, с. 497; 382, с. 223]. В Україні геноцид набув найбільш жорстоких форм. У розумінні загарбників тут жили не просто євреї як народ, а «євреї–більшовики», які склали основу радянської влади і являли собою керівну силу революції, для запобігання якої необхідно у будь–який спосіб позбутися від її носіїв [420, с. 5].

Акції знищення євреїв розпочалися з перших годин нападу на СРСР. Авіабомбардування, що здійснювалися ще до вступу вермахту, поряд з військовими цілями, були спрямовані і на квартали міст та містечок західної

України, де компактно проживало єврейське населення. На Волині руйнувань зазнали Олика, Колки, Ковель, Сарни, Радивилів, Млинів, Гоща. Сотні єврейських родин залишилися без даху над головою [286, с. 253]. Унаслідок боїв за Острого, що тривали до 2 липня 1941 р., під час обстрілів загинуло близько 500 євреїв міста [269, с. 241; 382, с. 34]. Загалом, на Волині у перші дні війна забрала життя 5 тисяч осіб єврейського походження [412, р. 186].

Одразу після нападу Німеччини на СРСР цивільне населення прагнуло евакуюватися на схід. Зокрема, уродженка м. Острога О. Руй згадувала, що такою можливістю у першу чергу скористалися молоді чоловіки-євреї, серед яких, наприклад, був її сусід Шмилек Штирнберг [162, арк. 1].

Якщо аналізувати кількість врятованих євреїв на Волині, то в різних її регіонах вона буде суттєво відрізнятися. З Рівненщини змогли втекти майже вдсятеро більше євреїв, ніж у Волинській області, що пояснюється більшою відстанню від кордону. Наприклад, в Корці завдяки евакуації врятувалося 20% євреїв, в Мізочі – 15%, в Острозі – 10%. Натомість у містах Волинської області – лише 3% в Турійську, в Мацієві – 2,5%, в Ковелі – 1,6%, в Луцьку – 1,5%. Середній відсоток евакуйованих євреїв Волині становить 5% (12000-13000 осіб). Такі показники є набагато меншими, якщо їх порівнювати загалом із Західною Україною – 10-12% [352, с. 43].

Проте, далеко не всі були переконані в необхідності евакуації. До того ж були євреї, які не вірили чуткам про антисемітські дії нацистів у Польщі, пам'ятаючи порівняно толерантну поведінку німецьких військ в часи Першої світової війни [269, с. 186; 321, с. 186; 352, с. 42; 383, с. 192].

Згадуючи про геноцид євреїв у Корці, Наум Анапольський зауважив, що одразу після захоплення містечка «євреї ще не знали, що являють собою німці, і в перший день окупації вели себе спокійно, але вже на другий день ми перестали відчувати себе людьми» [173, с. 75].

Нова влада змусила усіх місцевих жителів пройти процедуру обліку. Основою для первинної ідентифікації був паспорт радянського зразка. Це дало

можливість виокремити євреїв з-поміж решти місцевого соціуму, перетворити на особистий суб'єкт переслідувань та приниження людської гідності [330, с. 156, 159].

Багато євреїв не могли собі уявити, що на них чекало, наївно надаючи свої демографічні дані, на основі яких вирішувалася їхня доля. Дуже швидко вони збагнули, що їм немає місця на землі за «нового порядку», проте небагатьом вдалося уникнути страшної участі [333, с. 54, 55].

Убивства, зазвичай, здійснювали спеціальні загони – «айнзацгрупи». Їх головним завданням було «безжалісне знищення ідеологічних і расових ворогів». Разом з німецькою поліцією порядку, Ваффен-СС, військових формувань тощо вони влітку 1941 р. розгорнули винищувальну кампанію проти єврейських громад [303, с. 87; 382, с. 10].

Спочатку айнзацгрупи зосереджували операції своєї розвідки, поліції та сил безпеки проти євреїв чоловічої статі (віком від 17 до 45 років), яких вважали найбільш небезпечною безпосередньою загрозою та потенційним джерелом опору. Але невеликі каральні підрозділи не мали ані часу, ані достатніх сил для масових убивств. Для збільшення масштабів нищення єврейського населення райхсфюрер СС Г. Гімлер призначив додаткові сили під командуванням шефа СС та поліції Фрідріха Екельна.

Уже 25 липня 1941 р. Ф. Екельн наказав 1-й бригаді СС «очистити смугу Рівне-Новоград-Волинський від розпорошених бійців 124 дивізії Червоної армії та від інших ворожих груп». В результаті цієї операції було знищено 1658 єврейських чоловіків та жінок у Новограді-Волинському. Наприкінці липня 1941 р. він особисто керував масовим розстрілом 800 євреїв обох статей (віком від шістнадцяти до шістдесяти років) на берегах річки Случ [333, с. 97, 102].

На лінії Горохів–Луцьк–Рівне–Новоград–Волинський діяла зондеркоманда 4а під керівництвом штандартерфюрера СС Пауля Блобеля, архітектора за фахом. У результаті пошуку «радянських активістів» було вбито багато євреїв у Луцьку, Дубно, Рівному, Костополі, Щепетівці, Олиці та інших населених пунктах [121, арк. 67, 69; 346, с. 53; 414, р. 72; 415, с. 158, 180].

Улітку 1941 р. дедалі більше есесівців та іншого німецького персоналу на місцях усвідомили, що їх було призначено на роль виконавців або співучасників масових убивств. Вони адаптувалися до цієї ролі значною мірою шляхом передачі деяких «неприємних» завдань ненімцям і через «поліпшення» методики масових розстрілів, що, своєю чергою, дало їм можливість збільшувати масштаби вбивств [333, с. 112].

Про один із таких випадків згадувала Варвара Барац, яка тоді проживала в Рівному. У будинок, де мешкали євреї, увірвалися німці. Вони почали виштовхувати чоловіків. Того вечора схопили близько 400 осіб, які 9 липня 1941 р. були розстріляні на околиці міста [245, с. 12]. Такі акції були непоодинокими. Незабаром почалося полювання на чоловіків-євреїв ніби на примусові роботи. Внаслідок цього життям поплавилися 300 осіб з Корця, у т. ч. хлопчики 10–12 років, яких вивезли за місто у напрямку Новограда-Волинського. Їх примусили копати ями, в яких жертви були поховані живцем. Деякі з останніх намагалися вибратися, а тому по могилах декілька разів проїхались трактором [121, арк. 154].

Масове винищення євреїв відбулося в кар'єрі Здолбунівського цементного заводу. Спочатку було розстріляно близько 700 осіб, а починаючи з 7 серпня по вересень 1941 року – разом близько 4300 осіб. Земля, якою засипали вбитих, потріскалася і з неї витікала кров. Перед смертю людей роздягали. Одяг продавали, а кращі речі відправляли в Німеччину, або ж залишали собі [355, с. 306].

16 серпня 1941 р. за межами Костополя було страчено 470 чоловіків євреїв (за іншими даними – 600), серед яких були найбагатші члени громади. Сім'ї останніх були введені в оману і платили великі гроші нібито для потреб своїх рідних, яких відправили у табір примусової праці [121, арк. 67, 69; 382, с. 160].

Загалом, знищення євреїв було закритою акцією для цивільного населення. Однак інколи розправи над окремими євреями влаштовували на загал для устрашу жителів. Так, в Острожці учнів школи змусили спостерігати

за стратою євреїв, стежачи, щоб школярі не відвертали голови. В Мізочі людей зігнали в центр містечка спостерігати за стратою 2 євреїв. Нерозповсюдження інформації про злочини стосувалося і заборони фотографування. Від 2 листопада 1941 р. Кейтель видав указ про заборону фотографувати акції. Лише в окремих випадках на це міг дати дозвіл командир дивізії [352, с. 47; 383, с. 190].

На думку українського історика М. Ковалю, ще напередодні нападу Німеччини на СРСР створився сприятливий ґрунт для ймовірної трансформації побутових непорозумінь серед населення в етнічні, які мали наслідком зростання антисемітизму. Подаючи єврейство як «опору більшовизму», нацисти намагалися використати антибільшовицькі настрої та расові забобони частини жителів, аби створити враження, ніби усе суспільство вимагає від них ліквідації євреїв. Водночас, вони розраховували на те, що в антиєврейські акції вдасться втягнути якомога більше українців [320, с. 164-165; 385, с. 158].

Насилля зблизило німців і деяких представників місцевого неєврейського населення. Гнів, як окупанти і хотіли, був скерований проти євреїв. Особи, які відгукнулися на німецький заклик, знали, що догоджають новому господареві – незалежно від того, вірили вони, чи ні, що у їхніх бідах винні євреї. Своїми діями вони підтверджували світогляд нацистів [382, с. 207-208].

Євреї західної Волині виявились особливо вразливими перед насильством з боку місцевого населення. Щонайменше у 27 містечках і селах великі групи людей, серед яких були і жителі сусідніх сіл, пограбували єврейське майно, а деякі з них убили власників. На євреїв намагалися також перекласти відповідальність за вбивства в'язнів волинських тюрем, здійснених органами НКВС. Усе це стало прелюдією для антиєврейських погромів, що відбулися у Дубно, Кременці, Корці, Шумську та Тучині. Так, у Кременці, де було виявлено понад сотню убитих в'язнів, загинуло близько 130 євреїв [273, с. 66]. У Луцьку вбили 2 тисячі євреїв, назвавши цю акцію помстою за кривду, що її завдали євреї-комуністи [383, с. 207]. Реакцію місцевого населення на ці події зафіксував священик Максим Федорчук у своєму щоденнику:

«Оповідують, що у в'язниці всі покатовані і розстріляні... всі в'язні полягли від большевицьких куль. Коли цьому дійсно правда, то жидам буде могила!!!» [289, с. 92].

Антиєврейські заходи застосовувалися загарбниками відразу після захоплення того чи іншого населеного пункту. Впроваджуючи селекційну політику щодо єврейського населення, вони принижували гідність людей, здійснювали знущання, побиття, вбивства. Мешканець Корця Я. Вулах засвідчив, що на другий день після оволодіння містом гітлерівці приступили до наведення «порядку», розпочавши погроми єврейських магазинів та приватних будинків, які супроводжувалися побиттям жертв до напівсмерті [121, арк. 154-155]. Про подібну ситуацію дізнаємось також зі спогадів невідомої єврейки з Млинова [11, арк. 3-4].

Окупація Волині супроводжувалася нововведеннями, які регламентували життя місцевого населення. Частина їх безпосередньо стосувалася євреїв. Вони, як «ворожі райху», відокремлювалася від решти жителів. З расових мотивів для них запроваджувалася спеціальна позначка, яку під страхом смерті вони мусли носити на одязі [320, с. 164]. Це були пов'язки чи нашивки з зображенням шестикутної зірки Давида. Ідентифікації підлягали не лише дорослі, а й діти. Недотримання цього розпорядження каралося штрафом у розмірі 1000 радянських карбованців [49, арк. 1; 330, с. 57].

Із перших днів окупації населення Волині обмежувалося у вільному пересуванні. У разі потреби необхідно було мати відповідний дозвіл від влади. А от євреї не могли вільно пересуватися навіть у межах одного населеного пункту [50, арк. 2; 330, с. 159]. Виняток робився лише на випадок, якщо вони йшли працювати, і у визначені години [171, с. 86-87].

Перебування поза помешканням після 19-ої години заборонялося та каралося ув'язненням або смертю. Михайло Подворняк згадував, що «жидам заборонялося поза заході сонця виходити на вулицю, а вдень вони не мали права ходити хідником, а тільки серединою вулиці» [264, с. 150].

Євреї повинні були реєструвати своє майно, рід діяльності, фінансові збереження [333, с. 115]. Стосовно майна і помешкань, то влада вважала, що «жидівське володіння стоїть на останньому місці» (у т. ч. на випадок пожеж) [25, арк. 1]. Забороняючи їм користуватися послугами поштового зв'язку, окупанти сприяли ізоляції громад одна від одної [202].

Євреям заборонялося бувати у крамницях, відвідувати їдальні, кафе тощо [317, с. 164]. Документи свідчать, що на ринках вони могли торгувати з 10-ої до 12-ої години у визначений день, за дозволом районних і міських управ [173, с. 35].

На вивісках підприємств, якими керували євреї, обов'язково потрібно було зазначати: «жидівське підприємство». Окрім того, вони повинні були працювати по суботах (священний день в іудейській релігії), оскільки «днем спільного відпочинку є неділі і державні свята» [139 арк. 1].

Однією з специфічних рис ідентифікації єврейського населення Волині було те, що в деяких випадках позначали ще й домівки єврейських жителів. Зазвичай, на дверях зображували (рідше вивішували) шестикінечні зірки голубого кольору, а в деяких випадках – ще й написи «Jude». Хоча ця практика не була винятком з правил, але й не набула особливого поширення [355, с. 240].

Значна частина синагог була знищена, а їхнє майно – пограбоване. Окупанти відкрито насміхалися над релігійними почуттями віруючих, примушуючи їх спалювати чи топтати ногами звитки Тори [330, с. 160]. Особливо вразливим було становище раввинів. Разом зі своїми одновірцями вони ставали об'єктами насилля з боку німців і неєвреїв [412, р. 139]. Зокрема, у Корці їх примусили винести з синагоги Тору, священні книги, облили їх бензином і спалити. Тих, хто відмовлявся виконувати наказ, били до смерті, розстрілювали. Дехто не витримував знущань і помирав. Тих, хто залишився живим, фотографували на фоні палаючих Тор. Німці примушували нещасних стригти одне одному бороди, вистригати на голові хрест [171, с. 76].

На всіх євреїв окупанти наклали високі податки і виділили їм крихітні харчові пайки. Зокрема, окружний костопільський гебітскомісар Ленерт видав

розпорядження, згідно якого вони мали сплачувати податок у розмірі 25 % від доходу. Його сплачували навіть за новонароджених. Він становив 10% доходу батька і матері. За перший місяць від народження дитини батьки мали сплатити весь отриманий місячний заробіток [111, арк. 14].

Згідно розпорядження райхсміністра східних окупованих територій А. Розенберга, євреї у віці від 14 до 60 років повинні були обов'язково працювати [269, с. 192; 324, с. 523]. Трудові правовідносини для них регулювалися по-іншому, ніж для неєвреїв. Лише для євреїв застосовували принизливу, а інколи безглузду працю. Їх примушували чистити туалети, марно носити вантажі на верхні поверхи будівель і навпаки – вниз, запрягали у вози замість коней, щоб везли меблі і пограбоване майно. При цьому нещасних жорстоко били [121, арк. 154].

У Корці євреїв примушували збирати руками сміття, бите скло, не даючи ані віників, ані лопат [173, с. 75]. Їх використовували у якості робітників на тартаках, вирубці дерев у лісах, вантажних роботах, торфових шахтах, будівництві каналізації тощо [422, р. 34, 160].

Потреба у робочій силі зберегла, хоч і тимчасово, життя багатьом євреям Острога 4 серпня 1941 р. Проте, 2000 осіб було розстріляно, нібито, за допомогу радянським солдатам і парашутистам, які були помічені в сусідньому Оженині. Наївні люди вірили, що будуть відновлювати місто від руїн [269, с. 241; 422, р. 34]. В. Вальдман згадував, що «вдосвіта 4 серпня 1941 р. усіх жителів єврейської національності виганяли з домівок, не дивлячись на вік і стать. Була сформована колона, яку гнали у напрямку Нового містечка в урочище Красностав. Дорогою есесівці знущалися з людей, били залізними прутами, особливо чоловіків, які носили бороди. Зі сформованої колони гітлерівці набирали другу колону чоловіків, старших за віком і тих, хто носив бороди, хворих, інвалідів» [142, арк. 1-2]. Федір Інтергойз, якому пощастило уникнути розстрілу, наголошував, що людей погнали за місто на схід, де був густий сосновий ліс. Там знаходилися довжелезні свіжовикопані ями. Усім наказали роздягнутися. Потім бранців підводили до ями по 100 осіб і під звук

свистка та гавкіт собак стріляли в потилицю. Усіх, хто залишився живим, знову зібрали в колону і погнали додому [257, с. 3]. Коли євреї повернулися у місто, їх майно було розграбоване. Острозька вчителька Блюма Штирнберг у своєму прощальному листі написала, що ті, хто залишився живими, «були задоволені, ніби виграли найбільший приз у лотереї життя. Інстинкт виживання був таким сильним, що раділи навіть з такого життя. Той етап тривав 4 тижні, «урізноманітнений» такими моментами, як конфіскація золота та срібла, сплата контрибуції розміром 100000 карбованців і очікуванням, що всім загрожує гетто» (див. додаток 6) [198, с. 32-33].

Крім того, очільник райхскомісаріату «Україна» Е. Кох запровадив штрафний податок на організації та установи, в яких працювали євреї. Останні втратили право займатися певними професіями, хоча особи з дефіцитними спеціальностями все ж продовжували працювати. Водночас, місцеве населення закликали до того, щоб звільняти всіх фахівців-«жидів» [98, арк. 16-25].

Примусове переселення євреїв почалося відразу після захоплення Волині. Уродженець с. Стадники Острозького району Василь Вальдман згадував, що його сім'ю та багатьох інших місцевих євреїв насильно вивезли з околиць у місто та поселили на вулицях, які в майбутньому стали складовою гетто. З цього часу розпочалося «страшне, принизливе, якщо так можна сказати, життя» [142, арк. 1-2].

На думку американського історика Тімоті Снайдера, ключем до націонал-соціалізму була його здатність відбирати у груп людей право вважатися людьми [382, с. 399]. Рівнянку Зою Нестерову дуже засмутив один випадок, коли восени 1941 р. вона зустріла на базарі шкільну подругу Фейгу з нашитим на одязі жовтим колом. Вона покликала її, щоб та підійшла. Відповідь єврейської дівчини була приголомшливою: «Нам не можна. Ми ж не люди, ми – євреї» [289, с. 123].

Така ж доля очікувала всіх волинських євреїв. Вони були поставлені поза законом. За їх побиття і вбивства нікого не карали. У Рівному та інших містах

було багато випадків викрадення євреїв на вулицях і з робочих місць. Їх потім ніхто не бачив [409, р. 520].

На євреїв були накладені високі контрибуції і реквізиції. Жодних інструкцій, які б регламентували цей процес, не існувало. Спочатку реквізиції підлягало все цінне майно – золото, прикраси, коштовності. Але вже взимку 1941 р. для порятунку вояків вермахту від холоду євреї мали здати всі теплі і хутрянні речі. В осіб, які мешкали в сільській місцевості, конфіскації підлягала домашня худоба [269, с. 579, 583; 330, с. 170].

Про те, що німці здійснювали відверте пограбування, згадувала В. Барац. За її словами, вони в першу чергу наказали євреям здати золото, срібло та інші коштовності (дозволялося залишати лише обручки, а лікарям – золоті годинники). Тисячі людей змушені були стояти у чергах зі своїми коштовностями [245, с. 13, 23].

Доволі часто перед єврейськими громадами ставилися вимоги, які не можна було виконати у повному обсязі. Громаді Шумська 8 травня 1942 р. потрібно було за два дні поставити 100 наручних годинників, тканину і костюми, 5000 золотих рублів і 2000 доларів. Вже 2 червня вона мала здати 50 друкарських машинок, 5 вантажних авто, 5000 лампочок, 100 велосипедів. 30 заручників були розстріляні за те, що громада не виконала контрибуцію на 100 %.

За оцінкою ізраїльського історика С. Спектора, 40 тисяч родин, які пережили перший етап убивств, заплатили окупаційній владі від 14 до 40 млн. крб. (відповідно кожна сім'я – від 350 до 500 крб.). Загальна сума виплат у грошах і золоті склала біля 100 млн. крб., або 2500 крб. у середньостатистичній сім'ї.

Щодо людських втрат, то на першому етапі винищення було страчено приблизно 20 % волинських євреїв. Зокрема, їхня кількість у Рівненському й Острозькому районах скоротилося відповідно на 1/5 та 1/3. Більшість жертв складала працездатні чоловіки, внаслідок чого постраждало багато єврейських родин. Відсутність лідерів і громадських діячів, убитих на першому етапі

винищення, стала відчутною при формуванні юденратів. На посади призначали осіб без досвіду. Як наслідок, страждало усе єврейське населення регіону [412, р. 115, 99, 100].

У деяких містах Волині спостерігався великий наплив євреїв, які намагалися врятуватися від розправ. Окупанти не заважали їх притоку до Луцька і Рівного. Таким чином вони свідомо намагалися сконцентрувати єврейські маси у рамках підготовки до великого «дійства винищення» [411, р. 522]. Внаслідок цього кількість євреїв Рівного зросла на 399 осіб (з 15 серпня до 15 жовтня 1941 р.) [88, арк. 1], а в Луцьку – на 180 осіб (з 12 листопада до 20 грудня 1941 р.), хоча вбивства вже тривали [330, с. 156].

У західних регіонах України частина євреїв на певний час ще зберегла собі життя. Швидкі військові дії літа 1941 р., деякі запізнення з виданням наказу вищого політичного керівництва райху про початок їх тотального знищення та міркування суто економічного характеру стали причиною того, що в тилу вермахту залишилася досить велика кількість єврейського населення. Власне, у каральних структур не було достатніх ресурсів, аби виконати покладені на них завдання у повному обсязі [330, с. 179].

Перехід до винищення в останню чергу відбувався на тих землях, що їх німці захопили першими. Райони Волині становили типову для багатьох містечок і невеликих міст картину – євреї тут налічували близько половини населення. Варто зазначити, що на відміну від цих міст, Рівне у листопаді 1941 р. вже зазнало масової каральної акції [269, с. 240; 382, с. 229-230; 383, с. 195]. Організатором цього злочинного дійства був головнокомандувач СС і поліції у тилу групи армій «Південь» обергрупенфюрер Ф. Екельн. Знищення євреїв було умовою появи Е. Коха у Рівному – столиці райхскомісаріату «Україна». Про це відкрито заявляли його співробітники.

6 листопада 1941 р. поліція наказала всім євреям з'явитися для переселення, взявши з собою усі цінності та необхідні для «подорожі» речі. Головну роль у винищення рівненських євреїв відіграв загін СД штурмбанфюрера Германа Лінга, що був оперативною частиною айнзацгрупи 5

і налічував приблизно 20 осіб. Близько 17,5 тисяч євреїв було перевезено у розташований неподалік ліс – Сосонки. Проте нечисленний загін був не в змозі самостійно знищити таку кількість людей. Тому за наказом Екельна у Рівне були направлені поліційні частини з інших міст – Житомира, Вінниці, Сарн, Луцька. Активну участь у цьому ганебному дійстві брали рота «Остланд», українська допоміжна поліція, службовці місцевого гебітскомісаріату, добровольці з батальйону земельних стрільців, що охороняли табір військовополонених у місті, штатна рота головнокомандувача вермахтом в Україні. Загальна кількість виконавців даної акції складала 1500 осіб.

Аналіз архівних матеріалів дозволив досліднику А. Круглову створити більш-менш цілісну картину того, що відбувалося у Рівному на початку листопада 1941 р., зокрема, розкрити механізм убивств, а також ступінь і міру участі у них різних німецьких органів та підрозділів. Зокрема, Ганс Пільц, доповідаючи слідчим органам ФРН у якості свідка 16 березня 1959 р., зазначив, що сфотографував місце страти у Сосонках. Він особисто бачив, як євреїв групами по 20–30 осіб відводили на край викопаної могили. Тих, хто пручався, підганяли палицями або силою збивали на землю. Людей ставили на коліна. Одні плакали і кричали, інші, навпаки, були дуже спокійними. Свідка вразило те, що серед жертв було багато маленьких дітей, яких члени «могильного батальйону» хапали, високо підкидали, а потім розстрілювали. На все це повинні були дивитися наступні жертви. Одяг і багаж останніх тривалий час вивозили на підводах. Годинники і прикраси були здані гебітскомісару Беєру, запаковані і відправлені у Берлін. 16 листопада на місці страти Пільц фотографував неєвреїв, які у пошуках цінностей рилися у землі. Реакція людей на події, що відбулися, була різною. На багатьох усе це наводило жах, але й було багато байдужих.

Члени розстрільних команд під час страти вживали багато алкоголю. Протягом першого дня не встигли розстріляти усіх євреїв. Нещасні жертви, чекаючи своєї участі, ночували на лісовій галявині просто неба. Вночі падав сніг і було дуже холодно. Інші учасники розстрілів розповідали, що через

сильний холод євреї були настільки виснажені, що не могли поворухнутися. У замерзлій багнюці лежали літні чоловіки і жінки. Діти 4–5 років внаслідок переохолодження замерзали на смерть [327, с. 104-105, 123-124, 130, 145, 149, 158, 161; 356, с. 43].

За словами американця Майкла Масманно, який був суддею на Нюрнберзькому процесі, гітлерівці не вважали своїх жертв за людей, а катів навіть шкодували. Вони відбирали в нещасних усе, включаючи саме життя, але називали постраждалими грабіжників і вбивць. Зокрема, підсудний Пауль Блобель був упевнений, що життя євреїв не таке цінне, як життя німців. Стверджуючи моральну перевагу вбивць над жертвами, він вважав, що «німецькі солдати, які брали участь у стратах, страждали від нервового виснаження більше ніж ті, кого вони повинні були розстріляти» [347, с. 150].

У Рівному після триденної «акції» єврейське населення було викреслене з реєстру громадян. Це стосувалося навіть тих 5000 осіб, які залишилися живими [368, с. 136].

5 вересня 1941 р. Е. Кох віддав наказ створити гетто в містах, де євреї становили велику частку населення. Більшість з них були розташовані на території Західної Волині [273, с. 19; 383, с. 197]. Михайло Подворняк у своїх спогадах так описав ці новоутворення: «[...] Віддали жидам у місті найгіршу якусь частину і всіх переселили туди. Огородили ту ділянку високою дерев'яною огорожею, зробили браму і поставили варту. І це було т. зв. гетто, про які наші люди перед тим ніколи не чули і якого ніколи не бачили. І тоді жид не мав права вийти за місто, хіба тільки за спеціальною перепусткою. Всі вікна в гетто, які виходили на місто, були позамазувані вапном, забиті дошками. Кожного ранку в гетто заходила міліція, вивозила звідти жидів, які робили в місті різні найбрудніші і найтяжчі роботи, а ввечері їх назад під охороною запроваджували до гетто. Такі гетто були по всіх більших містах Волині. Довелося їх бачити у Кременці, Почаєві, Вишнівці» [258; 264, с. 150-151].

Для організації гетто, як правило, використовували найбідніші, занедбані райони міст, окраїни. Спільною рисою різних гетто були нелюдські умови і постійна загроза смерті [269, с. 194; 312, с. 192, 195]. Фактично, вони були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням. На переселення людей до цих резервацій встановлювали різні терміни. Так, за наказом кременецького гебітскомісара Ф. Мюллера на проведення такої акції відводився термін 1,5-2 місяці. З огляду на сувору зиму, переселення з його брутальними методами призвело до великої смертності серед євреїв [312, с. 70]. А на переселення до Колківського гетто їм надавалося лише півгодини [422, р. 166].

Концентрація євреїв у гетто супроводжувалася їх пограбуванням. Доведення жертв до становища жебраків, а, отже, до голодної смерті, було складовою нацистської політики. Вони найчастіше переселялися в гетто з тим «скарбом», який змогли принести в руках. Навіть одяг, що залишався в їх оселях, сортувався і потрапляв у магазини. Будинки, в яких раніше жили євреї, переходили у державну власність. Залишені оселі мали бути неушкодженими та впорядкованими [173, с. 21-22].

Управляли особами, розміщеними в гетто, єврейські ради – юденрати. «Своє» керівництво повинно було забезпечити виконання німецьких наказів, звільняючи окупантів від безлічі проблем. Юденрати відповідали перед владою за облік євреїв, збір податків, керували підприємствами на території гетто, здійснювали відбір осіб для «переселення», «вивезення на роботу в інші райони» (тобто для знищення), виділяли осіб для різноманітної праці: прибирання, ремонту, будівництва доріг і мостів [322, с. 192-193; 347, с. 41-42]. Найчастіше виконувані роботи були пов'язані з ризиком для життя. Відмова від них означала жорстокі покарання і смерть. Такий випадок мав місце у Колках при будівництві мосту через р. Стир [422, р. 168].

Однак, важка праця рятувала людей від створеного окупантами штучного голоду. Зокрема, на території Вишнівецького гетто діяла фабрика з виготовлення валянок, на якій працювало працездатне населення [312, с. 2].

В. Барац наголошувала у спогадах, що «... після листопадової акції ті, хто залишилися живими, зрозуміли, що подальше їх існування залежить від їх корисності для німецьких властей... На початку грудня в гетто організували майстерні – кравецькі, швейні, панчішні, білизняні, по в'язанню светрів... За два літри олії вдалося придбати необхідну кількість вовни [...] Я почала працювати, в'язати светри... За це кожен працівник одержував «аусвайс», зареєстрований у німецькому «Арбайтсамті» [245, с. 90-91].

Великою проблемою для євреїв було продовольче забезпечення. За встановленими правилами, місцеве неєврейське населення забезпечувалося продовольством за залишковим принципом. Порівняно з ним, вони отримували близько половини харчових продуктів. І це стосувалося лише тих, працював. Решта не отримувала нічого. Продуктовий набір, що видавався євреям, був дуже бідним. М'ясо і жири взагалі не передбачалися. Усе це не могло задовольнити фізіологічні потреби людини в їжі [330, с. 165].

Німецька верхівка вважала євреїв залишковим населенням і дармоїдами, за чий кошт можна було зекономити на калоріях. Зокрема, у Ковелі, де вони становили близько половини населення і налічували близько 14 тисяч осіб, їх розділили на дві групи – працівники і непрацівники та поселили в окремі гетто: у Новому і Старому місті. Один з місцевих євреїв, засвоївши термінологію нацистів, знав, що вони вважали друге гетто місцем для «дармоїдів». Як наслідок, 6 тисяч його мешканців були розстріляні біля Камінь-Каширського [382, с. 201, 231; 415, с. 54]. На Кременеччині заступник гебітскомісара Ф. Мюллера Вайс упроваджував у краї економічне розорення і штучний голод серед тих, хто утримувався в гетто. Скорочення щоденної норми видачі хліба до 80 гр. на особу призвело до того, що у Кременецькому гетто щоденно помирало 10 осіб [312, с. 13]. Працюючі євреї у Луцькому гетто отримували 150 гр. хліба, непрацюючі – 75 гр., діти – 30 гр. Від нестачі харчування люди пухли з голоду [423, р. 1412].

Побутові умови, створені для євреїв, теж були вкрай незадовільними. Брудні вулички, перенаселені будинки, страшна тіснява, відсутність каналізації

й водогону, брак ліків, медичної допомоги призводили до епідемій і постійних репресій за «бруд» і «безлад» [321, с. 192].

Характерною рисою всіх єврейських поселень була перенаселеність. Велике скупчення євреїв у волинських гетто становило співвідношення 1:59 кв.м житлової площі. Так, у Тучинському гетто 5000 євреїв зібрали в 40 будинках [355, с. 37]. У Шепетівському гетто на трьох спеціально відведених вулицях, огорожених колючим дротом, було сконцентровано 6000 осіб, 4000 з яких – діти. Сюди ж були загнані євреї з містечка Судилків. Неймовірна їх скупченість призводила до туберкульозу, шлунково-кишкових захворювань, епідемій черевного та висипного тифу. Влітку 1942 р. вони були розстріляні [22, арк. 6-7].

Зокрема, в Острозькому гетто в маленькі будинки, що розміщувалися на його території, заселяли по 5–6 родин у кожний, незважаючи на те, що там могли проживати лише 8–10 осіб [142, арк. 2; 301; 411, р. 140]. Гетто у Любомлі мало 450 м у довжину і 300 м у ширину. Тобто, 2300 євреїв міста були сконцентровані на дуже малій площі (щільність населення досягала 16000 осіб на 1 км кв.) [415, с. 122].

Траплялося, що кращі приміщення не діставалися навіть тим, у кого були гроші і зв'язки. В. Барац описала у мемуарах, як вирішувалося квартирне питання. Коли рівненських євреїв переселили у гетто, почалося змагання за володіння житлом. Квартира, в якій вона мешкала з дочкою Міррою, складалася з кімнати і кухні. Вікна були без скла, грубку не можна було розпалити. Тут був страшенний холод. Мешканці спали не роздягаючись, притиснувшись один до одного. Через два дні з'явився єврейський міліціонер із юденрату з наказом звільнити квартиру, оскільки вона, нібито, була надто просторою і комфортною для двох [245, с. 91].

Житлом завідувала служба порядку, де процвітало хабарництво [368, с. 136]. Щодо хабарів, то за них, хоч і тимчасово, можна було зберегти собі життя. Такі випадки мали місце у листопаді 1941 р. у Рівному. Зокрема, робоче посвідчення (фахасвуайс) можна було купити, заплативши «потрібній

людині» в юденраті 5 тисяч карбованців [420, с. 106]. Відомий випадок, коли за хабарі від євреїв у червні 1942 р. був заарештований гебітскомісар Ковеля Арно Кемпф. Згодом цю посаду обійняв Еріх Каснер [423, р. 1456].

За порадою голови Здолбунівського юденрату, євреї Здолбунова і Мізоча зібрали золото та інші цінності для підкупу гебітскомісара, щоб той відмінив страту людей у цих населених пунктах. Однак, вона не була скасована, а лише перенесена на наступний місяць [422, р. 39-40].

У більших містах умови були ще жорстокішими. Так, у деяких гетто Волині водогін залишався за межами резервацій, і їх мешканці допускалися до нього лише 2 години на добу. Наказом бургомістра Рівного єврейське населення було від'єднано від водо- та електропостачання [355, с. 37].

Найстрашнішою для євреїв була зима 1941–1942 рр. Так, у Корецькому гетто, у квартирах на стінах нарів шар льоду. Його мешканці місяцями не вмивалися, їх заїдали воші. Рятуючись від холоду, вони палили у пічках все, що могло горіти: меблі, одяг, дошки з підлоги. Але поліцаї й есесівці, якщо помічали дим з труби, вривалися в будинок, примушуючи закляклих від морозу людей зібрати на вулиці сніг і гасили їм вогонь [173, с. 77; 269, с. 652].

Отже, євреї постійно підлягали репресіям і знущанням. Голод, перенаселеність і погіршення санітарно-гігієнічних норм у поєднанні збільшували захворюваність серед них. Голод викликав набряк кінцівок і дизентерію, скупченість – епідемії, у першу чергу тиф. Ці страждання ще більше посилювалися і «хворобами» від синців і ран, нанесених у результаті жорстоких побоїв, які вони отримували на роботі, вулиці, або під час нічних «візитів» німців до їхніх будинків [269, с. 655; 412, р. 133].

З весни 1942 р. доведені до відчаю штучним голодом, євреї все частіше стали втікати з місць утримання. В одній з інструкцій з питань ліквідації гетто гітлерівцям і жандармам рекомендувалося використовувати неповнолітніх дітей, аби вони показали заздалегідь облаштовані схованки, обіцяючи за цю послугу життя [312, с. 71, 178; 348, с. 85].

Геноцид проти євреїв не знав меж. У лютому 1942 р. на території Кременецької в'язниці встановили шибеницю, що дозволяло збільшити кількість страт. На символічне відкриття нового знаряддя вбивств прибув гебітскомісар Ф. Мюллер. В його присутності жандарми провели показову страту 10 осіб – втікачів з гетто Дубно і Рівного. «Родзинкою» цього цинічного дійства стало те, що двох молодих євреїв змусили виконати роль катів і вони накинули зашморги на шиї приречених [312, с. 79].

Особливо важкою була доля дітей у гетто. Беззахисні, особливо малюки, ставали першими жертвами. Їх могли забрати у батьків, змусити до непосильної праці, вчинити наругу над дівчатами [173, с. 193].

Панічний жах на мешканців містечка Костопіль наводив заступник гебітскомісара Ленерта обер-лейтенант Гінтер, який з однаковою ненавистю ставився до місцевих жителів незалежно від їх національності. Коли він рухався від свого будинку до приміщення гебітскомісаріату, вулиці миттєво порожніли. Садист міг застрелити без причини навіть за не так кинутий на нього погляд. У квітні 1942 р., у день свого тридцятиріччя, Гінтер зробив собі подарунок – власноруч розстріляв тридцять дїтлахів, доставлених з гетто. Саме за його наказом було знищене єврейське кладовище у центрі міста [359, с. 43, 48]. У містечку Славута, що на Хмельниччині, майже 300 дітей кинули у колодязі [321, с. 193].

У гетто діти рано дорослішали. Багато з них ставали єдиними годувальниками. Наприклад, десятирічних дїтлахів з Корецького гетто примушували копати траншеї для прокладки наземного кабелю зв'язку з Берліном [173, с. 193]. Бранець Новоград-Волинського гетто Павло Янович засвідчив, що його разом з іншими неповнолітніми оформили до організації, що збирала металобрухт. Також Павло працював на роботі: помічником коваля, автослюсаря [246, с. 17].

Не кращим було і сталення представників влади до жінок. За кілька днів до ліквідації Мізоцького гетто німці заходили в будівлі і гвалтували жінок. Одну з вагітних вдалося врятувати чоловіку, що закрив її власним тілом

[355, с. 38]. Нехтуючи правилами моралі, німецька влада поставила вимогу перед єврейською громадою Кременця доставити до будинку розпусти 50 жінок віком від 16 до 20 років. Оскільки такої кількості жінок не вдалося зібрати, громада мусила відкупитися і заплатила 60000 крб., тобто по 1000 крб. за кожену недоставлену дівчину [258].

Планомірне й організоване знищення єврейського населення у роки війни отримало назву «Голокост», програма якого від початку і до кінця, незважаючи на її великі масштаби, була таємною. Тут, як правило, застосовувалися евфемізми, на зразок «остаточне розв'язання», «особливе звернення», «умиротворення», «переселення», «спеціальне ставлення» тощо [327, с. 150; 414, с. 21, 51-53]. Стосовно українських євреїв часто вживалося словосполучення «переміщення на Схід» [321, с. 184].

20 січня 1942 р. у передмісті Берліна Гроссен-Ванзеє відбулася нарада нацистських керівників, на якій було ухвалене підсумкове рішення про євреїв Європи – т. зв. «остаточне вирішення єврейського питання» [348, с. 48; 367, с. 88]. Згідно з ним, з літа 1942 р. почалася друга хвиля винищення євреїв Волині. Зокрема, у ніч на 13 липня німецька поліція силоміць вигнала рівненських євреїв на вулицю. Усю ніч загнаних, побитих, поранених вели по вулицям міста до вокзалу, де замкнули у залізничних вагонах. Через два дні, які вони провели без їжі і води, їх було перевезено до каменоломні біля лісів за містом Костопіль і розстріляно [348, с. 77-78; 382, с. 230].

Восени цього ж року завершилася ліквідація 12 тисяч євреїв м. Дубно. Гітлерівці застосовували не лише розстріли. Мали місце і задушення, що відбувалися в серпні і жовтні 1942 р. Документи свідчать, що 4 серпня біля 1000 осіб загнали у ями і розстріляли. Цьому передувала влаштований окупантами урочистий прийом гостей, на якому під час знищення жінок і дітей були присутні високопоставлені військові чини зі своїми дружинами, які аплодували вбивцям [121, арк. 66, 68; 173, с. 22].

Подібні звірства не були поодинокими. Так, з 903 євреїв, страчених поблизу містечка Олександрія на Рівненщині, 835 були поховані живцем [122, арк. 9]. 20 серпня 1942 р. чоловіків Луцького гетто примусили копати ями біля лісів, розташованих у Гіркій Полонці. Не приховуючи своїх намірів, окупанти знущалися над ними і цинічно казали, що наступного дня туди ляжуть їх дружини і матері. 21 серпня жінок і дітей забрали з Луцька у Гірку Полонку. Роздягнених їх змушували повторювати, що вони не мають права жити. При цьому кати пили, їли, сміялися. Того ж дня єврейських чоловіків було зігнано на подвір'я луцького замку і вбито [382, с. 231; 413, с. 73; 423 р. 1413].

Як наголошував дослідник голокосту Л. Коган, більшість тих, кого вели на розстріли, не опиралися, не просили захисту. Знущання, приниження і страх робили їх спокійними перед обличчям смерті. Багато–хто сприймав її як уникнення неминучих страждань [322].

Під тиском не лише фізичного, але й морального зламу, у стані важкої деморалізації люди перетворювались у масово покірну слухняну групу. Тут також мав місце національно-релігійний фаталізм [368, с. 139]. Дмитро Савицький з Млинова був свідком жахливої сцени, коли місцевих євреїв виводили з гетто на страту. Тоді ж «заголосив тисячний натовп». Замок натовп тому, що наперед вийшов раввин. Надалі люд уже мовчки сприймав реальність, але можна здогадатися, що робилося на душі у кожного [397, с. 141].

У серпні 1942 р. відбулася ліквідація Кременецького гетто. Кожна єврейська сім'я намагалася триматися вкупі, щоб померти разом. Часто до ями вони йшли, взявшись за руки, у повній тиші. Євреїв примушували лягати штабелями у декілька рядів вниз обличчям. Загалом, у місті загинуло 14000 євреїв [258; 312, с. 175, 176].

Герман Фрідріх Грабе був свідком страти євреїв у Дубно в жовтні 1942 р. Він засвідчив, що «без криків і плачу сім'ями стояли голі люди. Вони цілували один одного, прощалися і чекали, коли есесівець з батогом в руках подасть

команду». Протягом 15 хвилин, які свідок стояв поряд з ямою, він не почув слів про пощаду і милосердя [348, с. 89].

Вищезгаданий суддя Майкл Масманно наголошував, що його дуже часто охоплювало почуття, близьке до безнадійного відчаю. Він задавався питанням: «Як можна змиритися з існуванням концепції спланованого, холоднокривного вбивства цілого народу? Як могло статися, що освічені люди у ХХ столітті вирішили повністю знищити інших людей не в бою, не в пориві повного безумства, а планомірними розстрілами, застосовуючи смертельний газ і вогонь»? Жорстокі злочини, вчинені нацистами, суддя порівнював з розділом з «Божественної комедії» Данте, де описаний жах приречених людей [348, с. 78, 236].

Проте, було б помилкою вважати, що приречені на смерть євреї не чинили опору своїм вбивцям. Поширеною його формою стала відмова від переселення в гетто. Зрозуміло, що перспективи локалізації й ізоляції від зовнішнього світу намагалися уникнути люди різного віку, проте їх зусилля були марними. Репресії, що чинилися гітлерівцями над євреями, спонукали останніх до втеч з гетто. Проте, здійснити це було під силу переважно фізично і морально здоровим людям, головним чином молоді. Більшість з них залишалася на місцях, визначених «новим порядком». Часто тут на перше місце вступали моральні принципи. Адже той, хто залишав у гетто членів своєї родини, брав на себе тягар моральної відповідальності за свій вчинок. Переступити цю межу багатьом було дуже важко [173, с. 25; 246 с. 17].

Серед тих, хто здогадувався про наміри нацистів чи був проінформований про акцію знищення, траплялося чимало людей, які добровільно обирали смерть. Зокрема, певна частина євреїв Дубно, дізнавшись, що на території аеродрому вже підготовлені ями для масових розстрілів, вчинила колективне самогубство через повішення і отруєння. Відомо, що перед суїцидом єврейські сім'ї одягали святкове вбрання і мали спільну вечерю.

Восени 1942 р. частина єврейської громади містечка Мізоч, що уникла першої хвилі розстрілу, вдалася до відчайдушного вчинку: люди підпалили

власні будинки і цілими сім'ями стали кидатися у вогонь, воліючи згоріти в полум'ї і не віддати себе в руки катам [368, с. 140].

Особисті почуття від побаченого передав у своєму щоденнику невідомий мешканець м. Дермань: «... Там з того моря огню доноситься страшне, пекельне ричання..., полум'я набирає більшого розмаху... в другому місці, де найбільше скупчення жидівських шалабуд, знову вибухає кільце вогню... Все місто в огні... крик і стогін конаючих жидів накликає ще більшої енергії до пімсти...» [81, арк. 11зв.].

Майже у кожному гетто Волині були особи, котрі закликали до спротиву. Загалом, він вибухав лише незадовго до його ліквідації. Так, 22 вересня 1942 р. німці і місцева поліція оточили гетто у містечку Тучин. Вони мали за мету знищити в першу чергу ту частину його мешканців, що могла вступити з ними в бій. Приводом для цього став саботований наказ про «депортацію» молодих євреїв. Коли ситуація стала особливо небезпечною, останні підпалили гетто і втекли до лісу. 2 тисячі осіб врятувалося, проте серед повсталих були великі втрати [412, р. 214-217; 415, с. 142]. Яким Орел із с. Садового Гощанського району так описав у своїх спогадах тучинські події: «Коли євреї Тучинського гетто підняли повстання, то багатьом вдалося вирватися на волю. Дим від вогню, що охопив будинки гетто, стелився тоді донизу, під річкою. Утікачі рушили саме цим шляхом... Німці швидко оговтались і кинулись у погоню... Кулі прошивають клапті диму, з яких привидом виринають юдеї. Люди несуться сотнями. Хтось перекинув через плече клунка, хтось рятується порожняком...» [263, с. 72].

Незважаючи на те, що окупаційна влада карала всіх, хто простягав руку допомоги жертвам геноциду, було чимало тих, хто переховував євреїв і надавав їм посильну допомогу. З огляду на умови окупації оцінювати такі дії можна не лише як акт милосердя, а й як героїзм [354]. Але допомога тут мала виключно індивідуальний характер. За порятунок євреїв у роки війни такі представники місцевого населення отримали звання «Праведник світу» [269, с. 620;

389, с. 132]. Наприклад, це звання отримала рівнянка Віра Григорівна Грибанова (Кулаковська) (додаток 7).

Наслідки Другої світової війни були для євреїв Волині невиправно тяжкими, особливо у демографічному плані. На її території було створено 35 гетто. Загалом, за часи окупації загинуло 329896 євреїв, що становило 67 % від загального числа жертв нацистських репресій у регіоні. Були знищені найдавніші єврейські громади з їх культурою, звичаями, носіями мови, традиціями [415, с. 54-55, 76, 84-86, 134-142; 420, с. 31, 58, 150, 165, 184].

Отже, втілюючи антисемітську політику проти єврейського населення, нацисти створювали нестерпні умови для його існування. На шляху до смерті євреїв примушували пройти через багато принижень і страждань, які у сукупності являють собою злочин проти людства. Цілий народ піддавався систематичному знищенню. Над його почуттями знущалися і глумилися. І, врешті, у євреїв віднімали останнє – життя.

4.3. Становище радянських військовополонених

Війна проти СРСР розглядалася німецьким керівництвом як «расово-ідеологічна війна на знищення». Відповідно, нацистська пропаганда ще до нападу на СРСР сформувала образ «більшовицького ворога». Згідно з розпорядженням Г. Гімmlера масовим тиражем була видана брошура «унтерменш» («недолюдина»), яка виправдовувала знищення червоноармійців. М. Борман заявляв, що у народів, які населяють Радянський Союз, «недолюдей», тільки одна альтернатива: «або рабство, або смерть».

Керуючись расовою ідеологією, А. Гітлер вимагав від керівництва вермахту відмовитися від усіх загальноприйнятих правил ведення воєнних дій. Війну проти Росії наказувалося вести «нечуваною жорстокістю». З військовослужбовців вермахту знімалися всі моральні обмеження, вони звільнялися від переслідувань за кримінальні дії щодо радянських полонених і цивільних осіб. Тобто, червоноармієць розглядався як ідеологічний, смертельний ворог націонал-соціалізму [293, с. 13-15; 381, с. 4].

Загалом, керівництво вермахту повністю підтримувало ідею знищення червоноармійців. Воно вбачало у них головних носіїв комуністичної ідеології та потенційних лідерів майбутнього опору німецькій армії. Військове керівництво заради самозбереження та посилення власного становища погодилося прийняти участь у проведенні політики знищення [405, с. 61-63].

Ще у березні 1941 р. у ставці головнокомандувача в Берліні відбулась таємна нарада, на якій були намічені заходи по організації таборів для радянських військовополонених та «правила» поводження з ними. Останні, по суті, були планом знищення бранців [177 с. 20; 303, с. 88].

Найбільш відомим порушенням міжнародних норм був т. зв. «Наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р., відповідно до якого воюючі частини під час взяття в полон політкомісарів Червоної армії мусили розстрілювати їх на місці. Якщо ці накази про вбивства становили загрозу для чітко визначених груп людей, то наслідки ігнорування норм міжнародного права загрожували всім

радянським військовополоненим [177, с. 20; 303, с. 88; 315, с. 111-112; 405, с. 201]. Виняткова безжалісність вищих офіцерських чинів також зіграла чималу роль, оскільки розв'язала руки їх підлеглим. Розпочавши агресію проти СРСР, А. Гітлер у наказі від 2 липня 1941 р. підкреслював, що «будь-яка людяність стосовно військовополонених суворо переслідується». Трагедія, що почалася 22 червня 1941 р., стала катастрофічно нечуваною за своїм масштабом. Завдяки «котлам» 1941–1942 рр. німецькій армії вдалося захопити у полон велику кількість радянських бійців і командирів [381, с. 3-4].

На думку Т. Снайдера, новітня історія воєн ще не бачила такої кількості полонених за такий короткий час. Жодних приготувань стосовно останніх німці не вели. Традиційні закони війни передбачали, що полонені матимуть їжу, дах над головою і медичну допомогу. Але про дотримання положень міжнародного законодавства, зокрема Гаазької конвенції «Про закони і звичаї війни» 1907 р., а також Женевської конвенції 1929 р. «Про поводження з військовополоненими» вже не йшлося [381, с. 431; 382, с. 184].

8 вересня 1941 р. року ОКВ підготувало постанову про поводження з радянськими військовополоненими. У документі наголошувалося, що «більшовицький солдат втратив право вважатися чесним солдатом» [421, с. 102]. Мотиви рядових солдат німецької армії, які брали участь у нацистських репресіях, зумовлювалися декількома чинниками. В першу чергу ними керувало бажання помститися противнику. До цього додавалась їхня світоглядна диспозиція, зумовлена успадкованими з минулого антикомуністичними, антислов'янськими й антисемітськими почуттями, що цілеспрямовано підігрівалися та посилювалися пропагандою. Їм увесь час нагадували про «життєвий простір», расистські установки, віру у фюрера, безмежне довір'я до жорстоких методів ведення війни [301, с. 255-256.].

Згідно зі свідченнями солдата вермахту Вольфганга Шарте, які він дав на Нюрнберзькому процесі, офіцери наказували підлеглим, «що ви зустрінете російських комісарів, яких можна впізнати по радянській зірці на рукаві, і російських жінок у формі, то їх неодмінно потрібно розстрілювати. Хто цього

не зробить і не виконає наказу, той буде притягнутий до відповідальності та покараний. 29 червня 1941 р. я сам бачив, як представники німецької армії розстрілювали поранених червоноармійців, які лежали на хлібному полі поблизу міста Дубно. Після цього їх прокололи штиками, щоб вбити напевно. Поряд стояли німецькі офіцери та сміялись» [184, с. 126].

У травні 1941 р., незадовго до вторгнення, німцями були складені лише поверхові плани щодо будівництва обмеженої кількості таборів для військовополонених та використання в'язнів як робочої сили. Німецькі керівники зовсім не переймались питаннями побуту та харчування мільйонів полонених, яких, як передбачалось, буде захоплено в результаті поразки Радянського Союзу у ході блицкригу [333, с. 84, 85].

Випробування для бранців починалися ще до прибуття в табір. Полонені червоноармійці тяглися довгими колонами у табори, зазнаючи по дорозі важких побоїв, не отримуючи їжі і води. Поранених, хворих і виснажених розстрілювали на місці [302, с. 413; 381, с. 162]. Зазвичай, протягом найближчих 12 годин після захоплення полонених примушували здійснювати піші марші по 50–60 км за добу. Це було передбачено системою селекції: подібні виснажливі переходи міг витримати далеко не кожний [269, с. 197].

Після взяття в полон військовослужбовців Червоної армії роззброювали, старших офіцерів, по можливості, відділяли від молодших, рядового і сержантського складу. З дивізійних збірних пунктів вони потрапляли на армійські збірно-пересильні пункти. Останні були доволі мобільні й часто змінювали своє розташування. Їх завданням було швидко передати полонених у тиліві табори [188, с. 146; 366, с. 119].

Багато таборів було розташовано на Україні, тому населення дуже суоро дізналося про умови утримання у них [381, с. 4]. Як згадував М. Подворняк, українці часто добровільно здавалися у полон, сподіваючись на лояльність з боку німців. Проте вони глибоко помилялися. У Крем'янці гітлерівці загнали їх у табір, оточений колючим дротом. Там вони майже всі загинули. Бачачи

жорстокість окупантів, люди насторожилися і зайняли вичікувальну позицію [316, с. 134-135].

Для місцевого населення тисячі військовополонених у таборах під відкритим небом, які проходили через їхні міста і села, стали сумним свідченням справжніх намірів німців. Місцеві українці бачили, як погано годують та ставляться до полонених, а тому почали чіткіше усвідомлювати суть нацистських методів [333, с. 89]. Подорожуючи до Києва, письменник Улас Самчук бачив колону полонених: «Закутані у лахміття фігурки ледве тримаються на ногах і нагадують шмати землістої глини, яка побувала у руках якогось екстрено абстрактного скульптора. Ось вона «модерна доба» та абстракція, «деструкція форми», яку не хочемо сприймати... Я ще бачив полонених Першої світової війни і можу їх рівняти. Тоді це були все таки люди, а тепер це лише фігурки, які інколи падають на асфальт, їх тут же на очах решти байдуже пристрілюють і лишають лежати...» [264, с. 176].

Система таборів військовополонених в РКУ підпорядковувалася командувачу вермахту в Україні, яким з 27 травня 1941 р. був призначений генерал-лейтенант К. Кітцінгер. Під його керівництвом перебував начальник у справах військовополонених в Україні з резиденцією у Рівному та Бердичеві [366, с. 118].

Загалом табори для військовополонених, що створювалися у РКУ, можна поділити на три типи: дулаги – збірні і пересильні табори для військовополонених та інтернованих цивільних осіб (*Durchgangslager für Kriegsgefangene*); офлаги – стаціонарні табори для військовополонених офіцерів (*Offizierslager für Kriegsgefangene Offiziere*); шталаги – стаціонарні табори для військовополонених рядового та сержантського складу (*Stammanschaftslager, Stammlager für Kriegsgefangene Mannschaften Unteroffiziere*). У разі необхідності поряд з основним табором створювалися окремо розташовані допоміжні табори, що позначалися літерою «Z» – «*Zweiglager*» [177, с. 31; 381, с. 101-102; 385, с. 165; 415, с. 16, 18].

У своїх спогадах М. Подворняк писав: «Подорожуючи по Волині, я також бачив гірку і страшну долю полонених Червної армії... Тепер вони сиділи за колючими дротами і вмирали з голоду. Такі табори були біля багатьох міст Волині... Їх гнали, ніби яку худобу – голодних, босих обірваних. Гнали цілими днями, без хліба, без води... Багато з них падали по дорозі, а конвоїри їх тут і дострілювали...» [264, с. 146].

Полон – це передусім стрес, сутність якого у нелюдських умовах, перед невідомістю висловлювалася у більшості страхом. Психологічний стан радянського військовополоненого, який знаходився у страху, посилювали голод, моральні страждання, рани і побої [381, с. 166].

За умовами утримання майже всі табори для військовополонених були подібні до таборів знищення. Більше того, на окупованих теренах України вони мали набагато жорстокіший режим утримання бранців, ніж подібні їм в країнах Центральної та Західної Європи [177, с. 30]. Стосовно Волині, то найбільші з них знаходились у Володимирі, Корці, Луцьку, Рівному, Дубно, Острозі, Костополі [346, с. 805; 415, с. 206, 208, 234, 236].

Спеціалізованих приміщень для утримання військовополонених не виділяли. Тому для цього використовувалися будь-які вцілілі споруди – ферми, склади тощо. Зазвичай же тих, хто потрапив у полон, розміщували просто неба, огороджуючи місце дислокації табору колючим дротом. Потерпаючи від осінньої негоди і зимових холодів, люди всіма засобами рили ями, заглиблення з підручних матеріалів, споруджували землянки і це незрідка рятувало їм життя. Однак більш–менш придатні житлові приміщення існували тільки в стаціонарних таборах. На етапах і в місцях тимчасового утримання полонені масово гинули від переохолодження чи перегріву та зневоднення організму [344, с. 92-93; 383, с. 413]. Зокрема, у таборі № 3 у Рівному (шталаг № 360), що знаходився біля казарми по вул. Білій, на початку листопада 1941 р. утримувалося 15 тисяч осіб. Це був шматок поля з декількома дерев'яними бараками і нашвидкоруч збитими наглядними вишками по кутах, огорожений колючими дротом. Ближче до зими 1941 р. у таборі по вул. Білій кількість

полонених зросла до 30 тисяч осіб [259, с. 134; 390, с. 74-75; 415, с. 232, 234]. У Рівному фактично виникло ще одне місто – місто полонених. Згодом «філії» шталагу № 360 з'явилися там, де працювало велике виробництво. Так, дерев'яні бараки без печей збудували у Корці, де полонені добували граніт у місцевих кар'єрах [124, арк. 156; 415, с. 234]. Осередки рівненського «шталагу» існували в Острозі, Здолбунові, Дубно, Житині, Шубкові [259, с. 139, 142].

Характерною особливістю таборів для військовополонених у 1941 р. була їх переповненість. Наприклад, у Новограді-Волинському, де мешкало не більше 12 тис. осіб, у таборі для військовополонених «Дулаг 172» нараховувалося 8 тис. бранців [334, с. 348].

В основі інструкцій для таборів військовополонених лежала думка, що годувати в'язнів, які перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Про будь-яке харчування слід було ретельно доповідати, а рядових вояків часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний раціон. 16 вересня 1941 р. Г. Герінг видав інструкцію, згідно з якою «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання: наслідком було подальше скорочення харчових пайків. За таких умов масовий голод почався відразу і тривав місяцями [273, с. 107; 383, с. 414].

Кількість полонених на Волині постійно зростала. Звісно, забезпечити усіх роботою не було можливості. Виникла й інша проблема – нагодувати величезну кількість в'язнів. 8 жовтня 1941 р. керівництво вермахту видало наказ, який затверджував місячну норму харчів для бранців: 9 кг хліба, 800 г м'яса, 250 г масла і 900 г цукру. Ці норми, з огляду на фактичну нестачу, щораз зменшувалися пропорційно до збільшення їх споживачів [275, с. 538-541; 345, с. 73]. Як стверджував Т. Снайдер, у таборах військовополонених – єдиному місці, де вермахт мав абсолютний контроль, – люди помирили в безпрецедентних масштабах [381, с. 184].

Мізерні шанси отримати якийсь наїдок полонені мали під час етапування – мешканці населених пунктів, через які проходили колони знесилених

полонених, намагалися перекинути через охорону щось їстівне. Практично завжди охоронці намагалися перешкодити цьому [344, с. 88].

Священик Василь Федорчук бачив, як окупанти гнали бранців через с. Піддубці Волинської області: «Щоденно німці ведуть військовополонених, вигляд яких – кості і шкіра» [256, с. 98]. Про жорстоке поводження з ними розповідав рівнянин Володимир Кулій: «Полонені голодали. Нам не дозволяли давати їм їжу. За допомогу німці могли побити» [151, арк. 1].

Окупаційна норма харчування для полонених не дотягувала до мінімального рівня виживання, та й ту вони часто не отримували. Доведені до відчаю, бранці в таборах шукали все, що можна було з'їсти: траву, кору, хвою [381, с. 186]. Як зауважив К. Беркгоф, в одному з рівненських таборів якийсь німець на початку вересня 1941 р. побачив майже голе дерево, на верхівці якого двоє в'язнів намагалися дістатися до останніх решток кори, щоб послабити голод [273, с. 110]. Полонені, які працювали на копальнях в Яновій Долині (Костопільщина), мали жалюгідний раціон – сира бруква, буряки і часом трохи хліба. Іноді німці кидали через дріт живого kota чи собаку, щоб подивитись, як зголоднілий натовп умить шматував нещасну тварину і з'їдав сире м'ясо [259, с. 136; 409, с. 234].

Постійне голодне існування доводило бранців до божевілля. Психічні зрушення на ґрунті голоду спричиняли випадки канібалізму [168, с. 43]. Про його випадки у таборах Рівного та Острога у своїх донесеннях доповідав головнокомандувач вермахтом в Україні генерал Кітцінгер [325, с. 172]. Про це також згадувала Розалія Волковська, якій пощастило вижити у жіночому таборі в Новограді-Волинському: «Ми, жінки, бачили згори, що багато чоловіків їли трупи» [381, с. 188].

Дуже високий рівень смертності серед полонених спостерігався взимку 1941-1942 рр. Слов'яни, всупереч думці, що побутувала серед німців, не мали вродженого імунітету від холоду. Усе зимове обмундирування, яке мали радянські вояки, охорона забирала собі. Як наслідок, вони залишалися на морозі без теплого одягу і даху над головою, оскільки табори найчастіше

стояли у відкритому полі [367, с. 88; 381, с. 189]. Про це написав М. Подворняк у своїх спогадах«... Полонених тримали під дощем і снігом. Бідні полонені рвали на межах суху траву, запихали її собі за пазуху, щоб хоча трохи чимось завітися. Кілька днів не давали їм нічого їсти,... а потім кинули напівгнилої гички з буряків і кинули за дрiт. І почалася страшна боротьба за ту «їжу». А вартові стояли біля дроту і сміялися диким нелюдським реготом. Щовечора полонені збиралися в один великий гурт, ставали всі разом, притулювалися один до одного і так стояли всю ніч, гріючи себе взаємно. Коли приходив ранок, на болоті лежало багато трупів. Тоді ті, що були ще живими, бігли до трупів своїх товаришів, стягали з них останню якусь одержу...» [264, с. 148]. Про ці злочини доповідав на нюрнберзькому процесі замісник Головного обвинувачувача від СРСР Ю. Покровський, зазначивши, що «гітлерівські розбійники у погоні за теплими речами не рахувалися ні з чим» [184, с. 91-92].

Наслідком постійного голодування були кишково-шлункові та інфекційні захворювання. В окремих випадках спеціально створювалися умови для поширення інфекцій. Наприклад, під час епідемії у «Грослазареті» (Славута) з табору у Раві-Руській було навмисно завезено 385 хворих на тиф. їх розподілили по 10 осіб в кожну казарму. Внаслідок цього від листопада 1941 до березня 1942 р. тиф «скосив» 5 тис. осіб [344, с. 92].

Способом фізичного виснаження в'язнів, що часто призводила до смерті, було їх використання на найбільш тяжких і небезпечних роботах [274, с. 336; 389, с. 153;]. Офіцерський склад з числа полонених або не залучався до робіт, або використовувався переважно на території таборів. Наприклад, у Володимир-Волинському таборі ув'язнені працювали в табірних майстернях: чоботарських, шевських, слюсарних. Робочий день тривав 8–11, на окремих ділянках – 14–18 годин на добу. Із середини 1942 р. зростає інтерес гітлерівського військового командування до розробки корисних копалин на окупованих територіях [274, с. 329, 332].

Стратегія виживання полонених породила пропозицію певних умінь і навичок, а умови воєнного побуту – попит на них [344, с. 93]. За пропозицією лікаря Р. Лопухіна при лазареті у Славуті було відкрито столярну майстерню, у якій військовополонені виготовляли посилокві ящики, музичні інструменти, ремонтували меблі. Влітку 1943 р. з числа військовополонених, які мали музичну освіту, було організовано оркестр, який у вихідні дні давав концерти у Славуті, Шепетівці і Острозі [168, с. 44].

Медичному обслуговуванню поранених і хворих червоноармійців німецьке командування не приділяло уваги. Першу допомогу надавали полонені військовослужбовці – медики [302, с. 414; 344, с. 91]. 2 вересня 1942 р. В. Кейтель видав наказ, згідно з яким радянських військовополонених, які не могли працювати, слід передати німецькій поліції, котра «залагоджувала їх відправлення або зайнятість», тобто розстрілювала [273, с. 113; 381, с. 166].

Загалом, лише окремі нижчі чини і офіцери намагалися полегшити страждання бранців. Це було винятком, а не правилом. Військовополонений В. Унрау у своїх спогадах про перебування у луцькому «Шталазі № 360» зазначав, що їхня кількість полонених у таборі сягала близько 12 тисяч осіб. Смертність була дуже високою. Вона компенсувалася прибуттям нових в'язнів. Очевидець розповідав, що комендант табору і його оточення виявляли особливу жорстокість. Згодом коменданта перевели в інше місце. На його посаду призначили обер-лейтенанта Алрта, який вирізнявся лояльністю, покращив харчування і санітарний стан табору, приділяв більше уваги пораненим, припинив фізичні знущання. Невдовзі, у зв'язку з хворобою, він змушений був залишити посаду. Після цього у табір повернулися старі порядки і встановився жорстокий режим [126, арк. 5-6, 16зв.].

Як бачимо, на території Волині у таборах умови утримання не відповідали жодним вимогам. У них погано годували, взимку приміщення не обігрівалися, не було теплого одягу. Виснаження, катування, тортури, відсутність медичної допомоги, антисанітарія робили свою справу. Найбільш

сумної слави зажили табори для військовополонених у Володимирі-Волинському і «Гросс-лазарет» у м. Славуті [415, с. 206, 218, 220].

На прикладі славутського табору можна побачити умови, в яких утримувались бранці. Тут одночасно перебувало 15-18 тисяч солдат з легкими та важкими пораненнями. На зміну померлим сюди безперервно направлялися нові партії поранених та хворих радянських бійців, які постійно терпіли знущання [184, с. 130].

Щоденний раціон ув'язнених складався з 250 грам хліба (на 15-20% складався з дерев'яної стружки) та «баланди» – супу, виготовленого з гнилої та неочищеної картоплі, відходів від круп і гнилих овочів. В приміщеннях розташовувалося в 3-4 рази більше осіб, ніж за нормальних умов. На нарах, в одязі і перев'язках було багато вошей та клопів. В бараках стояв їдкий запах від розкладу та фекальних мас. Люди лежали напівроздягнуті, а часто і зовсім голі [19, арк. 1-15]. Інколи їх водили в лазню. При цьому процес миття проходив без мила і майже без води [22, арк. 89].

Медикаменти видавалися у мізерній кількості. Колишній полонений радянський лікар А. Криштоп засвідчив, що «в одному блоці перебували хворі на висипний тиф і туберкульоз, кількість хворих доходила до 1800 осіб, тоді як у нормальних умовах там можна було розмістити не більш як 400 [184, с. 131; 186, с. 105].

Над військовополоненими проводилися медичні дослідження. Як свідчать очевидці, у таборі періодично спостерігалися спалахи захворювань невідомого характеру, які німці називали парахолерою. Ці епідемії починалися та закінчувалися раптово. У 60–80% випадків вони спричиняли смерть. [186, с. 106].

У деяких таборах смерть частини військовополонених наступала в результаті медичних експериментів окупантів. Наприклад, у Новоград–Волинському таборі молоді німецькі лікарі робили операції з ампутації кінцівок. Хірургічне втручання проводилося без анестезії, за відсутності

елементарних правил санітарії. Усе закінчувалося загальним зараженням крові та смертю «пацієнтів» [389, с. 153, 154].

Два табори для військовополонених існували у м. Шепетівка, в яких за роки окупації загинуло понад 20 тисяч осіб [418, с. 619]. У них були визначені спеціальні години, коли бранців виводили для пиття води до ставка або великих калюж. Того, хто не встигав напиться, до води більше не підпускали, а за непослух взагалі могли розстріляти. Для розправи над полоненими використовували спеціально навчених собак, яких зграями пускали у табір.

У Старокостянтиніві аналогічний табір знаходився в одній з казарм військового містечка. Він був без вікон і дверей та обнесений колючим дротом. Одночасно в ньому утримувалося понад 2500 осіб. Незважаючи на повне виснаження, людей перевантажували фізичною працею. За свідченням очевидців їх били палицями, прикладами гвинтівок і нагаями. Внаслідок цього інфекційні хвороби розповсюджувалися дуже швидко і зовсім не лікувалися. Одного разу тифозних хворих загнали в одну казарму і підпалили. Так одночасно загинуло 800 бранців. Для того, щоб приховати злочин, спалені трупи гітлерівці вивезли і таємно закопали. Загалом, у таборі загинуло 3300 осіб [186, с. 71-74; 415, с. 220].

В'язень дубенського табору Василь Вікторов згадував: «В таборі було багато дизентерійних, для них виділили спеціальне приміщення, з двоповерховими нарами. В приміщенні з однієї сторони лежали дизентерійні, з іншої – тифозні [251; 415, с. 234].

Не кращими були умови утримання і в таборі Острога. У ньому за відсутності елементарних умов санітарії і гігієни панували інфекційні хвороби та епідемії. У таборі проводилися експерименти з різними отруйними речовинами. Раціон харчування був таким: 150 грамів хліба, що випікався з різних штучних сурогатів (полова від крупи), один раз на день суп (200 грам) з картопляними очистками і один раз на добу 200 грам кави з ячменю [123, арк. 1-2].

Жорстокість окупантів проявилася також у варварському поводженні з жінками-військовополоненими. Так, у січні 1943 р. німці зігнали їх у табір № 1 у Рівному. Всі вони переважно були лікарями. У приміщенні, розрахованому на 150 осіб, змушені були розміщуватися 867 жінок. Частина з них загинула внаслідок хвороб, деякі закінчували життя самогубством, всі інші були розстріляні [182, с. 297].

Ці спогади доповнюються свідченнями ксьондза Ф. Савицького: «В результаті жахливих умов у таборах та систематичного голодування серед військовополонених спостерігалася висока смертність. Тисячі людей гинули від висипного тифу та інших епідемічних захворювань. Але більшість гинула від штика та прикладу, від кулі та катувань німецько-фашистських злочинців [196, с. 12].

Табір для військовополонених у Володимирі-Волинському, так званий Офлаг № 365 «Норд», був організований у вересні 1941 р. Розміщувався він у казармах військового містечка на околиці Володимира-Волинського і призначався для полонених командирів і політпрацівників. Деякий час в таборі перебували захоплені у полон радянські генерали Карбишев, Новиков та інші, яких гітлерівці намагалися завербувати на службу до генерала Власова.

Полонені розміщувалися в типових неопалюваних військових казармах на нарах в жахливій тіснєві. Багатьом доводилось спати на цементній підлозі. Щоденно проводилися перевірки з наступною півторагодинною «фізичною зарядкою». Робота, «фізична зарядка», жорстокість охоронців, холод, тіснєва в приміщенні і недостатнє харчування породжували різні захворювання і високу смертність. Лютували плямистий тиф, проноси, цинга і виснаження. Щоденно від цього помирало від 15 до 20 осіб [171, с. 154].

Про пережите у таборі м. Новоград–Волинський розповідав В. Бондарець, автор книги-спогадів «Военнопленные». Так, протягом зими 1941–1942 рр. у ньому померло 7000 бранців із загальних 10000. У них відбирали все, навіть білизну. Серед полонених багато-хто був хворий на цингу. Найпоширенішим видом покарання було побиття палицями нижче спини. Усі знущання

спрямовувалися на пониження людської гідності й офіцерської честі. Одного разу комендант запропонував їм роботу в асенізаційній команді. Головним аргументом при цьому була сила. Усі, хто відмовлявся, зазнали тілесних покарань. У червні 1942 р. вони спробували організувати втечу. Тих, кого спіймали, розстріляли [247, с. 44-52].

Багато втеч відбувалося з допомогою сторонніх осіб. У таборі міста Славута начальник госпіталю допоміг чималій кількості полонених утекти і приєднатися до партизан. За це він і його 14 колег-однодумців були заарештовані і розстріляні [273, с. 118-119].

Людей, яким вдавалося втекти, переправляли у партизанські загони. Робилося це різними шляхами. Наприклад, у рівненській комендатурі радянські підпільники мали свою людину. Через неї вони дістали посвідки на виїзд за межі міста. Завдяки цьому загону Д. Медведєва вдалося значно поповнити особовий склад [254].

Варто зазначити, що частина бранців була звільнена у перші місяці війни. 8 вересня 1941 р. верховне головнокомандування постановило, що полонених українців, білорусів, балтійців можна відпускати одразу. Одночасно міністерство окупованих східних територій направило в усі великі табори інспекційні комісії для проведення масштабної перевірки військовополонених [347, с. 74].

Як стверджує К. Беркгоф, на Волині звільнення відбувалися у доволі великих масштабах [273, с. 113-114]. Про це у своїх спогадах згадував і В. Унрау. За його словами, наприкінці вересня 1941 р. у луцький «Шталаг № 360» надійшов наказ про звільнення полонених українців. Траплялося, що перед перевіркою деякі полонені змінювали прізвища на українські, запам'ятовували мапу, мовляв, звідки вони родом. Зокрема, крім українців, кожного дня впродовж місяця звільнялися 15-20 осіб інших національностей. Таким чином з луцького табору було звільнено близько 3 тисяч полонених [126, арк. 13-15зв]. Дехто з них залишався у Луцьку й інтегрувався у місцевий соціум. Новими місцями роботи для них став «Молочний союз»,

фельдкомендатура, гебітскомісаріат, районна поліція, «Шталаг № 360», «Українафільм», мармеладана фабрика, дитячий садок [35, арк. 43-43зв]. З 1942 р. практика звільнення осіб української національності була припинена [330, с. 191-195].

Зважаючи на крах бліцкригу, Німеччина потребувала чимало безкоштовної робочої сили для широкого використання в економіці райху. А для цього необхідно було сконцентрувати максимально можливе число працездатних полонених в таборах для подальшої відправки до Німеччини [347, с. 87-88].

Шансом позбавитися статусу полоненого був вступ до різних воєнізованих формувань вермахту – «шуцманншафті», поліції, «гіві», різноманітних колаборантських формувань, РОА. Колишні солдати Червоної армії були хорошими кандидатами – молодими, сильними, мали певний рівень військової підготовки. З огляду на нелюдські умови в таборах для військовополонених, їм було важко відмовитись від пропозиції піти на службу до сил безпеки та поліції [275, с. 554; 333, с. 73; 378, с. 175]. Проте у порівнянні з мільйонами загиблих можливість на порятунок через звільнення з полону отримала незначна кількість червоноармійців [334, с. 350]. Особи, які погодились співпрацювати з окупантами, заохочувалися поліпшеним харчуванням, тютюновими виробами, полегшеними умовами праці. Решту полонених чекала смерть від голоду, катувань і непосильної праці [398, с. 479]. З метою вербування агентів для «Абверу» використовувався ізольований пересильний табір у Володимирі-Волинському [363]. У 1943 р. в Острозі було створено спеціальний табір «Дулаг-124», де готувалися кадри для власовської армії. Проте завдяки втручання партизанів проіснував він недовго. Частина колишніх власовців згодом влилася у партизанський загін ім. Т. Шевченка [48, арк. 16].

Військовополонених, як правило, змушували працювати, в найтяжчих і найнебезпечніших місцях. Після провалу «бліцкригу» у керівництві райху на різних рівнях з'являлося розуміння того, що тотальне винищення

військовополонених через розстріли, голод і холод призводить до наростаючого опору окупаційній владі. Водночас гітлерівці не бажали нести найменших витрат на утримання радянських в'язнів, які нацистською ідеологією заздалегідь були віднесені до приреченої нижчої раси. 28 лютого 1942 р. райхсляйтер А. Розенберг підписав документ, у якому засуджував комендантів таборів, які забороняли місцевому населенню передавати їжу військовополоненим. Навпаки, на його думку, цим необхідно користуватися [274, с. 336, 337].

Слід зазначити, що українська громадськість із перших днів окупації не стояла осторонь і намагалася допомогти даній категорії жертв війни. Для цього використовувалися легальні можливості, зокрема через відділення УЧХ та місцеві комітети допомогти військовополоненим. Ланки УЧХ діяли за рахунок добровільних пожертв місцевого населення грошми, продуктами харчування і одягом [265, с. 152].

Прикладом самовідданої праці заради інших була Марія Пашковська. У 1941 р. вона організувала у Рівному Український центральний допомоговий комітет, який і очолила. Одним з найважливіших його завдань було звільнення полонених українців. Незважаючи на жахливу епідемію тифу в таборах, вона з декількома членами організації відвідувала бранців під час Різдвяних свят, «щоб обділити їх святочними подарунками». Згодом вона заразилась тифом і 8 лютого 1942 р. померла [265, с. 149; 235].

Допомогова активність населення зростала напередодні та під час Різдвяних і Великодніх свят. На початку 1942 р. у більшості волинських сіл колядували на українських полонених на користь УЧХ. Було зібрано значні грошові суми та багато продуктів [330, с. 191-192]. Зокрема, було дозволено збирати і надсилати посилки в табори військовополонених. Перекладаючи тягар утримання бранців на українську громадськість, німецьке командування дозволяло надсилати їм харчі вагою до 6 кг. Відомо, що під час колядок молодь Мізоча збрала 1135 крб., понад 100 буханців хліба, багато інших продуктів, які було передано військовополоненим [353, с. 46].

Для того, щоб допомогти розшукати своїх близьких, на сторінках луцької газети «Український голос» постійно друкувалися колонки з їхніми іменами під назвою «Розшукуються полонені» [259, с. 10; 239; 240]. У Рівному при Українському допомоговому комітеті було утворено Комітет несення помочі полоненим українцям. Родичі останніх відтепер могли писати до цієї установи з проханням про звільнення [259, с. 138]. На початку 1942 р. до Центрального комітету самопомоги надійшло багато заяв від батьків і родичів військовополонених червоноармійців з проханням допомогти їх «розшукати і звільнити» [402, с. 49].

Український допомоговий комітет Камінь-Каширська активно переймався звільненням з таборів червоноармійців, які походили з Камінь-Каширського району. Було встановлено, що вони утримуються в концтаборах Мінська, Кобрина, Тернополя, Києва, Слезині, Кракова, Травників [108, арк. 6].

Багато місцевих жителів намагалися допомогти нужденним голодним людям. Жінки часто клопоталися про звільнення чужих чоловіків. Дівчата виходили заміж за військовополонених, які працювали поза таборами. Німці інколи це дозволяли, сподіваючись, що бранці будуть виробляти харчі для потреб вермахту [382, с. 190; 389, с. 192]. Жителька м. Володимира-Волинського М. Ланге, незважаючи на заборони, носила полоненим продукти, всілякими способами доставляла у табір хліб та інші харчі, зібрані серед селян. Одного разу німці зловили її та посадили на шість місяців у в'язницю [171, с. 155].

Місцеве населення часто надавало прихисток утікачам. Так, жителька с. Сокиричі Ківерцівського району Ніна Дедюк розповідала, що у сусідів під час окупації переховувався військовополонений, який втік з місцевого табору [146, арк. 1]. Острожанка Ольга Руй згадувала, як її однокласниця Тамара Сопронюк вийшла заміж за втікача грузина Дзидзоєва. Таким же чином у місті залишились полонені Михайло Радецький, Андрій Бовкунов, Григорій Матюк [162, арк. 4-5]. Сусідці рівнянина Валентина Логвиса вдалося взяти до себе і виходити одного з військовополонених – колишнього артиста [152, арк. 2].

Єврей Яків Вулах, який проживав у м. Корці Рівненської області, згадував, що він безкоштовно лікував полонених. Разом зі священником Білошицьким він збирав для них пожертви [121, арк. 155].

Варто зауважити, що часто ініціаторами добродійних акцій, виступало духовенство. Зокрема, у с. Митин Ковельського повіту на Волині після Богослужіння 25 листопада 1941 р. віруючі зібрали для місцевого УЧХ 102 зл. Того ж дня у с. Терчин (поблизу Гошанського монастиря) на одному з весіль присутні зібрали 228 крб. і попросили священника передати їх у комітет допомоги полоненим. Церковний хор с. Рясники Гошанського району під керівництвом вчителя Ю. Сеницького зібрав для полонених 2651 крб. [344, с. 89].

Навіть на випадок звільнення з табору за військовополоненими зберігався їх підневільний статус. Вони перебували під особливим контролем окупаційної адміністрації. Під час обліку населення дані про цих осіб вносилися до спеціальних списків, а самі вони вважалися «неблагонадійним елементом». У посвідченнях особи, які видавалися бранцям, зазначалося – «військовополонений», «без права виїзду чи виходу за межі села». Звільнені особи втрачали окремі права. Наприклад, у випадку каліцтва вони не могли отримувати виплат за інвалідністю [330, с. 200-201].

Бажаючи допомогти бранцям, місцеве населення часто організовувало для цього підпільні структури. Так, в Острозі був створений «Комітет допомоги військовополоненим» на чолі Олександром Коберником. Його члени збирали у жителів найближчих сіл продукти харчування, постільну білизну, лікувальні трави [417, с. 411]. Із продуктів, зібраних острожанами, за розробленим графіком готували гарячу страву. Член комітету О. Башина із сином Анатолієм під різними приводами часто бували у таборі. Маючи пару коней, вони возили туди харчі. Також активну допомогу надавали острожани О.Марковський, Я. Адамчук, А. Сорочинська, Д. Степанюк, П. Томашевська. Комітет не лише підтримував військовополонених, допомагав пораненим, а й при нагоді організовував їм втечу, переправляв до партизанів. [141].

Завдяки цивільному українському населенню, яке саме змушене було виживати в реаліях окупаційного режиму, було врятовано життя і здоров'я багатьох сотень військовополонених. Проте, німецька практика тортур, примусової праці, масових розстрілів все одно забирала багато життів. Загалом, у роки окупації на території Волині існував 21 табір для військовополонених [415, с. 206-208, 216, 220, 232-236]. У Волинській області загинули 47690 бранців, у Рівненській – 67996, у Хмельницькій – 200000 [22, арк. 7, 91; 395].

Отже, радянські військовополонені розглядалися німецьким керівництвом як ідеологічні вороги нацизму. Це знайшло своє втілення у концепції «унтерменш» («недолюдини»). Політика щодо полонених на окупованих територіях визначалася низкою постанов та наказів. Всі вони закликали до тотального контролю над бранцями та приниження їх гідності. При цьому до знищення в'язнів долучилися як цивільна влада, так і вермахт.

На території Волині була створена система таборів для військовополонених. У початковий період окупації частину їх німці відпускали. В першу чергу це було зумовлено ідеологічними мотивами. Окупанти намагалися загравати з представниками деяких національностей (зокрема з українцями) та вносити розбрат між представниками різних народів. Проте згодом дана практика припинилася, оскільки німецька промисловість потребувала дешевої робочої сили.

Жахливі умови, які панували у таборах, призводили до високої смертності в'язнів. Їх трагедія не залишалася поза увагою місцевих жителів, які, ризикуючи власною свободою та життям, намагалися допомогти бранцям.

Політика терору та репресій чітко виявляла злочинну суть нацистського окупаційного режиму. Вона мала на меті залякування місцевого населення, жорстоке придушення будь-яких проявів опору та непокори. Крім того, репресивна політика гітлерівців мала яскраво виявлений расово-ідеологічний аспект, що виявлялося у масовому знищенні євреїв та радянських військовополонених.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що на даний час не створено спеціального наукового дослідження, присвяченого становищу населення Волині у період німецької окупації. Опубліковані праці торкаються цієї проблематики здебільшого опосередковано, частково розкриваючи той чи інший її аспект, окремі дослідження містять недоліки методологічного і фактологічного характеру. Загалом джерельна база, яка формується сукупністю опублікованих матеріалів та ще не залучених до наукового обігу документів, дозволила суттєво доповнити існуючі напрацювання

Війна проти СРСР базувалася на принципах, розроблених нацистськими ідеологами. Усі вони сприймали окуповану територію України лише як «життєвий простір» для «вищої раси», поряд з якою не могло бути місця іншим, «неповноцінним» народам. Нацистська політика була спрямована на реалізацію інтересів Німеччини, для якої місцеве населення було не суб'єктом, а об'єктом. Одним із її складових було активне використання національного чинника. Національна політика у всіх її проявах була маніпулятивною і викоритовувалася виключно як тактичний засіб для придушення опору і досягнення максимальної економічної вигоди. Строката етнічна структура Волині, на території якої проживали українці, поляки, чехи, росіяни та інші народи, лише сприяла її реалізації. Привілейований статус відводився етнічним німцям – фольксдойче, які мали уособлювати початок «великої німецької колонізації сходу». При цьому національні почуття населення східних і західних регіонів Волині мали відмінності, що було пов'язано з їх різною історичною долею.

Ворожа пропаганда, а також інші чинники (довоєнна політика радянської влади; ситуація, яка склалася на фронті у перші місяці війни; складнощі при проведенні евакуації; недостатня поінформованість населення; бажання вижити) призвели до того, що певна частина волинського соціуму стала на шлях співпраці з окупантами. Переважна ж частина волинян сприймала німців,

як мінімум, насторожено, розуміючи при цьому необхідність знайти способи виживання за нових умов.

Для систематичної експлуатації окупованих територій була створена розгалужена адміністративно-управлінська система. Вона мала два рівні – власне німецька адміністрація та допоміжні органи управління (управи різного рівня). Останні, як видно з назви, вагомої політичної ролі не відігравали. Їх характерними особливостями була сувора дисципліна та повна підпорядкованість німецьким чиновникам. Про це свідчать і ті завдання, які ставили нацисти перед допоміжною адміністрацією: організація адміністративного апарату; виконання завдань щодо поставок у Німеччину; збір натуральних поставок і податків; розформування радянських установ; ведення інтенсивної пропаганди на користь райху. На місцевих управлінців перекладалися також питання соціального забезпечення, які окупанти вважали другорядними. Окреме місце в структурі допоміжних органів влади посідала місцева поліція. Поліційною структурою вважался також пожежна охорона.

Розпочинаючи війну проти СРСР, нацисти мали на меті не лише ліквідацію його політичного устрою, а й перетворення окупованих територій на аграрно-сировинний придаток німецького промислового комплексу та джерело дешевої робочої сили. Разом з виконанням обов'язкових поставок і поборів місцеве населення примусово залучалося до роботи у межах регіону. Повсякденне життя населення в умовах «нового порядку» характеризувалося тотальним контролем, репресіями, терором гітлерівців, постійним дефіцитом продовольства, товарів першої необхідності, відсутністю належного медичного обслуговування. Важливе значення для підтримки малозабезпечених категорій населення мали діяльність спеціалізованих відділів соціального забезпечення місцевої допоміжної адміністрації та благодійних організацій, зокрема комітетів самопомоги.

Нацисти усіляко перешкоджали розвитку соціокультурної сфери. Система освіти на Волині була представлена чотирікласними народними та професійними школами, основним завданням яких було надання елементарних

знань та підготовка необхідних кадрів для реалізації колоніальної політики загарбників. Обмежений окупантами культурний простір включав сценічне мистецтво та кіно. Головна мета деяких форм української культури, що не були заборонені, зводилася лише до забезпечення дозвілля гітлерівців. Різне зниження матеріальних статків людей, руйнування клубів, бібліотек, музеїв, театрів спричинили звуження кола тих, хто постійно користувався надбаннями культури.

З початком окупації значних трансформацій зазнала релігійна ситуація на Волині. Загарбники безцеремонно намагалися пристосувати церковне життя до потреб рейху, про що свідчать численні розпорядження Е. Коха та А. Розенберга. Нацисти постійно намагалися розпалювати конфлікти на релігійному ґрунті. Особливо становище духовенства погіршилося, починаючи з 1943 р.: втрачаючи контроль над територіями, німці постійно шукали винних у власних поразках.

Умови, які перетворили повсякденне життя на існування й умовність, сформували в особі місцевого населення непримиренного ворога нацистів, для умиротворення якого діяла масштабна карально-репресивна система. За декілька років окупації німці силою повністю і безповоротно змінили національну і соціальну структуру міст і сіл Волині, що формувалася протягом століть. Систематична ліквідація місцевого населення передбачалася расовою концепцією націонал-соціалізму. Покарання «винних» відбувалося через відмову виконувати трудову повинність, за саботаж мобілізаційних кампаній, невиконання продовольчих поставок. З метою придушити партизанські рухи, знищувалися цілі населенні пункти разом з мешканцями. Іноді це «обрунтовувалося» як «попереджувальний захід». Складовою репресивної політики німців на окупованій Волині були етнічні конфлікти, що активно розпалювалися окупантами. Найтрагічнішим з них був українсько-польський конфлікт.

Систематично знищувалося нацистами єврейське населення. Це було пов'язано з тим, що німці розглядали євреїв як носіїв більшовизму, опору

радянської влади і комуністичного режиму, а після розгортання на окупованій території партизанського руху – як ідейних натхненників останнього. Особливої таємниці з цього окупанти не робили.

Перші «єврейські акції» були спрямовані проти єврейської інтелігенції та євреїв-чоловіків як потенційних рушійних сил опору нацистській політиці. Наприкінці серпня 1941 р ці акції набули нової якості – вони стали охоплювати усіх євреїв. Тимчасове виключення робилося тільки для тих, хто був зайнятий на різноманітних роботах. Надалі будь-які суттєві зміни в політиці геноциду щодо євреїв місця не мали. Це призвело до фактичного знищення єврейського етносу на території Волині.

Расово-ідеологічна складова нацистської політики проявилася у ставленні до радянських військовополонених. Останні розглядалися як носії комуністичної ідеології, а, отже, підлягали першочерговому знищенню. Для їх утримання на Волині була створена розгалужена система таборів. У них панували жорстокий режим, голод, епідемічні хвороби, постійні знущання над в'язнями.

На початку окупації гітлерівці звільняли деяких полонених. Робилося це з міркувань ідеологічного та господарського характеру. Проте з 1942 р. така політика була припинена.

Трагедія євреїв та військовополонених не залишилася поза увагою місцевого населення. Волиняни, ризикуючи власним життям і свободою, легальними і нелегальними шляхами намагалися допомогти бранцям.

У ході написання дисертації були виявлені перспективні напрями досліджень: повсякденність та побут населення у період окупації; психологічно-мотиваційні чинники поведінки окремих соціальних груп в умовах війни; вплив німецької пропаганди на свідомість населення окупованих територій.

Список використаних джерел та літератури

I. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля. 1939–1944.

Оп. 1.

Спр. 3. Розпорядження генерал-комісара Волині і Поділля про мобілізацію місцевого населення на роботу. Списки українців, працюючих в генерал-комісаріаті, їх заяви та посвідчення. 1942–1943, 57 арк.

2. Ф. 2077.

Оп. 1.

Спр. 4. Генерал-комісар Волині і Поділля. Загальний відділ. Вказівки та циркуляр генерал-комісара Волині і Поділля про організацію націоналістичного «Українського комітету допомоги», про заборону ловлі риби в ріках та ін., про посіви тютюну. 1941–1942, 7 арк.

3. Ф. 2077.

Оп. 1.

Спр. 27. Лист генерал-комісара Волині і Поділля до Луцького митрополита. 1942 р., 7 арк.

4. Ф. 3206. Рейхскомісаріат України. 1940–1945.

Оп. 1.

Спр. 2. Наказ про покарання саботажників та шкідників у всіх галузях зв'язку. Офіційні повідомлення рейхскомісара України. 1941–1942, 14 арк.

5. Ф. 3206.

Оп. 2.

- Спр. 74. Переписка з редакцією альманаху «Український голос» та статті для нього. 1941–1942, 101 арк.
6. Ф. 3206.
Оп. 2.
Спр. 118. Загальні господарсько-політичні вказівки по організації сільського господарства на Сході. 1941 р., 45 арк.
7. Ф. 3206.
Оп. 2.
Спр. 232. Адміністративний поділ генеральних округів рейхскомісаріату України за 1941–1942 рр., 21 арк.
8. Ф. 3206.
Оп. 4.
Спр. 6. Циркуляри рейхскомісара України про примусову мобілізацію населення на роботу, про організацію біржі праці в Україні. 1941, 10 арк.
9. **Ф. 3833. Крайовий провід Організації українських націоналістів на західно-українських землях. 1933–1947.**
Оп. 1.
Спр. 17. Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західно-українських землях за період грудень 1942–березень 1946 р., 145 арк.
10. Ф. 3833.
Оп. 1.
Спр. 92. Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західно-українських землях за період грудень 1941–липень 1944 р., 66 арк.
11. **Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. 1941-1945.**
Оп. 2.
Спр. 367. Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Рівненської області. 1941–1944, 41 арк.

12. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних землях. 1939–1945.

Оп. 1.

Спр. 171. Промова Розенберга на нараді 20 червня 1941 р. з питання «Про східну проблему», 151 арк.

13. Ф. КМФ-8.

Оп. 1.

Спр. 182. Директиви Розенберга і Даргеля рейхскомісару України Коху, нарада в останнього, газетні статті та ін. матеріали про політику німців на Україні і планів Німеччини щодо України. 1942–1943, 161 арк.

14. Ф. КМФ-8.

Оп. 1.

Спр. 294. Доповідь про політичне та господарське становище в рейхскомісаріаті «Україна»; огляд діяльності генерал-комісара для Волині і Поділля (Луцьк); звіт гебітскомісара Барановичі. 1943–1944., 78 арк.

15. Ф. КМФ-8.

Оп. 1.

Спр. 299. Вказівки Імперського міністерства для управління зайнятими східними областями про направлення на роботи в генеральних округах Україна, Литва, Латвія та Естонія в галузі пропаганди, встановлення нового порядку у сільському господарстві, розвитку ремесел. 1941 р., 106 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

16. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1941-1945.

Оп. 4.

Спр. 108. Звіт рейхскомісару України Коху про організацію, роботу окупаційної влади та політико-економічне становище в Україні з початку німецько-фашистської окупації дот грудня 1941 р., 37 арк.

17. Ф. 57.

Оп. 4.

Спр. 118. Копія директиви рейхскомісара України Коха генерал комісарам Луцька, Житомира, Миколаєва, Дніпропетровська та Мелітополя про закриття середніх та вищих навчальних закладів на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України та про відправку в Німеччину усіх учнів цих закладів», 4 арк.

18. Ф. 57.

Оп. 4.

Спр. 194. Копія довідки про звірства німецьких окупантів над радянськими військовополоненими в таборі м. Славута. Копії звіту, донесень, розвідувальної інформації штабів фронтів, Українського штабу партизанського руху, відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У про бойові дії партизанських загонів та диверсійних груп в тилу ворога. Копія спец донесення про партизанський рух та політичне становище в окупованих районах Польщі. Копії звіту та звітної записки політуправління 4 Українського фронту про боротьбу трудящих Закарпатської України за воз'єднання з Радянською Україною та про проведення політичної роботи серед населення. 1941–1944, 348 арк.

19. Ф. 57.

Оп. 4.

Спр. 212. Довідки про кількість партійних, комсомольських та патріотичних організацій, що діяли в період Великої Вітчизняної війни, довідки про окупаційний режим, про населені пункти Волинської області, знищені фашистами за зв'язок з партизанами та опір завойовникам. Довідка про табір для військовополонених в м. Володимирі-Волинському.

Копія виписки з доповідей на засіданні гебітскомісарів Волині та Поділля. 1941–1945, 37 арк.

20. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. 1942–1946.

Оп. 1.

Спр. 222. Доповідні записки та довідки УШПР до ДКО СРСР, Виконкому Комінтерну, ЦК КП(б)У, НКВС УРСР, партизанського з'єднання під командуванням О. Сабурова УШПР про форми і тактику боротьби противника з партизанами, звірства гітлерівців на окупованій території, становище в Києві, Коростені, Чернігові, Шепетівці, Полтаві та концтаборах, дислокацію гарнізонів противника в районі Ровно, Новограда-Волинського, Житомира. Доповідь начальника розвідки відділу УШПР про перебування в партизанських з'єднаннях С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми, С. Маликова, Я. Мельника, М. Наумова. 11.01.1943–13.10.1943, 145 арк.

21. Ф. 70. Рівненський обласний штаб партизанського руху. 1942–1946.

Оп. 1.

Спр. 9. Довідка зам. Начальника оперативного відділу Українського штабу партизанського руху, політ донесення командування обласного штабу в ЦК КП(б)У про організацію та бойову діяльність партизанських загонів Рівненської області за лютий-жовтень 1943 р. про соціально-економічне становище районів, дії українських буржуазно-націоналістичних банд, 34 арк.

22. Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950.

Оп. 3.

Спр. 214. Копії повідомлень Надзвичайної Комісії та протоколу засідань обласної комісії про нанесені збитки та злодіяння, вчинені німецько-фашистськими загарбниками на території Кам'янець-Подільської області. 1941–1944, 78 арк.

*Державний архів Волинської області***23. Ф. Р-1. Луцька міська управа. 1941–1944.**

Оп. 1.

Спр. 11. Накази і постанови намісника м. Луцька. Бюджет міської управи. 15.01.1942–23.11.1943, 146 арк.

24. Ф. Р-1.

Оп. 1.

Спр. 16. Різні обов'язки намісника м. Луцька і гебітскомісара. 20.08.1941–31.12.1942, 198 арк.

25. Ф. Р-1.

Оп. 1.

Спр. 60. Повістки громадянам про явку на різні роботи і розпорядження намісника м. Луцька. 05.09.1941–19.05.1942, 150 арк.

26. Ф. Р-1.

Оп. 1.

Спр. 336. Розпорядження і об'яви міської управи про додержання громадського порядку та санітарного стану міста. 1941–1942, 185 арк.

27. Ф. Р-1.

Оп. 1.

Спр. 1002. «Тарифи базарних цін на продовольчі товари». 31.07.1941–13.08.1941, 7 арк.

28. Ф. Р-1.

Оп. 2.

Спр. 2. Розпорядження окружного комісара та міської управи. Переписка з окружними комісаріатами про податки, постачання паливом та ін. документи. 18.07.1941–29.12.1941, 88 арк.

29. Ф. Р-1.

Оп. 2.

- Спр. 7. Переписка міської управи із установами міста по господарським питанням. 6.07.1941–4.12.1941, 83 арк.
30. Ф. Р-1.
Оп. 2.
Спр. 27. Проект організації «міліції», проект про організацію обласної управи в м. Луцьку. Правила внутрішнього розпорядку співробітників обласного архіву в м. Луцьку. Б/д, 12 арк.
31. Ф. Р-1.
Оп. 2.
Спр. 34. Заяви громадян з проханням видати їм довідки про арійське походження та надання матеріальної допомоги. 12.02.1941–12.03.1943, 139 арк.
- 32. Ф. Р-2. Луцький окружний комісаріат. 1941–1944.**
Оп. 1.
Спр. 341. Справа про організацію в м. Луцьку курсів для практикантів-фармацевтів., 8 арк.
33. Ф. Р-2.
Оп. 2.
Спр. 1. Накази та розпорядження обласної управи про організацію влади на місцях та залізнодорожньої служби. 18.07.1941–01.09.1941, 67 арк.
34. Ф. Р-2.
Оп. 2.
Спр. 68. Листи митрополита Полікарпа про підтримку меморандуму окружного комісара. Устав українського правового товариства. Листівки до української інтелігенції та молоді. 02.01.1943–09.11.1943, 17 арк.
35. Ф. Р-2.
Оп. 2.
Спр. 83. Переписка з райуправами про виплату допомоги сім'ям завербованих в Німеччину. Список радянських військовополонених. 4.01.1943–19.07.1943, 49 арк.

36. Ф. Р-70. Луцький відділ центрального товариства «Українфільм». 1941–1943.

Оп. 1.

Спр. 5. Переписка з кінотеатрами про показ фільмів та майно кінотеатрів. 10.12.1941–22.12.1943, 8 арк.

37. Ф. Р-87. Луцька обласна управа. 1941–1943.

Оп. 1.

Спр. 12. Розпорядження відділу народної освіти обласної управи про організацію роботи у шкільних відділах районних управ. Інструкції про початок навчального року в початкових школах. Б/д, 40 арк.

38. Ф. Р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню. 1944–1945.

Оп. 1.

Спр. 4. Спогади громадян Волині, які повернулися з німецької каторги. 24.09.1944–04.12.1944, 217 арк.

39. Ф. Р-1021. Волинський провід ОУН. 1941–1944.

Оп. 1.

Спр. 4. Замітки та статті українських націоналістичних авторів. Б/д, 67 арк.

40. Ф. Наукової бібліотеки.

Інв. № 5. Розпорядження райхскомісара України за 1941–1942 рр., 4 арк.

41. Ф. Наукової бібліотеки.

Інв. № 12. Розпорядження, оголошення, заклики гебітскомісара за 1941–1944 рр., 20 арк.

42. Ф. Наукової бібліотеки.

Інв. № 14. Розпорядження і оголошення посадника м. Луцька 1941 і 1943 рр., 36 арк.

Державний архів Житомирської області

43. Ф. Р-1162. Звягельська міська управа. 1942–1943.

Оп. 1.

Спр. 1. Оголошення Звягельської міської управи Житомирської області за 1942 рік, 6 арк.

44. Ф. Р-1162.

Оп. 1.

Спр. 2. Оголошення та відомості про видачу зарплати, службовцям Звягельської редакції Житомирської області за 1941–1943 рр., 82 арк.

45. Ф. Р-1440. Редакція газети «Звягельське слово», м. Звягель Житомирської області. 1942–1943.

Оп. 1.

Спр. 1. Редакція газети «Звягельське слово». 1942–1943, 186 арк.

46. Ф. Р-1440.

Оп. 1.

Спр. 2. Редакція газети «Звягельське слово». 1942–1943, 145 арк.

47. Ф. Р-1465. Звягельський гебітскомісаріат. 1942-1943.

Оп. 1.

Спр. 4. Директиви та розпорядження 1942 р. Звягель. 11.02.1942–5.02.1943, 235 арк.

Державний архів Рівненської області

48. Ф. П-1. Рівненський підпільний обком Комуністичної партії України Рівненської області.

Оп. 1.

Спр. 98. Спогади Н. Пирової, учасниці підпільної організації в м. Острозі в 1941–1943рр., 48 арк.

49. Ф. Р-22. Гебітскомісаріат у м. Ровно. 1941–1944.

- Оп. 1.
Спр. 3. Відомчий вісник гебітскомісаріату м. Рівне. 01.04.1942–13.11.1942, 23 арк.
50. Ф. Р-22.
Оп. 1.
Спр. 4. Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному. 1.04.1942–15.10.1943, 72 арк.
51. Ф. Р-22.
Оп. 1.
Спр. 5. Дані про кількість людей відправлених до Німеччини. 21.09.1942–10.10.1942, 131 арк.
52. Ф. Р-22.
Оп. 1.
Спр. 7. Проект організації управління на Україні. 4.08.1941, 25 арк.
53. Ф. Р-22.
Оп. 1.
Спр. 15. Звернення до населення, розпорядження. 1941–1943, 6 арк.
54. Ф. Р-22.
Оп. 1.
Спр. 152. Заклик до української молоді про вступ на сільськогосподарські курси. 21.07.1941–10.12.1941, 9 арк.
- 55. Ф. Р-23. Гебітскомісаріат у м. Костопіль. 1941–1944.**
Оп. 1.
Спр. 2. Звіт про роботу Костопільської районної управи. 1.4.1943, 18 арк.
56. Ф. Р-23.
Оп. 1.
Спр. 4. Розпорядження про оплату праці. 19.2.1942, 9 арк.
- 57. Ф. Р-27. Острозька районна управа. 1941–1943.**
Оп. 1.

- Спр. 3. Донесення про спалені будинки польських селян партизанами. Звіт про діяльність районної управи за серпень–вересень 1943 р., 172 арк.
58. Ф. Р-27.
Оп. 1.
Спр. 4. Характеристики видані робітникам районної управи. 14.08.1943, 13 арк.
59. Ф. Р-27.
Оп. 1.
Спр. 5. Дані про кількість людей, відправлених до Німеччини. 21.09.1942–10.10.1942, 131 арк.
60. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 1. Книга стану та перебігу життя Бадівської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 33 арк.
61. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 2. Книга стану та перебігу життя Болотківецької сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 37 арк.
62. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 3. Книга стану та перебігу життя Бочаницької сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.
63. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 4. Книга стану та перебігу життя Бродівської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи». 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.

64. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 5. Книга стану та перебігу життя Вілійської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 37 арк.
65. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 6. Книга стану та перебігу життя Грем'ячеської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.
66. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 7. Книга стану та перебігу життя Данилівської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 34 арк.
67. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 8. Книга стану та перебігу життя Завизовської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 33 арк.
68. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 9. Книга стану та перебігу життя Коростовецької сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.
69. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 10. Книга стану та перебігу життя Ляхівської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.

70. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 11. Книга стану та перебігу життя Могілянської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 4 арк.
71. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 12. Книга стану та перебігу життя Мощаницької (Чеської) сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 33 арк.
72. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 13. Книга стану та перебігу життя Посивської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 36 арк.
73. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 14. Книга стану та перебігу життя Розважської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 30 арк.
74. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 15. Книга стану та перебігу життя Сіяницької сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 33 арк.
75. Ф. Р-27.
Оп. 3.
Спр. 16. Книга стану та перебігу життя Теремненської сільської управи Остріжського району, Здолбунівської округи. 01.12.1942–01.03.1943, 38 арк.

76. Ф. Р-30. Колекція матеріалів Організації українських націоналістів–Української повстанської армії. 1936–1957.

Оп. 1.

Спр. 10. «Ідея і чин» (№ 1, 2, 5). 1943 р., 95 арк.

77. Ф. Р-30.

Оп. 1.

Спр. 14. «Інформатор». 01.06.1943–15.10.1943, 14 арк.

78. Ф. Р-30.

Оп. 1.

Спр. 20. «Вісник української інформаційної служби» (ч. 9 – 1943 р.). 1943, 54 арк.

79. Ф. Р-30.

Оп. 1.

Спр. 24. «Вісті» (число 4–5, квітень–травень 1943 р.), 12 арк.

80. Ф. Р-30.

Оп. 2.

Спр. 49. «До зброї» (липень–листопад 1943 р.), 44 арк.

81. Ф. Р-30

Оп. 2.

Спр. 83. Щоденник члена ОУН (жителя Дермані). 01.09.1942–07.01.1943, 40 арк.

82. Ф. Р-33. Ровенська міська управа. 1941-1944.

Оп. 1.

Спр. 3. Вказівки міської управи з тимчасового розподілу праці по відділах. 9.07.1941, 48 арк.

83. Ф. Р-33.

Оп. 1.

Спр. 9. Листування про організацію міського музею. 4.12.1941–2.03.1942, 13 арк.

84. Ф. Р-33.

- Оп. 1.
Спр. 27. Список співробітників пожежної охорони м. Рівного та листування з господарчих питань. 16.07.1941–19.07.1941, 15 арк.
85. Ф. Р-33.
Оп. 1.
Спр. 64. Списки та посвідки – «аусвайси» працівників міської управи та підлеглих їй установ. 8.09.1941–1.11.1941, 254 арк.
86. Ф. Р-33.
Оп. 1.
Спр. 206. Заява Семена Водопяна на підключення електроенергії. Б/д, 1 арк.
87. Ф. Р-33.
Оп. 1.
Спр. 296. Заява Афанасія Гунька на підключення електроенергії. Б/д, 1 арк.
88. Ф. Р-33.
Оп. 1.
Спр. 356. Відомості про кількість мешканців в м. Рівне в 1941 р., 13 арк.
89. Ф. Р-33.
Оп. 2.
Спр. 1. Список фахових шкіл в м. Ровно на 1941/1942 навчальний рік та їх штати. 21.09.1941–2.12.1941, 42 арк.
90. Ф. Р-33.
Оп. 2.
Спр. 22. Копії наказів і розпоряджень гебітскомісара м. Рівного, генерального комісара для Подолії і Волині та шкільного відділу управи. 2.01.1942–9.01.1942, 135 арк.
91. Ф. Р-33.
Оп. 3.

- Спр. 11. Акти на безгосподарче майно, списки нерухомого майна міської управи та інвентаря пожежної сторожі, заяви мешканців на комплектування збитків на видачу хдібних карток. 23.7.1941–2.11.1941, 50 арк.
92. Ф. Р-33.
Оп. 6.
Спр. 1. Накази та розпорядження міської управи, тимчасовий розподіл праці по відділах міської управи. 28.7.1941–7.11.1942, 42 арк.
93. Ф. Р-33.
Оп. 8.
Спр. 1. Розпорядження про організацію міського управління. Протокол засідання міської управи за 31 липня 1941 р., 74 арк.
94. Ф. Р-33.
Оп. 9.
Спр. 1. Накази та розпорядження бургомістра. 10.07.1941–13.12.1941, 101 арк.
- 95. Ф. Р-40. Острозька районна комендатура. 1941–1943.**
Оп. 1.
Спр. 1. Відношення про збори селян і партизан. 22.09.1941–2.12.1943, 3 арк.
- 96. Ф. Р-41. Поліція в м. Рівне Рівненської області. 1942–1944.**
Оп. 1.
Спр. 2. Довідки про прописку в м. Рівне. 3.5.1943–31.5.1943, 252 арк.
- 97. Ф. Р-52. Рівненська районна управа. 1941–1943.**
Оп. 1.
Спр. 6. Накази Ровенської міської управи. 10.2.1943–22.7.1943, 87 арк.
- 98. Ф. Р-53. Пивоварний завод № 4 у м. Рівне Об'єднання ферментаційних заводів і харчового господарства Волині і Поділля. 1941–1943.**
Оп. 2.

- Спр. 1. Накази директора та директиви об'єднання броварної промисловості в м. Луцьк. 05.08.1941–05.12.1941, 47 арк.
99. Ф. Р-68.
Оп. 1.
Спр. 10. Розпорядження про правила користування водогоном і каналізацією та забезпечення хворих лікарською допомогою, зайнятих в установах та підприємствах. 12.02.1942–1.09.1942, 7 арк.
- 100. Ф. Р-69. Рівненське окружне товариство «Просвіта». 1926–1943.**
Оп. 1.
Спр. 1. Протокол організаційних зборів товариства «Просвіта» в с. Даниловичі. 25.04.1942, 2 арк.
101. Ф. Р-69.
Оп. 1.
Спр. 5. Листування з гебітскомісаром про кількість хорів та драмгуртків, з «Просвітою» в Олександрії про конференцію з іншими «Просвітами» та організаційним питанням. 30.03.1942–31.12.1942, 31 арк.
102. Ф. Р-69.
Оп. 1.
Спр. 6. Листування з районними «Просвітами» про надання дозволу на постановку п'єс. 01.04.1942–01.03.1943 р., 4 арк.
103. Ф. Р-69.
Оп. 1.
Спр. 22. Листування з районними «Просвітами» про конференцію та інші організаційні питання. 26.01.1943–07.10.1943, 16 арк.
104. Ф. Р-69.
Оп. 1.
Спр. 23. Відомості про число «Просвіт» та членів Рівненської округи. 1.04.1943–01.07.1943, 4 арк.
105. Ф. Р-69.
Оп. 1.

Спр. 24. Листування з районними «Просвітами» з нагоди святкування Шевченківських свят, про конференцію та іншим культурно-освітнім питанням. 26.01.1943–7.10.1943, 13 арк.

106. Ф. Р-72. Місцева інституція самопомоги Рівненського району. 1942–1943.

Оп. 1.

Спр. 1. Інструкції і розпорядження. 24.06.1942–30.12.1942, 20 арк.

107. Ф. Р-72.

Оп. 1.

Спр. 9. Картки обстеження матеріального стану громадян. 3.5.1943–28.5.1943, 120 арк.

108. Ф. Р-77. Український центральний комітет допомоги бідним і військовополоненим українцям. 1942.

Оп. 1.

Спр. 1. Листування з Камінь-Каширським комітетом допомоги про розшук про звільнення полонених; повідомлення голови міста Сарни про заснування окружного комітету допомоги в Сарнах. 12.02.1942–24.02.1942, 6 арк.

109. Ф. Р-78. Міський кооператив у м. Рівному. 1941–1944.

Оп. 1.

Спр. 16. Наказ українського комісарничого бургомістра в м. Рівне. 6.10.1941–22.6.1943, 29 арк.

110. Ф. Р-78.

Оп. 1.

Спр. 24. Списки крамниць, ресторанів та пекарень міського кооперативу, міської управи та інших підприємств м. Рівного. 1.1.1942–16.2.1943, 33 арк.

111. Ф. Р-82. Місцевий комітет самопомоги м. Костополя Рівненської округи. 1941–1944.

Оп. 1.

- Спр. 1. Обіжники та інші розпорядження по організації зимової допомоги і справоздання. 03.11.1941–25.04.1942, 31 арк.
112. Ф. Р-82.
Оп. 1.
Спр. 5. Обіжники та інші розпорядження по організації за 1942 і 1943 р. Української народної помочі, 26 арк.
113. Ф. Р-82.
Оп. 1.
Спр. 6. Звіт про роботу комітету за II-е півріччя 1942 р., 5 арк.
114. Ф. Р-82.
Оп. 1.
Спр. 11. Дитячий садок в Костополі. 30.9.1942–31.4.1943, 44 арк.
115. Ф. Р-82.
Оп. 1.
Спр. 17. Касова книга комітету. 1.1.1943–30.12.1943, 16 арк.
- 116. Ф. Р-254. Сільська управа в Золотіїві Рівненської області. 1941–1943.**
Оп. 1.
Спр. 3. Повістки дня зібрання сільських старост Рівненського району. 17.07.1941–30.12.1941, 15 арк.
- 117. Ф. Р-255. Дубенська окружна управа. 1941–1942.**
Оп. 1.
Спр. 2. Дозвіл на відкриття продуктових магазинів та торгівельних підприємств. 10.08.1941–18.11.1941, 60 арк.
- 118. Ф. Р-294. Український комісаріатський бургомістр у м. Рівне. 1941–1943.**
Оп. 1.
Спр. 4. Заяви жителів м. Рівного про видачу їм дозволів на право перемелювання зерна та накази бургомістра про накладання грошових штрафів на мешканців міста. 07.10.1941–22.10.1942, 20 арк.
119. Ф. Р-294. Український комісаріатський бургомістр у м. Рівне. 1941–1943.

Оп. 2.

Спр. 3. Повідомлення Рівненської міської управи про осіб, які пішли на службу в медичні установи м. Рівного. 28.2.1943–9.12.1943, 144 арк.

120. Ф. Р-322. Дубенська районна управа.

Оп. 1.

Спр. 3. Відозва до жителів м. Дубно з закликом про збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку. 2.07.1942, 1 арк.

121. Ф. Р-534. Матеріали учасників історичних подій на Рівненщині 1941–1945.

Оп. 1.

Спр. 3. Матеріали про зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Акти по розслідуванню зlodіянь та розповіді свідків, записані М. Дубовським). 1941–1944, 46 арк.

122. Ф. Р-534.

Оп. 1.

Спр. 4. Матеріали про зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині. 1941–1944, 259 арк.

123. Ф. Р-534.

Оп. 1.

Спр. 27. Акти про злочини німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Острозький район). 1941–1944, 46 арк.

124. Ф. Р-534.

Оп. 2.

Спр. 3. Спогади колишнього члена КПЗУ Москалюка П. про діяльність підпільної комуністичної організації в колишньому Острожецькому районі. 1923–1938, 2 арк.

125. Ф. Р-2771. Управління МГБ по Рівненській області. 1941–1949.

Оп. 2.

Спр. 2574. Справа Безпалька Матвія Васильовича. 1949, 356 арк.

Відділ фондів Волинського обласного краєзнавчого музею

126. Ф. Допоміжних матеріалів. 1941–1944.

Інв. № 27911. Спогади Унрау Віктора Георгієвича учасника луцького антифашистського підпілля про роки Великої Вітчизняної війни. Б/д, 22 арк.

127. Ф. Книги, документи, фото (далі – КДФ). 1941–1944.

Інв. 2301. Оголошення. 3.10.1941, 1 арк.

128. Ф. КДФ.

Інв. 2302. Оголошення. 14.11.1941, 1 арк.

129. Ф. КДФ.

Інв. 2306. Розпорядження щодо стягнення податків і оплат та щодо додаткових оплат за спізнення. 20.10.1941, 1 арк.

130. Ф. КДФ.

Інв. 2308. Розпорядження щодо затемнення вікон. 13.05.1942, 1 арк.

131. Ф. КДФ.

Інв. 2310. Оголошення. Санітарно-порядкові вимоги для міста Луцька. 15.09.1941, 1 арк.

132. Ф. КДФ.

Інв. 2314. Оголошення. 11.11.1941, 1 арк.

133. Ф. КДФ.

Інв. 2316. Оголошення в справі обов'язку брати дозвіл на биття тварин на 1942/1943 р. 20.12.1942, 2 арк.

134. Ф. КДФ.

Інв. 2322. Оголошення. 12.10.1942, 1 арк.

135. Ф. КДФ.

Інв. 2324. Заклик до мешканців м. Луцька. 15.05.1942, 1 арк.

136. Ф. КДФ.

Інв. 2503. Оголошення про щеплення віспи. 20.04.1942, 1 арк.

137. Ф. КДФ.

Інв. 2505. Оголошення. 27.01.1942, 1 арк.

138. Ф. КДФ.

Інв. 2908. Оголошення. 05.10.1942, 1 арк.

139. Ф. КДФ.

Інв. 12879. Промислово-поліційне розпорядження. 13.08.1941, 1 арк.

Відділ фондів Острозького державного історико-культурного заповідника

140. Папка № 36: «Справа про набір робочої сили на каторжні роботи в м. Острозі Острозького району Рівненської області».

141. Папка № 54: «Документи і матеріали часів німецько-фашистської окупації краю».

Особистий архів автора

142. Спогади Вальдмана Василя Мойсейовича (записані у м. Острозі Рівненської області 28 липня 2011 р.), 6 арк.

143. Спогади Віллічука Леоніда Федоровича 1926 р. н. (записані у с. Семенів Білогірського району Хмельницької області 2 червня 2013 р.), 2 арк.

144. Спогади Гаврилюка Андрія Григоровича 1920 р. н. (записані 23 серпня 2010 р. у с. Балашівка Березнівського району Рівненської області), 2 арк.

145. Спогади Грибанової Віри Григорівни 1933 р. н. (записані у м. Рівне 17 лютого 2013 р.), 8 арк.

146. Спогади Дедюк Ніни Василівни 1928 р. н. (записані у с. Сокиричі, Ківерцівського району, Волинської обл. 10 січня 2014 р.), 2 арк.

147. Спогади Ільчука Володимира Сергійовича 1925 р. н. (записані у с. Семидуби Дубенського району Рівненської області 4 квітня 2013 р.), 1 арк.

148. Спогади Корнільєва Сергія Григоровича 1925 р. н. (записані у м. Рівне 15 жовтня 2012 р.), 2 арк.

149. Спогади Куліш-Лукашевич Ірини Всеволодівни 1932 р. н. (записані у м. Рівне 22 жовтня 2012 р.), 3 арк.
150. Спогади Кулій Ганни Олексіївни 1932 р. н. (записані у м. Рівне 31 травня 2013 р.), 2 арк.
151. Спогади Кулія Володимира Мануїловича (записані у м. Рівне 21 травня 2013 р.), 3 арк.
152. Спогади Логвиса Валентина Григоровича 1929 р. н. (записані у м. Рівне 12 жовтня 2012 р.), 3 арк.
153. Спогади Мельник Ксенії Євтухіївни 1924 р. н. (записані у с. Словатичі Ківерцівського району Волинської області 10 січня 2014 р.), 1 арк.
154. Спогади Мельник Ольги Яківни 1935 р. н. (записані у смт. Торчин 23 жовтня 2014 р.), 3 арк.
155. Спогади Нестерука Василя Івановича 1928 р. н. (записані у с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 1 арк.
156. Спогади Нетепчук Анисії Михайлівни 1936 р. н. (записані у с. Вілька Ківерцівського району Волинської області 10 січня 2014 р.)
157. Спогади Новака Василя Степановича (записані 29.11.2011 р. в Острозі), 2 арк.
158. Спогади Плотнік Раїси Іванівни 1931 р. н. (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк.
159. Спогади Подлесного Миколи Степановича 1929 р. н. (записані у с. Юр'ївка Білогірського району Хмельницької області 12 травня 2013 р.), 8 арк.
160. Спогади Примака Тетяни Павлівни 1936 р. н. (записані у м. Рівному 15 червня 2014 р.), 1 арк.
161. Спогади Редьки Георгія Михайловича 1933 р. н. (записані у м. Корці 12 липня 2013 р.), 2 арк.
162. Спогади Руй Ольги Олександрівни 1927 р. н. (записані у м. Острозі 10 листопада 2011 р.), 8 арк.

163. Спогади Синицької Клавдії Калістратівни 1926 р. н. (записані у м. Рівне 29 жовтня 2012 р.), 2 арк.
164. Спогади Сороки Ольги Павлівни 1928 р. н. (записані у с. Повчин Новоград-Волинського району Житомирської області 12 липня 2013 р.), 2 арк.
165. Спогади Степанюка Дмитра Сергійовича 1929 р. н. (записані у м. Рівне 12 грудня 2013 р.), 3 арк.
166. Спогади Ярошук Марії Герасимівни (записані у с. Гірники Ратнівського району Волинської області 12 квітня 2014 р.), 1 арк.

II. Опубліковані джерела

167. 1941 год: документи / Под. ред. В. Наумова. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998. – Кн. 2. – 752 с.
168. Берковський В. Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів / В. Берковський. – К.; Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. – 440 с.
169. Віхи історії України у документах і матеріалах (1939–1991 рр.) / Укл. О. Власюк, В. Сидорук, В. Трофимович, Л. Трофимович, В. Шанюк. – Рівне–Острог: Волинські обереги, 2015. – 448 с.
170. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Під. ред. Я. Ісаєвича – Львів, 2003. – 813 с.
171. Волинь радянська (1939–1965 рр.) / Укл. В. Замлинський, І. Колесник, Л. Лінаєва, Є. Смірнова: Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
172. Гогун О. Родня. Полиция и партизаны 1941–1944. На примере Украины / О. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.

173. Гон М. Голокост на Рівненщині: Документи і матеріали / М. Гон. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.
174. Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – М.: REGNUM, 2008. – 152 с.
175. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.). – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.
176. Зверства, грабежи и насилия немецко-фашистских захватчиков. – Ленинград: ОГИЗ; Госполитиздат, 1942. – 141 с.
177. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Слауті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2011. – .
178. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1941–1945) / Н. Кашеварова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 2: Документи. – 992 с.
179. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах / В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – Т.2: Збірник німецьких архівних матеріалів(1941–1942) – 384 с.
180. Літопис УПА. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: Документи і матеріали. – 723 с.
181. Літопис УПА. – К.;Торонто, 2010 – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943-1945. – 640 с. .
182. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидат, 1963. – 488 с.
183. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература. – 1989. – Т. 3. – 656 с.

184. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература. – 1990. – Т. 4. – 672 с.
185. Нюрнбергский процесс: сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юридическая литература, 1996. – Т. 6. – 528 с.
186. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Укл. В. Абрамова, Г. Вітряна, І. Гарнага, І. Кириченко, Ц. Фірштейн. – Львів: Каменяр, 1969. – 415 с.
187. Польсько–українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упор. В. В'ятрович. – Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2011. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – 792 с.
188. Преступные цели – преступные средства: документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
189. Радянська Ровенщина 1939–1959: Документи і матеріали. – Львів: Книжк.–журн. вид–во., 1962. – 430 с.
190. Радянська Тернопільщина 1939–1958: Документи і матеріали / Укл. М. Глинський, М. Нестерець. – Львів: Каменяр, 1971. – 430 с.
191. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
192. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
193. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
194. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
195. «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 753 с.

196. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в городе Ровно и Ровенской области. – Б. м.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1944. – 14 с.
197. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны – М. : РОССПЭН, 2012. – Т. 1 : 1939–1943. – 878 с.
198. Dokumenty i materiały do dziejow okupacji Niemieckiej w Polsce. – Warszawa; Łódź; Kraków: Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1946. – Т. 2. Akcje i wysiedlenia. – Cz. 1 – 473 s.

III. Періодичні видання

Вісті для українських селян

199. Вояк бореться зброєю – селянин плугом // Вісті для українських селян. – 1942 р. – 21 червня.

Волинь

200. Хроніка // Волинь. – 1941. – 14 вересня. – С. 4.
201. Наказ гебітскомісара про встановлення ціни на харчі // Волинь. – 1941. – 28 вересня. – С. 4.
202. Повідомлення // Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.
203. Інтерв'ю з П. Бульбою // Волинь. – 1941 р. – 28 жовтня. – С. 3.
204. Оголошення // Волинь. – 1941 р. – 16 листопада. – С. 4.
205. Торги у Рівному // Волинь. – 1941 р. – 16 листопада. – С. 4.
206. Відкрито державну гімназію ім. Т. Шевченка // Волинь. – 1941. – 23 листопада. – С. 4.

207. Головне – перемогти большевизм (інтерв'ю з обласним комісаром в Рівному п. д-ром В. Беєром) // Волинь. – 1941 р. – 7 грудня. – С. 3.
208. Звернення Еріха Коха до населення України // Волинь. – 1941. – 25 грудня. – С. 4.
209. Оголошення // Волинь. – 1942. – 25 січня. – С. 4.
210. 26 січня 1942 р. в Сарненському Округному комісаріаті дозволено відновити діяльність т-ва «Просвіта» // Волинь. – 1942. – 1 березня. – С. 4.
211. Свято річниці народин фірера у Рівному // Волинь. – 1942. – 23 квітня. – С. 1.
212. 15 червня відбулася зустріч урочиста генерального комісара Волині і Поділля п. Шене з чільними представниками українського громадянства Рівненської округи // Волинь. – 1942. – 21 червня. – С. 3.
213. Заклик // Волинь. – 1942. – 2 липня. – С. 3.
214. Оголошення // Волинь. – 1942. – 9 липня. – С. 1.
215. Спорт у Дубні // Волинь. – 1942. – 19 липня. – С. 3.
216. Оголошення // Волинь. – 1942. – 23 липня. – С. 3.
217. 15 липня 1942 р. закінчився шкільний рік в Музичнім інституті ім. М. Леонтовича в Дубні // Волинь. – 1942. – 13 серпня. – С. 4.
218. При кожному районному лікарі в окрузі відбуваються тепер трьохденні санітарні курси для осіб, визначених з кожного села // Волинь – 1942. – 13 серпня. – С. 4.
219. Догляд за шляхами // Волинь. – 1943. – 24 січня. – С. 4.
220. Брак медичного персоналу серед українського суспільства в останніх часах дошкульно відчувається як на селі, так і в місті // Волинь – 1943. – 28 січня. – С. 3.
221. В річницю смерті Марії Пашковської // Волинь. – 1943. – 14 лютого. – С. 3.
222. Оголошення // Волинь. – 1943 р. – 7 березня. – С. 4.
223. Акція преміювання в рейхскомісаріаті «Україна» // Волинь. – 1943. – 17 червня. – С. 4.

224. Планомірне віддання всіх сил для збереження жнив! // Волинь. – 1943. – 4 липня. – С. 1.
225. В останніх днях науковий працівник проф. Й. Панек разом зі священником Носалем, відомим знавцем лікувальних рослин, відкрили цікаву, досі незнану ботанічній літературі «Волині» рослину // Волинь. – 1943. – 15 серпня. – С. 4.
226. З праці музею у Рівному // Волинь – 1943. – 15 серпня. – С. 4.

Голос Сарненщини

227. Діяльна праця ЖСУ в Сарнах // Голос Сарненщини. – 1942. – 18 січня. – С. 4.

Костопільські вісті

228. Оголошення // Костопільські вісті. – 1941. – 26 жовтня. – С. 2.
229. Тиф є страшною хворобою // Костопільські вісті. – 1942. – 18 січня. – С. 4.
230. Пересторога Генерального комісара Волині і Поділля // Костопільські вісті. – 1942. – 1 березня. – С. 1.
231. Оголошення!!! До всіх селян // Костопільські вісті. – 1942. – 31 травня. – С. 1.
232. Острозький український театр // Костопільські вісті. – 1942. – 12 липня. – С. 4.

Красная звезда

233. Растет сопротивление советских людей немецким рабовладельцам // Красная звезда. – 1943. – 8 июля. – С. 3.

Самостійність

234. Проголошення самостійності в Костопільській окрузі // Самостійність. – 1941. – № 1 – С. 2.

Український голос

235. З діяльності міської управи // Український голос. – 1941. – 9 жовтня. – С. 4-6.
236. З дозволу гебітскомісара відкрито в Луцьку середню сільськогосподарську школу // Український голос. – 1941. – 16 жовтня. – С. 6.
237. Дещо про нові назви вулиць у Луцьку // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 2.
238. Оголошення // Український голос. – 1941. – 23 жовтня. – С. 6.
239. Розшукуються полонені // Український голос. – 1942. – 7 січня. – С. 10.
240. Розшукуються полонені // Український голос. – 1942. – 19 березня. – С. 6.
241. Вчительський курс на Поліссі // Український голос. – 1942. – 13 серпня. – С. 4.
242. Гурт артистів українських театрів Волині й Поділля виїхав на гастролі до Німеччини // Український голос. – 1943. – 26 серпня. – С. 4.
243. Посадник Скоробогатов заважає // Український голос. – 1943. – 11 листопада. – С. 4.
244. На перший день Різдва з ініціативи українського громадянства у Луцьку відбулося урочисте привітання ранених німецьких вояків // Український голос. – 1944. – 1 січня. – С. 8.

IV. Мемуаристика

245. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминания о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В. Барац. – М.: Арт–Бизнес–Центр, 1993. – 148 с.
246. Без права вибору (збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни). – Рівне: Видавець О. Зень, 2012. – 64 с.
247. Бондарец В. Военнопленные: Записки капитана / В. Бондарец. – М.: Молодая гвардия, 1960. – 288 с.
248. Виписки з щоденника Геннадія Руха (4.5.1943–14.1.1944 рр.) // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 29-34.
249. Войцехович В. Фронт на Поліссі: партизанські зшитки / В. Войцехович. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.
250. Воспоминания Ариадны Николаевны Пасечник. – Режим доступа: http://zwiahel.ucoz.ru/novograd/vojna/kogan_26_07_12.html.
251. Воспоминания Викторова Василия Алексеевича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/pekhotintsi/viktorov-vasiliy-alekseevich/pdf.html>.
252. Воспоминания Городницкого Абрама Исааковича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/svyazisti/gorodnitskiy-abram-isaakovich/pdf.html>.
253. Воспоминания Мандрика Владимира Нестеровича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/partizani/mandrik-vladimir-nesterovich/pdf.html>.
254. Воспоминания Фухса Ильи Яковлевича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/drugie-voyska/fuks-isaak-ilya-yakovlevich/pdf.html>.
255. Воспоминания Юхневича Виктора Куприяновича. – Режим доступа: <http://iremember.ru/partizani/ukhnevich-viktor-kupriyanovich/pdf.html>.
256. Данильчук Г. Рівне у спогадах його мешканців / Г.Данильчук. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 192 с.

257. Інтергойз Ф. І гнів, і біль... / Ф. Інтергойз // Життя і слово. – 1994. – 6 серпня. – С. 3.
258. Кравченко-Бережной Р. Мой XX век / Р. Кравченко-Бережной. – Режим доступа:http://militera.lib.ru/memo/russian/kravchenko-berezhnoy_ra/02.html.
259. Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 рр.: Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. – Рівне: О. Зень, 2013. – 160 с.
260. Леоненко П. Пережитое на Восточной Волыни / П. Леоненко. – Режим доступа: zwiahel.ucoz.ru/novograd/history/Leonenko.html.
261. Манштейн, Э. фон. Утерянные победы / Э. фон Манштейн. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
262. Медведєв Д. Сильні духом / Д. Медведєв. – Львів: Каменяр, 1984. – 407 с.
263. Орел Я. Зарубцювалось у пам'яті моїй... – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 124 с.
264. Подворняк М. Вітер з Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2009. – 248 с.
265. Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження. – Отсрөг; Луцьк: Вид-во НаУОА, ПВД «Твердиня», 2007. – 424 с.
266. Солошенко-Тиравська Н. Луцький театр в роки в війни / Н. Солошенко-Тиравська // Волинь моя. – К.: Київська правда, 2002. – С. 134-138.

V. Монографії, статті, брошури

267. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 р. / М. Айкель // Український історичний журнал – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 6 – С. 139-160.
268. Анфилов А. Начало Великой Отечественной войны (22 июня-середина июля 1941 года): военно-исторический очерк / А. Анфилов. – М.: Воениздат министерства обороны СССР, 1962. – 223 с.

269. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945) / И. Арад. – Днепропетровск: Ткума; ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – 816с.
270. Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. Арутюнян. – М.: Наука, 1970. – 467 с.
271. Байдужный Н. Оккупационные деньги / Н. Байдужный. – Режим доступа: http://zwiahel.ucoz.ru/novograd/vojna/okupac_dengi_02_05_11.html.
272. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
273. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
274. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України / С. Богунов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 326–339.
275. Боляновський А. Українські військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 2003. – 686 с.
276. Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція / В. Борщевич. – Луцьк: Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 582 с.
277. Васильева О. Православие на оккупированной территории Украины / О. Васильева // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – С. 290-297.
278. Вронська Т. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України / Т. Вронська, Є. Лисенко // Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – № 1. – С. 92-105.

279. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських остарбайтерів (Поділля, 1942–2007) / С. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
280. Гика В. Історія Великої Вітчизняної війни в документах державного архіву області / В. Гика // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 202-208.
281. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. I. – С. 697-732.
282. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 62-74.
283. Гінда В. Освітня політика стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «Україна» / В. Гінда. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_15/osvitnya%20polituka.pdf.
284. Глушенко Н. Податкова система та штрафи в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) / Н. Глушенко // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – К.; Н.-Ю.; Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 4. – С. 307–311.
285. Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика / О. Гончаренко. – Режим доступу: www.histans.com/JournALL/war/12/13.pdf.
286. Грицюк Г. Втрати населення Волині у 1941–1944 рр. / Г. Грицюк // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава: TYRSA, 2001. – Т. 5. – С. 249-270.
287. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.
288. Гуцул Н. оперативний штаб райхсляйтера Розенберга: ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні /

- Н. Гуцул // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 76-85.
289. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість / В. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.
290. Данилюк В. Триумф і трагедія луцького бургомистра / В. Данилюк, П. Оксенюк // Віче. – 2004. – 22 квітня. – С. 8-9.
291. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В. Данилюк. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 282 с.
292. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). / І. Дерейко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.
293. Дерейко І. Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна» / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 259-268.
294. Ерин М. Трагедия советских военнопленных. История шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг./ М. Ерин, Г. Хольный. – Ярославль: ЯрГУ, 2000. – 138 с.
295. Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками / И. Ермолов. – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.
296. Єржбакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржбакова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
297. Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини / І. Жилінський. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – 660 с.
298. Заболотна Т. Настрої цивільного населення та його ставлення до окупаційної влади у роки Другої світової війни (на прикладі Києва) / Т. Заболотна // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації

- (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 2011. – С. 377-387.
299. Загорулько М. Крах плану «Ольденбург» / М. Загорулько, А. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
300. Зек Б. Луцьк у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Б.Зек. – Луцьк, 2016. – 239 с.
301. Зюсс Д. Третий рейх. Расцвет и крах империи / Д. Зюсс, В. Зюсс. – Харьков; Белгород: Клуб семейного досуга, 2009. – 400 с.
302. История Великой войны 1941–1945. – М.: ИНЭС; РУБИН, 2015. – Т. 2 – 656 с.
303. История Украинской ССР: в десяти томах. – К.: Наукова думка, 1984 . – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). – 640 с.
304. Іванов О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Іванов, І. Іваньков // Український історичний журнал. – Київ: К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – №3. – С.83-95.
305. Іванов С. Діяльність Острозької районної управи в роки німецької окупації (3.07.1941–10.01.1944) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 82-97.
306. Іванов С. Окупована Волинь в контексті німецької пропаганди / С. Іванов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – С. 67-75.
307. Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації / С. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: Видавець О. Зень, 2014. – С. 154-157.

308. Івасюта М. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба із загарбниками і їх наймитами (червень 1941–жовтень 1944 року) / М. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. – С. 168-186.
309. Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільющин. – К.: Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. – 312 с.
310. Каліщук О. У тіні Волині? Політика vs пам'ять / О. Каліщук. – Львів: НАН України: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016. – 162 с.
311. Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 року на історичній Волині / І. Качановський. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/2013-20/Kachanovsky.pdf>.
312. Клименко О. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна»: німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. / О. Клименко, С. Ткачов. – Харків: Ранок НП, 2012. – 272 с.
313. Клименко О. Центральний емісійний банк «Україна» – важливий механізм Райху для експлуатації й пограбування окупованих територій у роки Другої світової війни / О. Клименко // Архіви України. – К.: 2015 – № 3. – С. 80-100.
314. Клоков В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – 220 с.
315. Кноп Г. История вермахта. Итоги / Г. Кноп. – СПб.: Питер, 2009. – 272 с.
316. Ковалев Б. Повседневная жизнь населения России в период нацистской оккупации / Б. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 619 с.
317. Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 135 с.

318. Коваль М. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 116 с.
319. Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку» / М. Коваль // Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії НАН України, 1995. – №2. – С. 37-42.
320. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
321. Ковба Ж. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір / Ж. Ковба, Ю. Корогодський // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2009 – С. 182-205.
322. Коган Л. Голокост на Житомирщині / Л. Коган. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=2028.
323. Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині / К. Кондратюк // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 36–52.
324. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ 1993. – 660 с.
325. Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с.
326. Кротік Н. Боремель: історико-краєзнавчий нарис / Кротік Н., Кротік С. – Луцьк: Вісник, 2007. – 102 с.
327. Круглов А. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов / А. Круглов. – Режим доступа: www.holocaust.kiev.ua/news/jurnal_nodostup/Kruglov11.pdf
328. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, средства) / В. Крысько. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
329. Куманев Г. Рассекреченные страницы Второй мировой войны / Г. Куманев. – М.: Вече, 2012. – 368 с.

330. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). – К.: ПП НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
331. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.) / К. Курилишин. – Львів: Українська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 2010. – 325 с.
332. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – с. 135-150.
333. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту. – 2010. – 368 с.
334. Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни / В. Левикін, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 340-385.
335. Ленартович О. Національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни / О. Ленартович // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 252 с.
336. Ленартович О. Політика німецької окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації / О. Ленартович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки — № 22, 2009. — С. 279-287.
337. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни / О. Ленартович. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
338. Лисенко О. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська // Україна в Другій

- світовій війні: погляд з XXI ст.: Книга друга – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. II – С. 737-784.
339. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Лисенко // Український історичний журнал. – Український історичний журнал – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – № 5 – С. 3-16.
340. Лисенко О. Окупаційний режим в Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. – К.: Києво–Могилянська академія, 2008. – С. 762-768.
341. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Книга друга – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. I – С. 177-230.
342. Лисенко О. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / О. Лисенко, М. Куницький, О. Гончаренко. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 151 с.
343. Лисенко О. Система управління окупованими територіями України / О. Лисенко, О. Гончаренко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Кн. I – К.: Наукова думка, 2010. – С. 321-367.
344. Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни / О. Лисенко // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років (Матеріали міжнародної наукової конференції 2-4 червня 2006 р). – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 86 – 95.
345. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні / М. Лобода // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 64–77.
346. Мазурок В. Рух Опору на Волині у 1941–1943 рр. / О. Мазурок // Архіви окупації. 1941-1944. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 804–810.

347. Маринченко А. «Внести раздоры между народами...»: расовая политика немецких властей в отношении советских военнопленных, 1941 – начало 1942 года / А. Маринченко // Новая и новейшая история. – М., 2014. – № 2. – С. 59-91.
348. Масманно М. Специальные команды Эйхмана. Карательные операции СС. 1939–1945 / М. Масманно. – М.: Центрполиграф, 2010. – 256 с.
349. Мельнічук Л. Директивні розпорядження керівництва третього райху, рейхсміністерства східних окупованих територій та райхскомісаріату «Україна» щодо створення органів місцевого управління (1941–1944 рр.) / О. Мельнічук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Част. 1. – С. 50-55.
350. Мисан В. Організація шкільної освіти в роки нацистської окупації (на прикладі функціонування школи № 2 міста Рівного) / В. Мисан // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 133-144.
351. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 139-147.
352. Михальчук Р. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Михальчук. – Рівне, 2014. – 308 с.
353. Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955 / Р. Михальчук. – Рівне: Видавець О. Зень. – 254 с.
354. Михальчук Р. Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині (на прикладі Здолбунівського району) / Р. Михальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 21. – С. 304-315.

355. Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941–1942 рр.) / Р. Михальчук // Грані: наук. -теорет. і громад.-політ. альманах. – 2013. – № 7. – С. 36-39.
356. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика. – К.: Дух і літера, 2013. – 360 с.
357. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер. – М.: Вече, 2010. – 368 с.
358. Нагірняк А. Освітня політика німецької окупаційної військової влади на території Західної України / А. Нагірняк. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10904/1/36.pdf>.
359. Намозов О. Костопіль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 148 с.
360. Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941–липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєць // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Київ–Харків, 2010. – № 1 – с. 131-146.
361. Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944) / Ю. Олійник, О. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.
362. Ольховський І. Кривава Волинь: Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939–1945 рр. / І. Ольховський. – К.: Гарт, 2011. – 344 с.
363. Пагіря О. Місця нацистського терору на території Волинської області, 1941–1944 рр. / О. Пагіря. – Режим доступу: www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=401.
364. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. – Рівне: КП «Рівненський будинок науки і техніки», 2001. – 315 с.
365. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третньому рейху / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 854-859.
366. Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні (червень–грудень 1941 р.) / Т. Пастушенко

- // Краєзнавство. – К.: Національна спілка краєзнавців України; Інститут історії України НАН України, 2011. – № 2 – С. 116-125.
367. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр. / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
368. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: Азалія, 2005. – 224 с.
369. Перехрест О. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини / О. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 170-174.
370. Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
371. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945) – 584 с.
372. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 872 с.
373. Реабілітовані історією: Рівненська область. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – Кн. I. – 584 с.
374. Салата О. Механізми інформаційно-психологічного впливу на населення О. Салата // Сторінки воєнної історії Волині. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2009. – Вип. 30. – С. 232-234.
375. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. — 863 с.
376. Сенявская Е. Психология войны в ХХ веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.

377. Сенявская Е. Человек на войне: историко-психологические очерки / Е. Сенявская. – М.: Институт российской истории РАН, 1997. – 209 с.
378. Сеницын Ф. Л. Разделяй и властвуй. Нацистская оккупационная политика / Ф.Л. Сеницын. – М.: Вече, 2015. – 480 с.
379. Скоробогатов А. Чи очікували в Україні на німців-визволителів у 1941 р.? / А. Скоробогатов // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – С. 234-243.
380. Слободянюк П. Трагедія євреїв України в роки Другої світової війни / П. Слободянюк // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», 2011. – С. 497-503.
381. Смыслов О. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях / О. Смыслов. – М.: Вече, 2014. – 448 с.
382. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
383. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. - 464 с.
384. Сорока Ю. Варварська політика геноциду гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях. 1941-1944 рр. / Ю. Сорока // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 313-319.
385. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки): монографія / Ю. Сорока. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 415 с.
386. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині 1943 року / Ю. Сорока // Краєзнавство. – К.: Телесик, 2011. – № 2. – С. 301-305.

387. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісараті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Спудка. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
388. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943–1944 рр. / Г. Стародубець . – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/starodubets.pdf.
389. Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / С. Стельникович. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.
390. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.) / Л. Степанов. – Львів: Каменяр, 1966. – 109 с.
391. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. / Н. Стоколос. // Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – № 3. – С. 91-111.
392. Трофимович В. Найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг і ім'я майбутнього / В. Трофимович, П. Ткачук // Військово-науковий вісник. – Львів: Академія сухопутних військ ім. П. Сагайдачного, 2015. – С. 3-32.
393. Трофимович В. Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки української Другої світової) / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Вип. 22. – С. 146-162.
394. Україна: політична історія. ХХ–поч. ХХІ ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028с.
395. Хитрий Ч. Минувшина Рівненщини – далека і близька / Ч. Хитрий. – Рівне: Волинські обереги, 2010. – 416 с.

396. Христофоров В. Общественные настроения в СССР: июнь–декабрь 1941 г. / В. Христофоров // Великая Отечественная война. 1941 год: Исследования, документы, комментарии. – М.: Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2011. – С. 445-478.
397. Цимбалюк Є. Млинів: Минуле і сучасність, сторінки 500-літнього літопису / Є. Цимбалюк. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 174 с.
398. Чаплінська Л. Німецькі розвідувальні відділи «1с»: завдання та діяльність на території України у 1941–1944 рр. / Л. Чаплінська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К.: НАН України; Інститут історії України НАН України; Служба безпеки України; Державний комітет архівів України; Національна спілка краєзнавців України, 2008. – № 1/2. – С. 474-483.
399. Червінська О. 200 грамів хліба на день і 400 грамів м'яса на місяць / О. Червінська // 7 днів. – 2013. – № 5. – С. 4.
400. Черняков Б. Періодична преса на окупованій території України / Б. Черняков. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.
401. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
402. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – Київ, 2010. – 80 с.
403. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ) / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 211-217.
404. Шкаровский М. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
405. Штрайт К. «Они нам не товарищи»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг./ К. Штрайт. – М.: АНО «Русское историческое общество», НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.

406. Эванс Р. Третий рейх. Дни войны. 1939-1945 / Р. Эванс. – М.: Астрель; Екатеринбург: У-Фактория, 2011. – 942 с.
407. Яшан О. Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.) / О. Яшан // Наукові праці МДГУ ім. П.Могили. – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – С. 53–56.
408. Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 467 s.
409. Kaczyński Z. Udział konspiracyjnego ruchu ludowego i Batalionów Chłopskich w organizowaniu samoobrony ludności polskiej na Wołyńiu i w Małopolsce Wschodniej / Z. Kaczyński, P. Popiel. – Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2004. – 350 s.
410. Motyka G. Losy Czechów wołyńskich 1939–1944 / G. Motyka // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 7. – С. 211–214.
411. Rowno: a memorial to the Jewish community of Rowno, Wolyn. – Tel Aviv: Yalkut Wolyn, 1956. – 591 p.
412. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944 / S. Spector. – Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 p.
413. Weiner M. Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the past and archival inventories / M. Weiner. – New–York, 1999. – 600 p.

VI. Довідкові видання

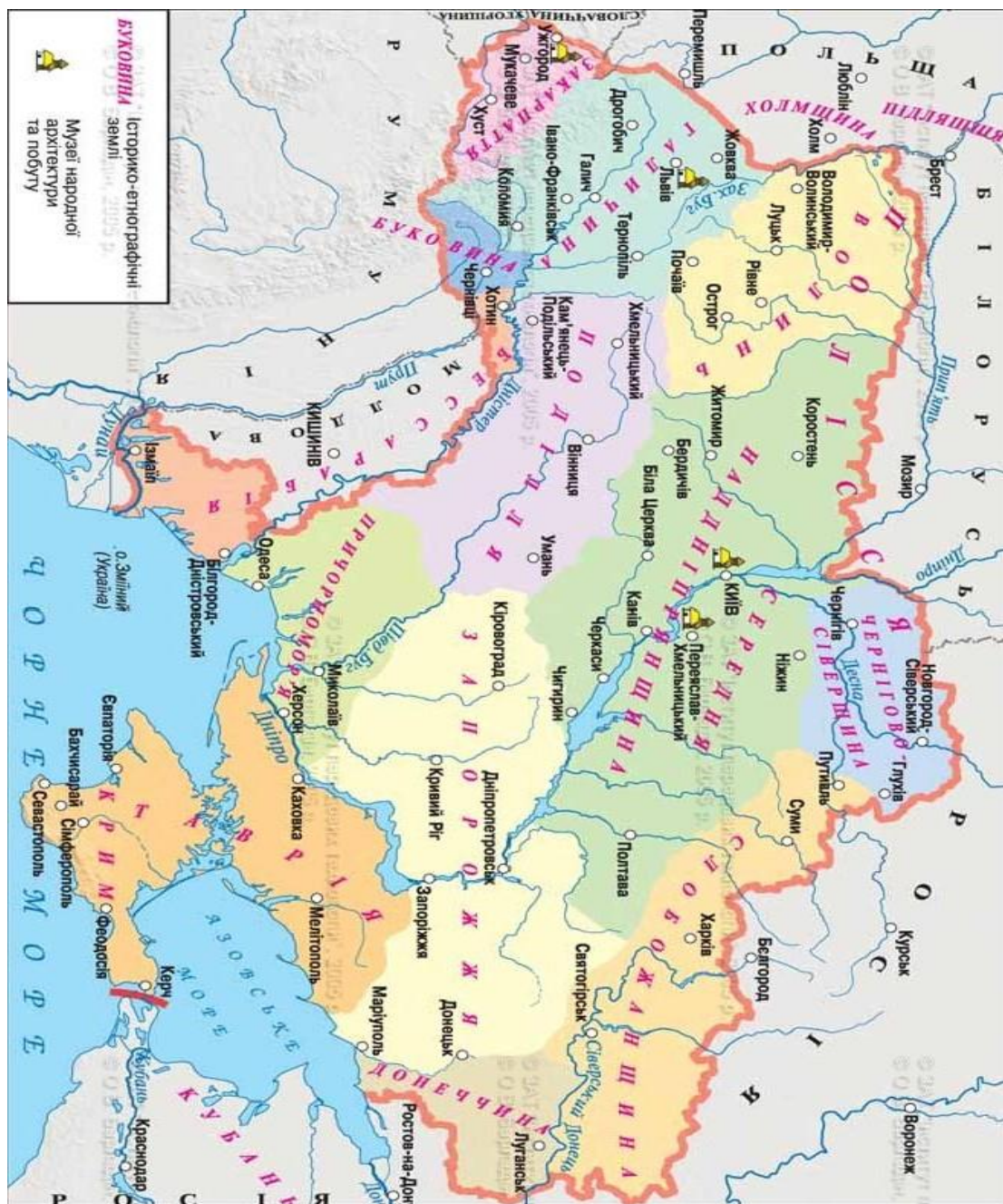
414. Гісем О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник / О. Гісем, О. Мартинюк. – К.: Сфера, 2007. – 100с.
415. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України. – К.: Державний комітет архівів України, 2000. – 304 с.
416. Історія міст і сіл УРСР: Волинська область. – К., 1970. – 745 с.
417. Історія міст і сіл УРСР: Ровенська область. – К., 1973. – 655 с.

418. Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. – К., 1971. – 707 с.
419. Карта історико-етнографічних земель України. – Режим доступу: <http://uht.org.ua/forum/viewtopic.php?f=9&t=1696&start=10>.
420. Круглов А. Енциклопедія Холокоста / А. Круглов. – К.: ЗАТ «Віпол», 2000. – 224 с.
421. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1941–1943. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 533 с.
422. Encyclopedia of Jewish Communities. – Jerusalem: Yad Vashem, 1990. – Vol. 5. – 346 p.
423. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. – Indiana: University Press, 2011. – 2036 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Карта історико-етнографічних земель України

Джерело: [410]

Додаток 2

Статистична відомість про кількість мешканців, зареєстрованих в м. Рівному станом на день 15 жовтня 1941 р.

№ п/п	Назва національності	Дорослих		Дітей		Від 7 до 16 років		Разом
		Чоловіків	Жінок	До 7 років		Чол.	Жінок	
				Чол.	Жінок			
1.	Німецька	15	54	5	2	5	1	82
2.	Українська	1900	2376	279	258	380	368	5561
3.	Руська	412	863	76	63	100	104	1618
4.	Польська	2683	3621	474	416	859	768	8821
5.	Жидівська	5420	9361	962	989	1618	1812	20162
6.	Чеська	166	207	31	21	35	38	498
7.	Білоруська	75	94	10	11	15	10	215
8.	Латишська	3					2	5
9.	Руминська		4		2			6
10.	Італянська		2					2
11.	Хорватська	1	2					3
12.	Армянська	3	3			3		7
13.	Літвінська	6	8	3	1			18
14.	Естонська	1	2					3
15.	Молдованська	2	2	1	3			8
16.	Угорська	1	2					3
17.	Караїмська	1						1
18.	Татарська	1	1					2
19.	Булгарська		1	1				2
20.	Турецька	1				1		2
21.	Верменська	1						1
22.	Грецька	1	5					6
23.	Башкірська		1					1
24.	Французька		1					1
		10693	16610	1842	1766	3014	3103	37028

Джерело: [88, арк. 8]

Додаток 3

Перелік гебітскомісаріатів Волині

Генеральний округ «Волинь і Поділля»

Гебітскомісаріат	Райони	Гебітскомісар
1. Антоніни	Антоніни, Базалія, Красилів	Шьорер
2. Дубно	Дубно, Демидівка, Козин, Млинів, Острожець, Радивилів, Верба	Брокс
3. Горохів	Горохів, Берестечко, Локачі, Осютичі	Вестерхейд
4. Камінь-Каширський	Камінь-Каширський, Любешів, Морочно	Міхаеліс
5. Костопіль	Костопіль, Степань, Деражне, Людвипіль	Ленерт
6. Ковель	Ковель, Голоби, Маневичі, Мазєєво, Ратно, Турійськ, Содлище, Заболоття	Кемпф
7. Кременець	Кременець, Катербург, Почаїв, Шумськ, Вишневець, Вишгород	Мюллер
8. Любомль	Любомль, Головно, Шацьк	Уде
9. Луцьк	Луцьк, Ківерці, Рожище, Колки, Олика, Піддубці, Сінкевичівка, Торчин, Цумань	Лінднер
10. Ровно	м. Ровно, район Ровно, Гоща, Клевань, Корець, Межиричі, Лоександрія, Тучин	Беєр
11. Сарни	Сарни, Домбровиця, Клесів, Рокитне, Рафалівка, Володимирець	Гуала
12. Заслав	Заслав, Лачимці, Плужне, Теофіполь	Ноченхауер
13. Шепетівка	Шепетівка, Берездів, Полонне, Славута	Ворбе
14. Старокостянтинів	Старокостянтинів, Гризів, Остропіль, Стара Синява	Шрьодер
15. Володимир-Волинський	Володимир-Волинський, Порицьк, Устилуг, Верба	Вестерхейд
16. Здолбунів	Здолбунів, Мізоч, Острог	Маршаль

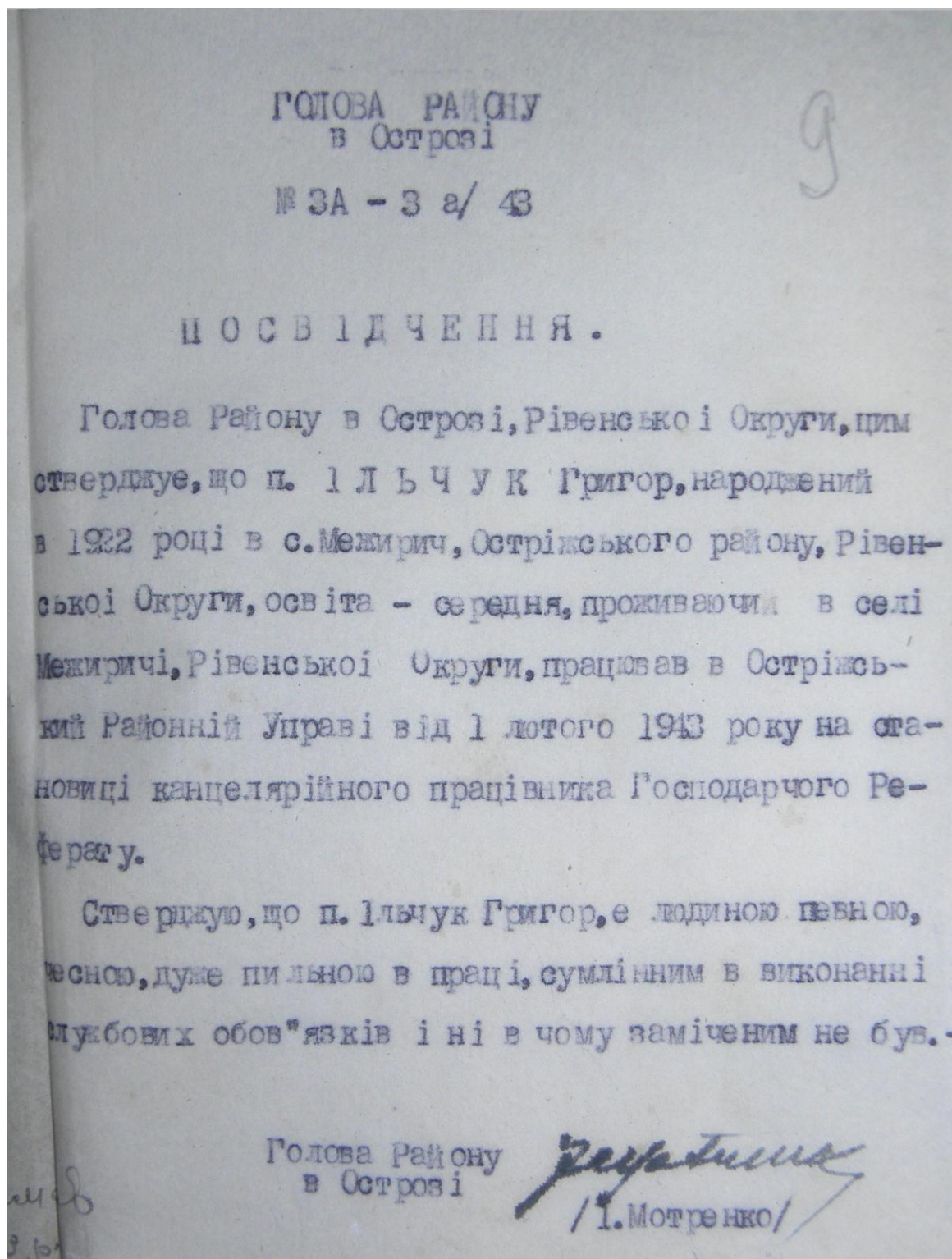
Генеральний округ «Житомир»

Гебітскомісаріат	Райони	Гебітскомісар
17. Новград-Волинський	Новград-Волинський, Баранівка, Ярин, Пулин-Марашлевськ	Шмідт

Джерело: [8, арк. 11-13, 15-16]

Додаток 4

Посвідчення Григорія Ільчука

Джерело: [58, арк. 9]

Додаток 5

Ціни на товари першої необхідності у Рівному станом на 25.09.1941 р.

А. Продукти першої потреби.		
		карбованці
1. Пшенична мука	1 кг.	1,80
2. Житня мука	1 „	1,00
3. Житній хліб	1 „	1,00
4. Крупа гречана	1 „	2,20— 3,80
5. Крупа пшоняна	1 „	1,50
6. Крупа ячмінна	1 „	1,10
7. Макарон	1 „	4,00— 7,00
8. Горох (сухий)	1 „ до	1,70
9. Квасоля	1 „	2,00— 2,50
10. Молоко	1 лтр.	— 1,50
11. Масло	1 кг.	24,00— 26,00
12. Сир	1 „	3,00
13. Мед	1 „ до	26,00
14. Яйця	1 шт.	0,50
15. Сіль	1 кг.	0,50
16. Оселедці	1 „	4,00— 7,00
17. Риба (залежно від гатунку)	1 „	4,00— 7,50
18. М'ясо волове (зал. від гатунку)	1 „	5,00— 8,00
19. Телятина (зал. від гат.)	1 „	7,00— 9,00
20. Свинина „ „ „	1 „	8,00— 10,00
21. Сало „ „ „	1 „	15,00— 20,00
22. Ковбаса „ „ „	1 „	16,00— 20,00
23. Товщ „ „ „	1 „ до	20,00
24. Олія	1 лтр.	16,00
25. Кури (живі)	1 кг.	5,00
26. Качки „	1 „	5,00
27. Гуси „	1 „	4,00
28. Індики „	1 „	6,00
29. Пиво	1 лтр.	4,00
30. Содова вода	1 „	0,50
31. Лімоняда	1 „	3,00
32. Цикорія	1 кг.	2,60

Для продуктів, що тут не названі, зокрема для городини, овочів та картоплі, будуть мною в разі потреби встановлені місцеві ціни. В разі потреби буде також в рамках цього розпорядження впроваджена розцінка м'яса та гатунку ковбаси.

Б. Продукти вжитку:		
		карбованці
1. Нафта	1 лтр.	1,00
2. Сірники	1 пачка	0,05
3. Мило	1 кг.	3,50— 5,00

В. Їжа та напої:		
1. Обід (борщ, м'ясо або риба, городини, картопля)		6,00
2. Вечеря (хліб, масло, 2 яєць, салата, чи ковбаса, або сир, чай)		5,00
3. Сніданок (хліб, масло, мармеляда, кава, 2 яєць, або ковбаса, або сир)		3,50
4. шматок звичайного печива (бублик або рогалик)		0,30
5. 1 тісточко (наповн.)		1,00
6. 1 шклянка чаю		0,60
7. 1 шклянка кави		0,60
8. Яєчня		1,20
9. Варене яйце		0,80
10. 1 пляшка мінеральної води		1,00
11. 1 малий кухоль пива $\frac{2}{10}$		1,00
12. 1 великий кухоль пива $\frac{5}{10}$		2,00

В цих цінах містяться і гроші за послуги

Г. Послуги:		
1. Стрижка чоловіча		2,50
2. бриття (крем, кольон, вода)		1,00
3. прання та прасування верх. білизни		1,00
4. прання спідньої білизни (сорочки або калесонів)		0,50
5. прання та церування 1 пари панчів		0,30

Джерело: [50, арк. 13в.]

Додаток 6

Лист острозької єврейки Блюми Штирнберг (переклад)

3.IX.1941 р.

Любі, і ти, понад усе мій коханий чоловік! Пишу цей лист два місяці по вашому від'їзду. Дуже багато пережила з того часу, а тепер потрібно з вами зв'язатись. Не можу описати вам всього жаху нашого життя. Буду намагатися лише в кількох словах описати вам головні етапи. Все почалося того самого дня після вашого від'їзду. Рано у п'ятницю місто вже було зайняте – але бої у самому місті тривали ще 6 днів. Здавалося, що не залишиться каменю на камені. Ми з малою дитиною жили однак у різних міщан у підвалах та у церкві. Бачили, що життя буде несолодким, але мали надію, що нам дано жити, а в найгіршому випадку помремо з голоду. Знайшлися добрі люди, які приносили шматочок хліба, аж поки все трохи не унормувалося і ми почали продавати речі, заробляючи на продукти.

Були так задоволені, якби виграли найбільший приз у лотереї життя. Так жили до 4 серпня. Ранком того дня мала місце така сцена, яку б не вигадав навіть Данте. Центральною вулицею «люди», озброєні палицями, провели нас до лісу, де стали на площі, оточеній кулеметами, і спокійно очікували смерті. Однак смерть там знайшло лише 1900 людей, а решта повернулася додому. Там ми втратили батька. Його довго не оплакували. Здоровий глузд говорив нам, що жити краще, ніж померти. Інстинкт виживання був таким сильним, що раділи навіть з такого життя. Не вірили, що доведеться пережити щось подібне.

Той етап життя тривав 4 тижні, «урізноманітнений» такими моментами як конфіскацією золота та срібла, уплатою контрибуції в сумі 100000 рублів і очікуванням, що нам загрожує гетто. 31 серпня почали ширитися чутки, що зранку повториться пережита нами сцена. Тоді звернулися до Рози, яка після смерті батька була нашим татом. Вона мала силу волі та силу фізичну пережити все. Продавала речі, добувала їжу, утримувала весь дім і в додаток кожний день

ходила на примусову працю, яка тривала від шостої ранку до шостої вечора. Вона гідно закінчила своє життя, а зараз вже ніхто не є людиною, то ж була вся остання надія... Сьогодні рознеслася чутка, що наступить той ранок, а тому хочу з вами попрощатися.

Описала вам сухі факти, але своїх почуттів, дуже болісних, не маю сили описати! Особливо, коли дивлюся на сина. Коханий, якби ти знав, яке то гарне і чудове дитя. Серце розривається, коли подумаєш, що завтра ми відправимось на вічний відпочинок. А він сміється і кричить: «ма». Не хоче Бог, щоб дожила до того часу, коли він скаже повністю «мама». Два рази він рятував мені життя, оскільки відсиляли мам з малими дітьми, а тепер я хочу його врятувати, але не маю змоги. Хотіла прийняти християнство (найбільше би цього хотіла), духовенство почало просити дозволу, але не маю навіть надії, а тому треба покінчити з життям.

Мама тримається дуже мужньо, переживала лише з того приводу, що не може врятувати дитину і вас не побачить. Я і мама сильно вас цілуємо і просимо, що після повернення не затрималися на батьківщині.

Втікайте від споминів, від місця нашого катування, як від чуми. Поплачте над нашою могилою і спробуйте влаштувати своє життя. А ти, коханий, обов'язково влаштуєш своє життя, тому що життя має свої права, не згадуй про мене і про свого нащадка, за якого міг би пишатися, Якби Господь не послав нам таку кару.

Цілуємо вас ще раз і прощаємося, Блюма, мама і син.

Боже єдиний! Жила ще цілий місяць і плекала надію, але не склалося. Зранку Судний День, насправді Судний День для мене і твого чудового хлопчика Йоска. Так не хочеться помирати. Дитина така чудова... і змушена так помирати...

[авторський переклад з польської мови]

[204, с. 32-34]

Додаток 7

Почесна грамота Грибанової Віри Григорівни про присвоєння звання «Праведник народів світу»

Джерело: [145]